

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА»
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА»
МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЦИПЛІЦЬКИЙ ДМИТРО ОЛЕГОВИЧ

УДК 343.13:343.98 (477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИКА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ)
ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЙ ЗА УЧАСТЮ ЗАХИСНИКА**

Спеціальність 081 «Право»

Галузь знань 08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Д. О. Ципліцький

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор Спіцина Ганна
Олександрівна

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Ципліцький Д. О. Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій за участю захисника. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (Галузь знань 08 – Право). – Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. – Харків, 2026.

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення, проведено емпіричні дослідження та запропоновано вирішення нового наукового завдання, суть якого полягає у формуванні концептуальних теоретичних, методологічних, правових і праксеологічних засад діяльності захисника у слідчих (розшукових) і процесуальних діях під час досудового розслідування та в судовому провадженні.

Визначено сутність діяльності захисника у кримінальному провадженні як самостійного напрямку професійної правничої діяльності, що має комплексний характер та поєднує правові, організаційні, тактичні, інформаційно-аналітичні й комунікативні складові. Доведено, що діяльність захисника не може розглядатися виключно як форма реалізації права на захист, оскільки вона передбачає активну участь у доказуванні, формуванні правової позиції, збиранні, перевірці та оцінці доказів, а також у протидії незаконним процесуальним рішенням, діям чи бездіяльності сторони обвинувачення.

Сформовано наукові положення щодо історичних етапів становлення інституту захисту у кримінальному провадженні та розвитку уявлень про процесуальну роль захисника. Запропоновано генезу нормативного становлення та розвитку наукових досліджень щодо участі захисника у кримінальному провадженні пов'язувати з моментом нормативного закріплення такої процесуальної фігури, як захисник. Виокремлено вісім основних етапів розвитку відповідного інституту: 1) 1864–1917 рр. – формування інституту

присяжних повірених і закріплення адвоката як професійного захисника; 2) 1917–1960 рр. – радянський період, що характеризувався згортанням незалежної адвокатури та істотним обмеженням ролі захисника; 3) 1960–2001 рр. – поступова демократизація кримінального процесу та розширення процесуальних можливостей адвоката; 4) 2001–2012 рр. – конституціоналізація права на захист і формування сучасних доктринальних підходів до діяльності захисника; 5) 2012–2016 рр. – модернізація кримінального процесуального законодавства та імплементація європейських стандартів; 6) 2016–2019 рр. – цифровізація та професіоналізація адвокатської діяльності; 7) 2019–2022 рр. – стандартизація правничої допомоги та посилення міжнародної інтеграції; 8) з 2022 р. – сучасний етап, пов'язаний із викликами воєнного стану, дистанційними формами участі захисника, цифровізацією кримінального провадження та необхідністю посилення гарантій права на захист, посиленням діяльності щодо впровадження та дотримання міжнародних та європейських стандартів у сфері забезпечення права на захист.

Розкрито зміст правових основ діяльності захисника у кримінальному провадженні, які охоплюють норми Конституції України, міжнародних договорів, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», рішень Конституційного Суду України, Верховного Суду та практики Європейського суду з прав людини. Обґрунтовано, що саме практика Європейського суду з прав людини формує сучасні стандарти раннього доступу до адвоката, конфіденційності спілкування із клієнтом, права на мовчання, права на збирання доказів і забезпечення реальної змагальності сторін.

З'ясовано, що діяльність захисника у кримінальному провадженні має виражений тактичний характер. Доведено, що тактика захисту є самостійною системою науково обґрунтованих прийомів, рекомендацій і способів поведінки адвоката, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів клієнта, перевірку доводів сторони обвинувачення, формування альтернативних версій, виявлення суперечностей у доказовій базі, ініціювання проведення

процесуальних дій та використання спеціальних знань.

Визначено особливості діяльності захисника на різних стадіях кримінального провадження. Доведено, що на початковому етапі ключове значення мають забезпечення конфіденційного контакту із клієнтом, формування первинної позиції захисту, участь у затриманні, обранні запобіжного заходу, допиті, обшуку та інших невідкладних процесуальних діях. На наступних етапах основна увага приділяється перевірці доказів, ініціюванню експертиз, формуванню доказової бази сторони захисту, підготовці до судового розгляду та оскарженню процесуальних рішень.

Запропоновано класифікацію форм діяльності захисника у кримінальному провадженні, до яких віднесено: участь у слідчих (розшукових) діях; участь в інших процесуальних діях; ініціювання проведення процесуальних дій; самостійне збирання доказів; використання спеціальних знань; участь у судовому розгляді; оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; участь у провадженнях на підставі угод; участь у спеціальному кримінальному провадженні; діяльність у провадженнях щодо неповнолітніх та осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Розроблено практичні рекомендації щодо участі захисника у проведенні допиту, обшуку, огляду, пред'явлення для впізнання, тимчасового доступу до речей і документів, затримання, обрання запобіжного заходу, проведення експертиз, укладення угод, спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження. Розкрито специфіку участі адвоката під час вилучення та дослідження цифрових доказів, мобільних пристроїв, комп'ютерної техніки, електронного листування, месенджерів, відеозаписів та іншої електронної інформації.

Визначено особливості діяльності захисника на етапі затримання особи. Доведено, що саме початковий етап кримінального провадження характеризується найбільшими ризиками порушення права на захист, застосування незаконного психологічного чи фізичного впливу, отримання

недопустимих доказів і формування несприятливої для сторони захисту доказової бази. У зв'язку з цим обґрунтовано, що захисник має бути залучений із моменту фактичного затримання особи незалежно від процесуального оформлення такого затримання. Встановлено, що діяльність адвоката на цьому етапі повинна охоплювати перевірку законності підстав затримання, часу фактичного затримання, додержання права затриманого на повідомлення близьких осіб, права на медичну допомогу, конфіденційне спілкування із захисником та права не свідчити проти себе.

З'ясовано, що одним із ключових напрямів діяльності захисника після затримання є фіксація можливих порушень прав затриманої особи, у тому числі слідів тілесних ушкоджень, неналежних умов тримання, недопуску адвоката, відмови у наданні медичної допомоги, порушення строків складання протоколу затримання чи вручення повідомлення про підозру тощо. Обґрунтовано, що своєчасне документування таких обставин має важливе значення як для подальшого оскарження дій сторони обвинувачення, так і для визнання окремих доказів недопустимими.

Розкрито особливості діяльності захисника під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Доведено, що адвокат повинен не лише спростовувати наявність ризиків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, а й доводити недостатність доказів, які підтверджують обґрунтованість підозри, відсутність виняткових підстав для застосування саме тримання під вартою, а також можливість застосування більш м'яких запобіжних заходів. Встановлено, що ефективна діяльність захисника на цьому етапі передбачає активне використання документів, характеристик, довідок про стан здоров'я, сімейний стан, місце проживання, роботу, наявність утриманців, позитивну репутацію особи, а також використання практики Європейського суду з прав людини щодо неприпустимості автоматичного застосування тримання під вартою лише з огляду на тяжкість обвинувачення.

Обґрунтовано, що під час розгляду клопотання про застосування тримання під вартою захисник повинен приділяти особливу увагу перевірці

належності та допустимості доказів, на які посилається сторона обвинувачення, наявності процесуальних порушень під час затримання, повідомлення про підозру чи проведення слідчих (розшукових) дій, а також виявленню формального підходу до обґрунтування ризиків. Доведено, що одним із важливих напрямів діяльності захисника є ініціювання альтернативних запобіжних заходів, зокрема домашнього арешту, застави, особистого зобов'язання чи поруки.

Обґрунтовано, що використання спеціальних знань є одним із важливих напрямів діяльності захисника. Доведено, що адвокат може використовувати спеціальні знання як безпосередньо, шляхом застосування власних професійних навичок, так і шляхом залучення експертів, спеціалістів, консультантів, отримання висновків, проведення попередніх досліджень, ревізій, аудитів і перевірок. Встановлено, що найбільш затребуваними є спеціальні знання у сфері цифрових технологій, бухгалтерського обліку, фінансового моніторингу, психології, психіатрії, судової медицини та криміналістичних досліджень.

Визначено особливості діяльності захисника у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. Сформульовано положення щодо діяльності захисника у кримінальному провадженні про застосування примусових заходів медичного характеру. Доведено, що захисник має бути залучений із моменту виникнення сумнівів щодо осудності особи або її здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними. Обґрунтовано необхідність надання захиснику права ознайомлюватися з медичною документацією, ініціювати залучення незалежного психіатра, брати участь у допиті експертів і заявляти клопотання про проведення додаткової чи повторної судово-психіатричної експертизи.

Розкрито специфіку діяльності захисника у спеціальному кримінальному провадженні *in absentia*. Встановлено, що найбільш складною процесуальною ситуацією є здійснення захисту за відсутності контакту між адвокатом і підзахисним, що позбавляє захисника можливості повною мірою з'ясувати фактичні обставини справи, позицію клієнта та можливі докази на його користь. У зв'язку з цим запропоновано розширити процесуальні гарантії

діяльності захисника у спеціальному кримінальному провадженні.

Обґрунтовано особливості діяльності захисника у кримінальному провадженні на підставі угод про примирення та угод про визнання винуватості. Встановлено, що участь адвоката у таких провадженнях не може зводитися лише до формального підтвердження добровільності волевиявлення підозрюваного чи обвинуваченого. Доведено, що захисник повинен забезпечувати реальне розуміння клієнтом правових наслідків укладення угоди, перевіряти відсутність психологічного, фізичного чи процесуального тиску, оцінювати достатність доказової бази сторони обвинувачення, співмірність запропонованого покарання, наявність підстав для пом'якшення відповідальності, а також перспективи судового розгляду за загальною процедурою.

З'ясовано, що під час укладення угоди про примирення діяльність захисника має додаткову специфіку, оскільки адвокат повинен враховувати не лише інтереси підозрюваного чи обвинуваченого, а й характер взаємовідносин із потерпілим, можливість відшкодування шкоди, реальність виконання взятих зобов'язань та відсутність ризиків подальшого оскарження угоди. Визначено, що у провадженнях про укладення угоди про примирення захисник виконує також медіаційні функції, сприяючи досягненню компромісу між сторонами.

Доведено, що під час укладення угоди про визнання винуватості особливого значення набуває перевірка захисником законності повідомлення про підозру, допустимості та достатності доказів, правильності правової кваліфікації кримінального правопорушення, а також відсутності підстав для закриття кримінального провадження чи виправдання особи. Обґрунтовано, що захисник повинен оцінювати не лише поточні наслідки укладення угоди, а й можливі негативні наслідки для клієнта в майбутньому, зокрема щодо судимості, професійної діяльності, репутаційних ризиків, можливості займати певні посади чи проходити службу.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України, які стосуються розширення

процесуальних можливостей захисника щодо збирання доказів, конкретизації порядку залучення спеціалістів та експертів стороною захисту, удосконалення гарантій конфіденційності спілкування адвоката з клієнтом, уточнення порядку участі захисника у спеціальному кримінальному провадженні, а також визначення додаткових гарантій захисту прав неповнолітніх і осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру

Ключові слова: адвокат, доказ, доказування, затримання особи, захисник, злочин, злочинна діяльність, кримінальне правопорушення, кримінальне провадження, кримінальне судочинство, правосуддя, практика Європейського суду з прав людини, слідча (розшукова) дія, судова експертиза, тактичний прийом.

SUMMARY

Tsyplitskyi D. O. Organization and tactics of conducting investigative (search) and procedural actions with the participation of a defense attorney. – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

PhD thesis in the specialty 081 "Law" (Field of Study 08 Law). – National Scientific Center "Hon. Prof. M. S. Bokarius Forensic Science Institute" of the Ministry of Justice of Ukraine. – Kharkiv, 2026.

The dissertation provides a theoretical generalization, empirical research, and proposes a solution to a new scientific problem, the essence of which is to form conceptual theoretical, methodological, legal, and praxeological principles of the defense attorney's activities in investigative (search) and procedural actions during pre-trial investigation and in court proceedings.

The essence of a defense attorney's activity in criminal proceedings is an independent direction of professional legal activity, complex in nature and combining legal, organizational, tactical, information-analytical, and communicative

components. It is proven that the activity of a defense attorney cannot be considered exclusively as a form of exercising the right to defense, since it involves active participation in proving, forming a legal position, collecting, verifying, and evaluating evidence, as well as in counteracting illegal procedural decisions, actions, or inaction of the prosecution.

Scientific provisions have been formed regarding the historical stages of the formation of the institution of defense in criminal proceedings and the development of ideas about the procedural role of the defense attorney. It is proposed to link the genesis of the normative formation and the development of scientific research on the participation of a defense attorney in criminal proceedings with the moment of normative consolidation of such a procedural figure as the defense attorney. Eight main stages of the development of the relevant institution are identified: 1) 1864–1917 – the formation of the institute of sworn attorneys and the consolidation of the lawyer as a professional defender; 2) 1917–1960 – the Soviet period, which was characterized by the collapse of the independent legal profession and a significant limitation of the role of the defender; 3) 1960–2001 – the gradual democratization of the criminal process and the expansion of the procedural capabilities of the lawyer; 4) 2001–2012 – the constitutionalization of the right to defense and the formation of modern doctrinal approaches to the activities of the defender; 5) 2012–2016 – modernization of criminal procedural legislation and implementation of European standards; 6) 2016–2019 – digitalization and professionalization of legal activities; 7) 2019–2022 – standardization of legal aid and strengthening of international integration; 8) from 2022 – the modern stage, associated with the challenges of martial law, remote forms of participation of the defense attorney, digitalization of criminal proceedings and the need to strengthen guarantees of the right to defense, strengthening activities to implement and comply with international and European standards in the field of ensuring the right to defense.

The content of the legal foundations of the defense attorney's activities in criminal proceedings is disclosed, which cover the norms of the Constitution of Ukraine, international treaties, the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Law of

Ukraine “On Advocacy and Advocacy”, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, the Supreme Court and the practice of the European Court of Human Rights. It is substantiated that it is the practice of the European Court of Human Rights that forms modern standards of early access to a lawyer, confidentiality of communication with the client, the right to silence, the right to collect evidence, and ensuring the real adversarial status of the parties.

It has been found that the activities of a defense attorney in criminal proceedings have a pronounced tactical nature. It has been proven that defense tactics are an independent system of scientifically based techniques, recommendations, and methods of behavior of a lawyer aimed at ensuring the rights, freedoms, and legitimate interests of the client, verifying the arguments of the prosecution, forming alternative versions, identifying contradictions in the evidentiary base, initiating procedural actions, and using special knowledge.

The features of the defense attorney’s activities at different stages of criminal proceedings have been determined. It has been proven that at the initial stage, ensuring confidential contact with the client, forming the defense's initial position, participating in the detention, choosing a preventive measure, conducting interrogation, conducting searches, and taking their urgent procedural actions are of key importance. At various stages, primary attention is given to verifying evidence, initiating examinations, building the defense's evidence base, preparing for trial, and appealing procedural decisions.

A classification of the activities of a defense attorney in criminal proceedings is proposed, including: participation in investigative (search) actions; involvement in other procedural actions; initiation of procedural actions; independent evidence collection; use of expert knowledge; participation in court proceedings; appealing procedural decisions, actions, or inactions; participation in proceedings based on agreements; involvement in special criminal cases; and activities in proceedings concerning minors and individuals subject to compulsory medical measures.

Practical recommendations have been developed for the defense attorney’s participation in conducting interrogations, searches, inspections, identification

procedures, temporary access to property and documents, detention, selecting preventive measures, examinations, negotiations, special pre-trial investigations, and special judicial proceedings. The specifics of a lawyer's role during the seizure and examination of digital evidence, including mobile devices, computer equipment, electronic correspondence, instant messaging, video recordings, and other electronic data, have been clarified. The unique features of the defense attorney's activities at the detention stage have been identified. It has been demonstrated that this initial phase of criminal proceedings carries the highest risk of rights violations, illegal psychological or physical pressure, inadmissible evidence collection, and the development of an unfavorable evidence base for the defense. Consequently, it has been argued that a defense attorney should be involved from the moment of a person's actual detention, regardless of procedural formalities. The lawyer's responsibilities at this stage include verifying the legality of detention grounds, actual detention timing, compliance with detainees' rights to notify relatives, access to medical care, confidential communication with the lawyer, and the right to silence. It has been found that one of the key activities after detention is documenting any violations of detainees' rights, such as physical injuries, improper detention conditions, denial of access to legal counsel, refusal of medical care, delays in preparing detention reports, or serving notices of suspicion. Prompt documentation of these issues is crucial for challenging prosecution actions and declaring evidence inadmissible.

The specific activities of a lawyer when choosing a preventive measure like detention have been examined. It has been established that the lawyer must not only counter the existence of risks outlined in criminal procedural law but also demonstrate the insufficiency of evidence supporting suspicion, the lack of exceptional grounds for detention, and the potential for less restrictive measures. Effective defense at this stage involves actively utilizing documents, personal attributes, health and marital information, residence and employment details, dependents, and the individual's reputation, along with referencing the European Court of Human Rights' practice against automatic detention based solely on the

severity of the charge.

When reviewing a detention motion, the defense should scrutinize the validity of the evidence presented by the prosecution, detect procedural violations during detention, suspicion reporting, or investigative actions, and avoid formal risk justifications. An important aspect of defense work is proposing alternative measures, such as house arrest, bail, personal obligations, or surety. The use of specialized knowledge is another vital element of a defense attorney's activity. It is confirmed that a lawyer can apply technical expertise directly or involve specialists, experts, and consultants to obtain opinions, conduct preliminary research, reviews, audits, and inspections.

The features of a defender's role in criminal cases involving minors are defined. The rules regarding a defender's activities in criminal proceedings related to applying compulsory medical measures are outlined. It is established that a defender should become involved from the moment doubts arise about a person's sanity or their ability to understand and control their actions. The importance of allowing a defender to review medical records, initiate the involvement of an independent psychiatrist, participate in expert interrogations, and submit requests for additional or repeated forensic psychiatric evaluations is justified.

The unique aspects of a defender's activity in special criminal proceedings in absentia are clarified. It is identified that the most complex procedural situation involves protecting the communication between the lawyer and the client, which enables the defender to thoroughly investigate the factual circumstances of the case, understand the client's position, and gather evidence. Consequently, expanding procedural guarantees for the defender's activities in these proceedings is proposed.

The specific features of a defense attorney's work in criminal cases based on plea agreements and plea bargains are substantiated. It is acknowledged that the attorney's participation cannot be limited solely to verifying the voluntary nature of the defendant's or suspect's decision. It is emphasized that the defense attorney must ensure the client's informed understanding of the legal consequences of the agreement, verify that there is no psychological, physical, or procedural coercion,

evaluate the strength of the prosecution's evidence, consider the appropriateness of the proposed punishment, identify grounds for mitigating responsibility, and assess the prospects of a trial under general procedures.

It is found that when negotiating a plea bargain, the defense attorney's responsibilities include not only protecting the interests of the suspect or accused but also considering the relationship with the victim, the potential for compensation, the feasibility of fulfilling the obligations, and the risks of future appeals. It is further determined that in cases involving reconciliation agreements, the defense attorney also acts as a mediator, helping to facilitate a settlement between the parties.

The importance of the defense attorney's review during the confirmation of a plea agreement is highlighted, particularly regarding the legality of suspicion notifications, admissibility, sufficiency, and accuracy of evidence supporting the legal qualification of the crime. This review is vital for potentially terminating the criminal process or acquitting the individual. It is also emphasized that the attorney must evaluate not only the immediate effects of the agreement but also possible future negative impacts, such as criminal records, professional and reputational risks, and restrictions on certain positions or employment.

Proposals have been made to improve Ukraine's criminal procedural legislation, including expanding the defense attorney's authority in evidence collection, clarifying procedures for involving specialists and experts, enhancing confidentiality guarantees for attorney-client communication, improving rules for attorneys participating in special proceedings, and establishing additional protections for minors and individuals subject to compulsory medical measures.

Keywords: lawyer, evidence, proving, detention of a person, defense attorney, crime, criminal activity, criminal offense, criminal proceedings, criminal justice, justice, practice of the European Court of Human Rights, investigative (search) action, forensic examination, tactical technique.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Ципліцький Д. О. Нові тенденції в діяльності захисника в умовах воєнного стану (за матеріалами правозастосовної практики). *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*. 2023. Вип. 14. С. 56–66.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2024-14-5>.

URL: <https://journals.ondise.in.ua/index.php/herald/article/view/58/53>.

2. Tsyplitskyi D. Obtaining Evidence by The Defense Counsel: Certain Ways To Resolve Existing Problems. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2024. № 1 (9). P. 165–171.

DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.9.2024.13>.

URL: <https://archive-criminology.com.ua/journal/article/view/117/114>.

3. Ципліцький Д. О. Відібрання пояснень захисником у кримінальному провадженні як спосіб збирання доказів: перспективи вдосконалення механізму правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 33 (3). С. 423–430.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.39>.

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/350/355>.

4. Спіцина Г. О., Ципліцький Д. О. Актуальні проблеми тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2 (35). Ч. 2. С. 217–225.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.47>.

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/600/647>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Ципліцький Д. О. Щодо питання надання адвокатам відстрочки від мобілізації на період воєнного стану: виклики сьогодення. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V міжнар. наук.-

практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 143–146.

6. Ципліцький Д. О. Щодо питань визначення статусу особи, за яку внесено заставу до моменту фактичного її затримання та поміщення під варту на підставі ухвали слідчого судді. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 грудня 2023 р.). Київ, 2023. С. 501–507.

7. Ципліцький Д. О., Ірха А. С. Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження. *The latest development trends in philological science and education* (Latvia, February 7–8, 2024). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 187–192.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	18
ВСТУП	19
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	33
1.1. Генеза та розвиток наукових досліджень щодо участі адвоката-захисника у кримінальному провадженні	33
1.2. Правове регулювання участі захисника у кримінальному провадженні: національні та міжнародні стандарти	65
1.3. Зарубіжний досвід регламентації кримінальної процесуальної діяльності захисника	82
Висновки до розділу 1	99
Список використаних джерел до розділу 1	105
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЯХ	116
2.1. Правові й організаційні засади участі захисника у слідчих (розшукових) діях під час досудового розслідування	116
2.2. Тактичні засади участі захисника у слідчих (розшукових) та процесуальних діях	129
2.3. Особливості участі захисника у вирішенні питань про затримання особи та обрання їй запобіжного заходу	145
2.4. Залучення експерта та спеціаліста стороною захисту під час досудового розслідування	173
Висновки до розділу 2	187
Список використаних джерел до розділу 2	197
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЯХ В ОКРЕМИХ ПОРЯДКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ	210

3.1. Участь захисника у кримінальному провадженні на підставі угод	210
3.2. Участь захисника у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру	228
3.3. Участь захисника у слідчих (розшукових) та процесуальних діях за участю особи щодо якої планується застосування примусових заходів виховного характеру	242
3.4. Участь захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб	254
3.5. Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження	262
Висновки до розділу 3	274
Список використаних джерел до розділу 3	282
ВИСНОВКИ	292
ДОДАТКИ	298

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

БВПД – безоплатна вторинна правнича допомога

ВС – Верховний Суд

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини

ЄРДР – Єдиний реєстр досудових розслідувань

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КК – Кримінальний кодекс

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс

КСУ – Конституційний суд України

МВС – Міністерство внутрішніх справ

НСРД – негласні слідчі (розшукові) дії

ООН – Організація Об'єднаних Націй

п. – пункт

ст. – стаття

ч. – частина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Залучення захисника до участі у слідчих (розшукових) і процесуальних діях можна визначити як одну із найважливіших гарантій забезпечення справедливого кримінального судочинства, адже це сприяє дотриманню та захисту основоположних прав підозрюваного, обвинуваченого, унеможливленню їх обмеження або протиправного посягання них, мінімізацію психологічного тиску на особу тощо. Участь захисника гарантує дотримання нормативно закріплених вимог, що висувуються до порядку реалізації слідчих (розшукових) і процесуальних дій, визначених національним і міжнародним законодавством, а також сформованих практикою Європейського суду з прав людини. У подальшому це створює надійний захист від необґрунтованого обвинувачення.

З огляду на особливості воєнно-політичної ситуації, що розпочала своє активне переформатування у лютому 2022 р., Президент України видав указ про запровадження правового режиму воєнного стану на всій території країни. Юридичним наслідком цього кроку стало встановлення певних обмежень у правовому статусі учасників суспільних відносин. Попри те, що Конституція України визначає вичерпний перелік прав і свобод людини та громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, які можуть бути обмежені під час воєнного стану. Водночас вона чітко закріплює права, що не підлягають жодним обмеженням. Ці положення відображені й у низці інших законодавчих актів. З метою забезпечення стабільності функціонування державних інститутів, органів публічного адміністрування та судової системи особливу активність проявила Верховна Рада України. Упродовж останніх двох років парламентом ухвалено значну кількість законів і постанов, якими було запроваджено нові підходи до правового регулювання окремих сфер суспільних відносин. Зміни торкнулися і сфери кримінальної юстиції, де учасники провадження часто були змушені діяти в умовах «екстреного» режиму, працюючи на межі своїх професійних можливостей.

Особливості здійснення кримінального провадження під час воєнного стану зазнали певних трансформацій. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 14 квітня 2022 р. № 2201-IX суттєво доповнено ст. 615 КПК України та введено нову ст. 615-1. Надалі до кримінального процесуального законодавства було внесено низку подальших змін, що стимулювало наукові дослідження, а також сформувало нові тенденції у практиці слідчих, прокурорів і адвокатів. Це закономірно, адже, як зазначається у фаховій літературі, ефективність кримінального провадження в умовах воєнного стану безпосередньо залежить від якості кримінально-процесуальних норм. У цьому контексті актуалізується потреба вдосконалення правових та організаційно-тактичних засад проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій за участю захисника в умовах дії воєнного стану.

Разом із тим, останні зміни, яких зазнало кримінальне процесуальне законодавство, зумовлені потребою врегулювання порядку здійснення кримінального провадження в умовах правового режиму воєнного стану, додали ще більшої неоднозначності у порядок вирішення окремих запитань, що виникають під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності. Це стосується, зокрема, таких запитань, як дискусійна участь захисника у слідчих (розшукових) діях, особливості фіксації ходу та результатів слідчих (розшукових) дій, проведених у такому форматі та ін. Це додатково породило дискусії у науковій площині та поставило сторони кримінального провадження перед завданням вирішення нових завдань у надскладний період не тільки для правоохоронних органів, але й для усього українського народу.

Питання реалізації у кримінальному провадженні особи права на захист, а також тактичні особливості участі захисника в слідчих (розшукових) і процесуальних діях висвітлені в роботах С. Є. Абламського, Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, І. В. Басистої, Т. В. Варфоломеевої, В. І. Галагана, І. В. Гловюк, В. Г. Гончаренка, Ю. М. Грошевого, В. О. Гусєвої, О. М. Гуміна,

Н. О. Гуторової, А. Я. Дубинського, В. А. Журавля, О. В. Капліної, В. С. Кузьмічова, О. П. Кучинської, О. М. Ларіна, Л. М. Лобойка, Т. О. Лоскутова, Є. Д. Лук'янчикова, В. Т. Малярєнка, О. Р. Михайленка, М. М. Михеєнка, В. Т. Нора, Д. П. Письменного, М. А. Погорецького, В. О. Попелюшка, Г. О. Спіциної, Г. К. Тетерятник, В. М. Тertiшника, Д. Б. Сергєєвої, О. В. Стовби, І. А. Тітко, Л. Д. Удалової, В. І. Фаринника, Т. Г. Фоміної, Д. М. Цехана, Ю. М. Чорноус, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька, М. В. Шепітька, В. П. Шибіки, О. Г. Шило, М. Є. Шумила, О. Г. Яновської та ін.

Водночас комплексних досліджень, присвячених проблематиці організації і тактики проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій за участю захисника, останнім часом у вітчизняній правничій науці проведено не було, хоча окремі аспекти такої діяльності зазнали суттєвих змін й набули в черговий раз апогею своєї актуальності. Це, зокрема, зумовлено процесами цифровізації, яка не оминає і сферу кримінального судочинства, запровадженням правового режиму воєнного стану та іншими чинниками. У зв'язку з цим вважаємо нагальною та актуальною обрану тему дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження дотична до Пріоритетних напрямків фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, зокрема у частині фундаментальних і прикладних проблем правового забезпечення боротьби зі злочинністю в Україні (протокол загальних зборів НАПрН України від 26 березня 2021 р. № 12-21).

Обрана проблематика відповідає й узгоджується із положеннями Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 рр., що схвалена Указом Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021, Стратегії боротьби з організованою злочинністю, котра затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.09.2020 р. № 1126; положень Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020, а також відповідає

Плану науково-дослідних робіт Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. Тема дослідження сформульована відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукових досліджень в Україні з проблем наук кримінально-правового циклу, затвердженого бюро відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України (протокол засідання № 3 від 30 травня 2019 р.). Також вона відповідає Тематиці наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок на 2020–2024 роки, затвердженій наказом МВС України від 11 червня 2020 р. № 454.

Дослідження проведено відповідно до Плану науково-дослідних робіт Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України на 2026 рік (номер державної реєстрації в УкрІНТЕІ – 0126U003588).

Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (протокол № 12 від 18 грудня 2023 року).

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* полягає у формуванні концептуальних теоретичних, правових і організаційно-тактичних засад проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій за участю захисника у кримінальному провадженні. Окреслена мета знайшла свою деталізацію у таких завданнях:

- дослідити історичні передумови становлення та розвитку інституту захисту у кримінальному провадженні, а також еволюцію наукових підходів до визначення процесуальної ролі захисника;
- визначити поняття, зміст, структуру та правову природу діяльності захисника у кримінальному провадженні;
- розкрити систему правових основ діяльності захисника, включаючи положення національного законодавства, практику Конституційного Суду України, Верховного Суду та Європейського суду з прав людини;

- охарактеризувати міжнародні та європейські стандарти забезпечення права на захист і визначити можливості їх імплементації у кримінальне процесуальне законодавство України;
- визначити організаційно-тактичні особливості діяльності захисника під час участі у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях.
- розкрити особливості використання захисником спеціальних знань, залучення спеціалістів, експертів, консультантів та використання результатів їхньої діяльності у доказуванні;
- визначити особливості діяльності захисника під час збирання, перевірки, оцінки та використання цифрових доказів і електронної інформації.
- встановити особливості діяльності захисника на етапі затримання особи та під час застосування запобіжних заходів, зокрема тримання під вартою.
- розглянути специфіку діяльності захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, а також у провадженнях про застосування примусових заходів медичного характеру.
- схарактеризувати особливості діяльності захисника у спеціальному кримінальному провадженні *in absentia*.
- специфіку діяльності захисника під час укладення угод про примирення та угод про визнання винуватості.
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства України в частині регулювання діяльності захисника у кримінальному провадженні.

Об'єктом дослідження є врегульовані кримінальним процесуальним законодавством суспільні відносини, пов'язані із участю захисника у слідчих (розшукових) і процесуальних діях.

Предметом дослідження є правові, організаційні та тактичні засади участі захисника у слідчих (розшукових) і процесуальних діях на стадії досудового розслідування та в судовому розгляді.

Методи дослідження. Для досягнення визначеної мети в роботі використано систему загальнонаукових і спеціальних методів, зокрема: методи

формальної логіки (аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, узагальнення) – для визначення змісту понять «захисник», «діяльність захисника», «тактика захисту», «право на захист», «спеціальні знання», «цифрові докази», «угода про примирення», «угода про визнання винуватості», а також для формулювання висновків і пропозицій (у всіх розділах дисертації); історико-правовий – під час дослідження генези інституту захисника у кримінальному провадженні, етапів розвитку адвокатури та трансформації наукових підходів до визначення ролі захисника (розділи 1–3). Порівняльно-правовий застосовано для аналізу положень кримінального процесуального законодавства України, міжнародних правових актів, практики Європейського суду з прав людини та законодавства окремих іноземних держав щодо діяльності захисника (розділи 1–3). Також компаративістський метод сприяв дослідженню позитивного зарубіжного досвіду забезпечення права на захист, реалізації процесуальних повноважень адвоката, участі захисника у збиранні доказів, використанні спеціальних знань, укладенні угод та здійсненні захисту в умовах цифровізації кримінального провадження (розділи 1, 2);

Системно-структурний метод сприяв визначенню структури діяльності захисника у кримінальному провадженні, виокремленню її основних елементів, функцій, форм і напрямів, а також класифікації видів діяльності захисника залежно від стадії кримінального провадження та специфіку слідчої ситуації й процесуальних особливостей справи (розділи 1–3). Формально-юридичний застосовано з метою аналізу норм Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність захисника (у всіх розділах дисертації).

Загальнонаукові методи застосовувалися під час опрацювання наукових джерел, судової практики, матеріалів кримінальних проваджень, формування практичних рекомендацій щодо діяльності захисника на різних стадіях кримінального провадження (у всіх розділах дисертації); статистичний – для узагальнення результатів аналізу судової практики, матеріалів кримінальних

проваджень, рішень Європейського суду з прав людини, а також даних анкетування респондентів (у всіх розділах дисертації). Соціологічні методи використано з метою анкетування адвокатів, суддів, прокурорів, слідчих, дізнавачів, викладачів закладів вищої освіти, а також узагальнення результатів проведеного емпіричного дослідження (у всіх розділах дисертації).

Емпіричну основу дослідження становлять статистичні й аналітичні матеріали Офісу Генерального прокурора, Міністерства юстиції України, Національної асоціації адвокатів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури, Державної судової адміністрації України, Верховного Суду, Національної поліції України та інших державних органів за 2021–2025 роки; матеріали Єдиного державного реєстру судових рішень за 2014–2025 роки; рішення Європейського суду з прав людини щодо забезпечення права на захист, права на справедливий суд, доступу до адвоката та допустимості доказів; матеріали кримінальних проваджень різних категорій; результати анкетування адвокатів, слідчих, дізнавачів, прокурорів, суддів та викладачів закладів вищої освіти. Емпіричні дослідження проведено в усіх регіонах України. Також використано власний практичний досвід здобувача, набутий під час здійснення адвокатської діяльності у кримінальних провадженнях різних категорій.

Наукова новизна отриманих результатів. Проведене дослідження, за характером і змістом вирішуваних запитань, є одним із перших в Україні комплексних наукових досліджень правових, організаційних і тактичних засад участі захисника у слідчих (розшукових) та процесуальних діях на етапі досудового розслідування та у судовому провадженні.

У роботі на підставі аналізу чинного законодавства, правозастосовної практики, рішень Європейського суду з прав людини та емпіричних матеріалів сформульовано низку положень, висновків і пропозицій, що мають наукову новизну, серед яких:

вперше:

— запропоновано генезу нормативного становлення та розвитку наукових

досліджень щодо участі захисника у кримінальному провадженні пов'язувати з моментом нормативного закріплення такої процесуальної фігури, як захисник, та виокремлено вісім основних етапів розвитку відповідного інституту: від формування інституту присяжних повірених до сучасного етапу, пов'язаного з викликами воєнного стану, цифровізацією кримінального провадження та трансформацією форм реалізації права на захист;

- визначено, що діяльність захисника у кримінальному провадженні є самостійним видом професійної правничої діяльності, яка має комплексний характер та поєднує правові, організаційні, тактичні, психологічні, комунікативні, інформаційно-аналітичні та пізнавальні елементи, спрямовані на забезпечення прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого чи іншої особи, інтереси якої представляє адвокат;

- сформульовано авторське бачення структури діяльності захисника у кримінальному провадженні, яка охоплює участь у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях, самостійне збирання доказів, використання спеціальних знань, участь у судовому розгляді, оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності, участь у провадженнях на підставі угод, спеціальному кримінальному провадженні, а також у провадженнях щодо неповнолітніх та осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру;

- розроблено науковий підхід до визначення тактики захисту як самостійної системи науково обґрунтованих прийомів, засобів, рекомендацій і способів діяльності адвоката, спрямованих на формування правової позиції, перевірку доказів сторони обвинувачення, ініціювання проведення процесуальних дій, використання спеціальних знань та формування альтернативних версій події;

- запропоновано класифікацію спеціальних знань, які можуть використовуватися захисником у кримінальному провадженні, залежно від їх змісту, джерела, суб'єкта застосування та функціонального призначення, а також визначено основні напрями використання таких знань під час захисту;

- визначено особливості діяльності захисника під час роботи з цифровими доказами, мобільними телефонами, комп'ютерною технікою, електронним листуванням, інформацією з месенджерів, соціальних мереж, відеозаписами, геолокаційними даними та іншими видами електронної інформації;

- розроблено підхід до визначення особливостей діяльності захисника у спеціальному кримінальному провадженні *in absentia*, що передбачає необхідність розширення процесуальних гарантій адвоката в умовах відсутності комунікації з підзахисним;

удосконалено:

- наукове розуміння правової природи діяльності захисника у кримінальному провадженні як складної багаторівневої системи, яка не обмежується лише участю у слідчих (розшукових) діях або судовому розгляді, а включає комплекс взаємопов'язаних дій, спрямованих на реалізацію права на захист;

- підходи до визначення моменту виникнення права на захист та початку участі адвоката у кримінальному провадженні, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини щодо необхідності забезпечення раннього доступу до захисника з моменту фактичного затримання особи;

- наукові підходи до діяльності захисника на етапі затримання особи, які передбачають перевірку законності затримання, фіксацію порушень прав затриманого, документування тілесних ушкоджень, забезпечення права на медичну допомогу, конфіденційне спілкування та своєчасне вручення повідомлення про підозру;

- положення щодо діяльності захисника під час обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, зокрема щодо перевірки обґрунтованості підозри, наявності ризиків, достатності доказів сторони обвинувачення, а також ініціювання альтернативних запобіжних заходів;

- наукові підходи до діяльності захисника під час укладення угод про примирення та угод про визнання винуватості, які передбачають перевірку

добровільності волевиявлення особи, відсутності тиску, достатності доказової бази, законності умов угоди та оцінку її довгострокових наслідків для клієнта;

- положення щодо діяльності захисника у провадженнях про застосування примусових заходів медичного характеру, у яких особливого значення набувають питання доступу до медичної документації, участі незалежного психіатра та ініціювання повторних або додаткових експертиз;

- підходи до визначення особливостей діяльності захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, з урахуванням необхідності мінімізації психологічного тиску, недопущення навіювання та забезпечення додаткових гарантій прав дитини;

набули подальшого розвитку:

- положення про значення практики Європейського суду з прав людини для формування сучасних стандартів діяльності захисника, зокрема щодо забезпечення права на справедливий суд, конфіденційності спілкування адвоката з клієнтом, права на мовчання, допустимості доказів і гарантій ефективного захисту;

- наукові підходи до участі захисника у слідчих (розшукових) діях, зокрема під час допиту, обшуку, огляду, тимчасового доступу до речей і документів, пред'явлення для впізнання, проведення слідчого експерименту та інших процесуальних дій;

- положення щодо використання захисником спеціальних знань шляхом залучення експертів, спеціалістів, аудиторів, психологів, психіатрів, фахівців у сфері цифрових технологій, фінансового моніторингу та інших осіб, які володіють спеціальними знаннями;

- підходи до визначення ролі захисника у формуванні та перевірці доказової бази сторони захисту, зокрема шляхом витребування документів, отримання висновків фахівців, ініціювання експертиз, подання клопотань і скарг;

- наукові положення щодо необхідності вдосконалення кримінального процесуального законодавства України в частині розширення процесуальних

можливостей захисника, конкретизації порядку використання спеціальних знань, забезпечення конфіденційності спілкування адвоката з клієнтом, а також посилення гарантій права на захист в умовах воєнного стану.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що сформульовані та обґрунтовані в дисертації теоретичні положення, висновки й рекомендації впроваджені та можуть бути використані у таких сферах:

- у *правотворчій діяльності* – під час підготовки пропозицій щодо вдосконалення положень кримінального процесуального законодавства України, Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також інших нормативно-правових актів, що регламентують реалізацію права на захист, участь адвоката у доказуванні, використання спеціальних знань, цифрових доказів, укладення угод та здійснення захисту в умовах воєнного стану;

- у *правозастосовній діяльності* – у практичній роботі адвокатів, суддів, прокурорів, слідчих, дізнавачів, а також у системі підвищення кваліфікації адвокатів та інших учасників кримінального провадження, зокрема під час організації діяльності захисника на етапі затримання особи, обрання запобіжних заходів, участі у слідчих (розшукових) діях, укладенні угод, спеціальному кримінальному провадженні, а також під час роботи з цифровими доказами та використання спеціальних знань;

- у *науково-дослідній діяльності* – для подальшого розроблення проблем діяльності захисника у кримінальному провадженні, тактики захисту, участі адвоката у доказуванні, забезпечення права на захист в умовах цифровізації кримінального провадження та воєнного стану (*акт впровадження Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України від 10 квітня 2026 року; акт впровадження Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого від 16 квітня 2026 року*);

- в *освітньому процесі* – під час підготовки й проведення лекцій, семінарських і практичних занять із курсантами, студентами, слухачами,

аспірантами та адвокатами, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальний процес», «Адвокатура України», «Доказування у кримінальному провадженні», «Участь захисника у кримінальному провадженні», «Практика Європейського суду з прав людини» та «Особливості здійснення захисту в умовах воєнного стану» (*акт впровадження Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України від 10 квітня 2026 року; акт впровадження Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого від 16 квітня 2026 року*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійним, оригінальним науковим дослідженням, у якому розроблено теоретичні, правові та праксеологічні засади діяльності захисника у кримінальному провадженні. Усі сформульовані положення, висновки та рекомендації обґрунтовані за результатами особистих досліджень. Це забезпечено завдяки критичному осмисленню чинних нормативно-правових актів, практики Європейського суду з прав людини, наукових праць, а також проведеному вивченню матеріалів кримінальних проваджень та узагальненню слідчої, судової й адвокатської практики.

Усі наукові праці містять результати власних теоретичних розробок автора, відображають його висновки щодо проблем реалізації права на захист, участі адвоката у доказуванні, використання спеціальних знань, цифрових доказів та особливостей діяльності захисника у різних видах кримінального провадження.

У статті «Актуальні проблеми тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях», підготовленій у співавторстві з Г. О. Спіциною, внесок здобувача становить 50 % і полягає у розробленні теоретичних положень щодо сутності та змісту тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях, виокремленні основних проблем реалізації процесуальних повноважень адвоката на досудовому розслідуванні, а також у формуванні практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності

діяльності захисника під час допиту, обшуку, огляду, пред'явлення для впізнання та інших процесуальних дій. Автором обґрунтовано значення тактики захисту як самостійного складника професійної діяльності адвоката, спрямованого на виявлення процесуальних порушень, запобігання обмеженню права на захист і забезпечення належної реалізації засади змагальності сторін.

У доповіді «Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження» внесок здобувача становить 50 % і полягає у дослідженні особливостей реалізації права на захист у спеціальному судовому провадженні, зокрема в умовах відсутності безпосереднього контакту між захисником та обвинуваченим, аналізі процесуальних проблем формування правової позиції адвоката у таких справах, а також у розробленні пропозицій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства в частині забезпечення належних гарантій діяльності захисника. Автором обґрунтовано необхідність посилення процесуальних механізмів, які б забезпечували реальну, а не формальну участь захисника у спеціальному судовому провадженні, зокрема в частині своєчасного доступу до матеріалів, достатнього часу для підготовки та можливості належного представлення інтересів підзахисного.

Ідеї і напрацювання співавторів у дисертації не використовувалися.

Апробація матеріалів дослідження. Отримані результати наукових розробок і сформульовані за результатами дослідження висновки оприлюднено на міжнародних науково-практичних конференціях та інших наукових заходах, присвячених проблемам адвокатури, кримінального процесу, криміналістики та судової експертології. Серед них, зокрема: *«Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку»*: V міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 14 грудня 2023 р.), *«Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу»*: міжнародна науково-практична конференція (м. Київ, 21 грудня 2023 р.), *The latest development trends in philological science and education* (Latvia, February 7–8, 2024).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані в дисертації, відображені у 7 наукових публікаціях, серед яких чотири статті, опубліковані у фахових наукових виданнях України, а також три публікації у збірниках матеріалів науково-практичних заходів.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, котрі складаються з дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел, а також двох додатків. Загальний обсяг дисертації складає 306 сторінок (12,75 ум. друк. арк.), з яких основний текст дисертації займає 246 сторінок (10,25 ум. друк. арк.), список використаних джерел (283 найменування) – 34 сторінки, додатки – 8 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

1.1 Генеза та розвиток наукових досліджень щодо участі адвоката-захисника у кримінальному провадженні

Захист прав та інтересів людини є одним із базових завдань правової та соціальної держави, адже саме ці категорії є невід'ємною складовою правового статусу кожного громадянина. Відповідно до доктринальних конституційних і кримінальних процесуальних положень право на захист є системоутворюючою засадою кримінального провадження та ядром конституційних гарантій справедливого суду [22]. Це зумовлено тим, що проблема гарантування та практичного здійснення прав і свобод людини й громадянина відображає складну й суперечливу природу співвідношення державної влади та суспільства. З одного боку, саме державні інститути є творцями та гарантами базових правових можливостей особи, проте і сама держава може перетворюватися на чинник, що обмежує чи навіть порушує ці права. Саме тому у науковій літературі обґрунтовано наголошується на значенні інституцій громадянського суспільства, які відіграють роль зовнішнього контролю за дотриманням стандартів прав людини, а також забезпечують захист і відновлення порушених прав особи [3; 8; 9; 11; 19–21; 29; 30; 31]. При цьому держава продовжує залишатися ключовим елементом системи конституціоналізму в межах національного правопорядку, адже її першочерговим завданням є не лише формальне проголошення прав і свобод, а й створення реальних умов для їх практичної реалізації (ефективного правового механізму) та закріплення фундаментальних конституційних принципів, на

яких ґрунтується державний лад.

Однією із неурядових інституцій, що займає важливе місце в системі взаємовідносин «держава-громадянин», є інститут адвокатури, адже як слушно вказують вчені, «правова держава без висококваліфікованої і незалежної адвокатури – фікція, вона не лише нездатна забезпечити пріоритет прав і свобод людини, але й не в змозі забезпечити собі елементарного існування» [64, с. 6].

Важливим напрямом практичної реалізації конституційних новацій є правове осмислення інституту адвокатури, її місця та функцій як у суспільстві, так і в системі держави загалом. Конституція України (ст. 131-2) закріплює існування адвокатури як ключового інституту, покликаного гарантувати право особи на захист від обвинувачення та забезпечувати надання правничої допомоги під час розгляду справ у судах та інших державних органах [35]. Тому вважаємо необхідним у межах нашого дослідження визначити особливості історичного розвитку інституту адвокатури, а також особливості становлення системи наукових положень, що визначають правовий статус адвоката-захисника, особливості його діяльності у кримінальному провадженні. Застосування історичного методу у межах нашого дослідження надасть змогу відстежити процес виникнення та поступового розвитку цього інституту громадянського суспільства протягом кількох століть, а також з'ясувати особливості еволюції наукових уявлень щодо відповідних категорій та явищ і відобразити трансформацію підходів до їх осмислення на науковій ниві.

Науковий дискурс щодо участі адвоката-захисника розвивався нерівномірно, відображаючи баланс сил між репресивною та гарантійною функціями держави, домінуючі процесуальні моделі, а також міжнародні стандарти прав людини. Світова історія визначає понад двотисячолітню історію адвокатури, що бере свій початок ще в добу античної греко-римської цивілізації разом із формуванням судових процедур [32, с. 229]. Зокрема, у грецькому полісному устрої вже існували окремі категорії фахівців, які фактично виконували функції правозахисників: логографи – автори промов, що готували

їх за винагороду; синегори – особи, які брали участь у судовому процесі як ораторські захисники; прагматики – радники з правових питань; параклети – учасники, що надавали підтримку стороні під час слухання справи. Саме на цьому етапі відбувся поступовий перехід від аматорського захисту на основі родинних чи дружніх зв'язків до організованої та оплачуваної юридичної допомоги, що заклало підґрунтя для виникнення інституту професійного представництва інтересів особи, суспільства та держави (полісів) у судочинстві [33, с. 38].

У Римській державі адвокатура пройшла шлях від участі близьких родичів чи друзів у процесі до становлення інституту патронату, де патрони поєднували функції порадників та оборонців. Подальша диференціація юридичної діяльності сприяла появі двох основних напрямів: консультування (юрисконсульти) та судове представництво (адвокати). Зі зростанням ролі державних інституцій і централізацією влади адвокатура поступово набула корпоративно-організаційних ознак, що виявлялися у створенні офіційних списків адвокатів і закріпленні їхнього особливого статусу. У добу Римської республіки цей інститут перетворився на суспільно значущу структуру, без якої неможливо було уявити функціонування правосуддя на засадах змагальності та публічності [92]. Хоча форми адвокатської діяльності античності істотно відрізнялися від сучасних моделей, саме вони сформували базис, на якому згодом вибудовувалася адвокатура в країнах європейської правової традиції (у країнах Західної і Східної Європи), закріплюючи її як невід'ємний елемент демократичного судочинства.

Сам факт такого тривалого існування інституту адвокатури є підтвердженням його фундаментальної значущості для належного функціонування громадянського суспільства. Необхідність у захиснику зумовлювалася тим, що пересічні громадяни, не володіючи спеціальними юридичними знаннями та процесуальним досвідом, часто були неспроможні ефективно відстоювати власні інтереси як у взаєминах з іншими особами, так і у конфліктах із державою. Потреба у правовій противазі державній владі

зумовила появу адвокатури як інституту, покликаного зберігати незалежність від державних структур. Зауважимо, що у демократичних правових системах адвокатура підтримувалася державою, хоча її незалежна позиція іноді й викликала спротив з боку влади. Натомість у тиранічних чи авторитарних режимах, які були зацікавлені у збереженні безправ'я населення, цей інститут або знищувався, або існував у вкрай обмеженій, формальній формі. Таким чином, стан і розвиток адвокатури завжди були своєрідними індикаторами рівня демократичності суспільства та міри його цивілізованості.

Перші передумови становлення захисту особи від кримінального переслідування та надання правничої допомоги на теренах України сягають доби звичаєвого права східних слов'ян, що передувала появі державних утворень. Український правопорядок своїми витокami пов'язаний із правовими практиками антів та інших племен, які формували своєрідну систему «протоправа». Єдиним джерелом права у цей період був звичай – усталений у суспільстві спосіб регламентації відносин. Саме у звичаєвих практиках зафіксовано зародки таких інститутів, як розслідування вбивств, кровна помста, діяльність народних судів, «гоніння сліду» та «поволання». У подальшому ці елементи трансформувалися й стали складовою історико-правової спадщини українського народу.

Звичаєве право виконувало фундаментальну функцію соціального регулювання в усіх давніх суспільствах, зберігаючи вагоме значення в умовах рабовласницького та ранньофеодального устрою. Східнослов'янські норми характеризувалися кількома особливостями:

- відотною м'якістю санкцій у зв'язку з осілим і переважно мирним способом життя населення;
- спорідненістю з правовими традиціями інших слов'янських народів, що згодом відбилося у правових системах України, Польщі, Хорватії та ін.;
- акцентом на охороні майнових прав, особливо права власності на землю та результати праці;
- демократичними рисами організації влади, що ґрунтувалися на

колективному прийнятті рішень;

- динамічним розвитком під впливом торговельних і культурних контактів із античними центрами Північного Причорномор'я;
- тяглістю правової культури від трипільської цивілізації;
- відсутністю широкого рабовласництва завдяки родючості земель, що сприяло утвердженню принципів рівноправності у суспільних відносинах.

Важливу роль у правовому житті Київської Русі відігравала верв-сільська територіальна громада, яка виконувала функції органу самоврядування та осередку формування звичаєвих норм. Старійшини громади не лише тлумачили й охороняли правові звичаї, а й здійснювали судочинство. Цей етап у розвитку правової системи дістав назву «вервного права».

У «Руській правді» (XI ст.) вже простежуються риси протокримінального процесу: фіксація обставин події, пошук доказів, застосування кровної помсти та поступовий перехід до грошових відшкодувань. Разом із тим, у судових процесах того часу роль захисників виконували родичі чи сусіди учасників справи (видоки, послухи), що мало радше суспільно-громадський, ніж професійний характер.

Надалі ці елементи еволюціонували. Видоки перетворилися на свідків, а послухи – на співприсяжників, ставши складовою системи доказів. Поступово формувалася ідея професійного представництва, проте інститут захисту ще не виокремлювався як самостійна юридична професія.

Зауважимо, що розвиток адвокатури нерозривно пов'язаний зі становленням органів судової влади. Їх становлення має глибокі історичні корені, починаючи з доби Київської Русі, коли суд не був відокремлений від адміністрації, однак уже тоді діяли принципи самоврядування, змагальності сторін, рівності учасників і обов'язковості рішень. Згодом система судів еволюціонувала: поряд із князівським судом функціонували вічові, громадські (вервні) та церковні суди, а також вотчинні суди феодалів. Усі вони відображали специфіку соціально-правових відносин доби, але спільним залишалося прагнення забезпечити справедливість і врівноважити інтереси

держави, громади та окремої особи [42, с. 46–50].

У подальшому литовсько-руський період характеризувався політикою спадкоємності, що забезпечила збереження багатьох давньоруських правових традицій. Це проявилось у копному праві, Литовських статутах і судовій практиці їх застосування. Таким чином, протоправові й звичаєві інститути східних слов'ян стали підґрунтям для зародження доктрини захисту особи та формування адвокатури як складового елемента української правової традиції.

Починаючи з XVI ст., на значній частині українських земель діяли Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр., які започаткували розвиток інституту судового представництва. У межах цієї системи формувалася перехід від звичаєвих практик («копного права») до писаного права, що відобразилося у становленні професійних форм юридичної допомоги. Копні суди, спираючись на поєднання матеріальних і процесуальних норм, реалізовували процедури розслідування, розгляду справ і винесення рішень, що фактично забезпечувало виконання функцій правового захисту на локальному рівні [7].

Набував професійного характеру. Захист поступово розпочав у міських судах, де застосовувалося магдебурзьке право. Так у Литовських статутах уперше системно закріплено поняття «заступника» і «прокуратора», що відображало диференціацію між неформальним родинним представництвом і професійною оплачуваною діяльністю. Зокрема, Перший статут (1529 р.) визнавав за прокуратором відповідальність і статус, близькі до сучасного адвоката. У першій редакції Литовського статуту 1529 р. уживався латинський термін *advocatus*, який, однак, позначав радше посадових осіб державного управління – війтів. Реальні ж функції професійного захисника виконували так звані «прокуратори». Цей статус надавався повноправним мешканцям міст, які володіли знанням писаного права та фактично виступали юристами-практиками. Вступаючи до процесу, прокуратор зобов'язаний був надати суду офіційний документ, що підтверджував його повноваження представляти інтереси певної особи, або ж отримати усне підтвердження від сторони безпосередньо під час засідання.

Наступні редакції – Статути 1566 та 1588 рр. – деталізували вимоги до представників, порядок їх призначення, а також заклали основи інституту безоплатної правової допомоги (зокрема для вдів, сиріт та малозабезпечених). Зокрема, новелою Литовського статуту 1588 р. стала норма, яка зобов'язувала призначати безоплатних захисників для соціально вразливих груп – убогих, вдів і сиріт. Саме цей період деякі науковці вважають етапом зародження професійної адвокатури в Україні.

У середньовічних правових системах Німеччини та Франції адвокатура набула подальшого розвитку, поєднуючи функції радника, захисника й представника, а відмінності між адвокатами та прокуратором поступово уточнювалися. Французька модель адвокатури вирізнялася високим рівнем професійних вимог та організаційною структурою, що забезпечили їй провідне місце серед інших правових систем. Водночас у Німеччині акцент робився на процесуальній ролі адвоката та його функціях у письмовому судочинстві [65].

Подальший розвиток інституту захисту особи в Україні відбувався у межах козацького права, що сформувалося на базі звичаєвих норм Запорізької Січі. Ці норми забезпечували регламентацію кримінальних, цивільних і процесуальних відносин, водночас відображаючи демократичні засади та військово-організаційну специфіку козацької спільноти. Вони стали фундаментом правової системи Гетьманщини й отримали кодифіковане закріплення у проєктах XVIII ст., зокрема в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.), де вперше вжито термін «адвокат» у його сучасному значенні. Ними ж передбачено було можливість використання термінів «пленіпотент», «патрон», «прокуратор» і «повірений», які вживалися як синонімічні позначення особи, яка за дорученням представляє інтереси іншого у суді, захищає його права, відповідає від його імені та здійснює процесуальні дії [67]. Це свідчить про поступове утвердження адвокатури як окремого професійного інституту правової допомоги в українській правовій традиції.

Не менш важливою локальною формою було волоське право, поширене в

Карпатах, яке, хоча й формально вводило чужі правові елементи, фактично трансформувалося в адаптовану модель українського звичаєвого права.

Загалом, XVI–XVIII ст.ст. стали періодом поступового переходу від звичаєвих моделей до кодифікованих форм, що заклали підвалини для розвитку національної адвокатури. Саме у цей час відбувся відхід від виключно родинного чи громадського захисту до професійного представництва з чітко визначеними повноваженнями й відповідальністю.

Отже, у середньовічних і ранньомодерних юрисдикціях адвокатура існувала переважно як привілейований стан, а захист – як поєднання ораторського мистецтва й квазіпроцесуальних звичаїв. Доктрина мала казуїстичний характер: увага зосереджувалася на риториці та моральних чеснотах оборонця, а не на процедурних гарантіях обвинуваченого. Наукова рефлексія була фрагментарною та не відокремлювала ефективну правову допомогу від ширших інститутів судочинства.

Судові реформи континентальної Європи та запровадження принципів гласності, усності, змагальності породили цільові праці про статус повірених і присяжних повірених, обов'язки й етичні стандарти захисту. У науці на той час формувалося уявлення про процесуальну самостійність захисника, його право заявляти клопотання, збирати та подавати докази, оскаржувати дії влади.

Розвиток адвокатури в Україні упродовж XIX–XXI ст. відзначався складною еволюцією – від повної залежності від державних органів до утвердження незалежного інституту правничої професії.

У Зведенні законів Російської імперії 1857 р. закріплювався специфічний інститут «депутатів при слідстві», який відіграв важливу роль у забезпеченні процесуальних гарантій для обвинувачених. Його сутність полягала у можливості представників цієї категорії брати участь у кримінальному провадженні на всіх етапах, зокрема й під час досудового розслідування. Депутати наділялися правом захищати підсудних та контролювати дотримання законності під час слідчих дій.

Нормативна модель передбачала обов'язкову присутність депутата при

проведенні розслідування, включно з допитами. Винятки стосувалися лише невідкладних дій, які не могли бути відкладені у часі, наприклад, огляд місця події «по гарячих слідах». Порядок діяльності депутатів регламентувався статтями 1029, 1031 і 1032 Зводу законів: вони зобов'язані були негайно з'являтися на місце розслідування, стежити за його правильністю, а після завершення засвідчувати результати своїм підписом. У випадку розбіжностей із діями слідчих депутат мав право викласти власну думку. Якщо ж слідчі дії проводилися до прибуття депутата, останній мав право вимагати повної інформації про вже здійснене розслідування. У разі виявлення порушень чи упередженості проти обвинуваченого депутат був зобов'язаний звернутися до адвоката з проханням про організацію законного захисту [1, с. 21–22]. Таким чином, інститут депутатів при слідстві можна розглядати як історичний прообраз механізмів процесуального контролю і гарантій права на захист, які передували становленню сучасної моделі адвокатури у кримінальному процесі.

Судова реформа в Російській імперії 60-х років XIX ст. започаткувала інститут адвокатури як окремий елемент правової системи. Прийнятий у 1864 р. Статут кримінального судочинства суттєво розширив процесуальні гарантії для сторони захисту, закріпивши комплекс прав, які адвокат міг реалізовувати під час судового розгляду.

Зокрема, захиснику надавалось право бути присутнім при отриманні пояснень від підсудного (ст. 562), мати конфіденційні зустрічі з особою, яка перебувала під вартою (ст. 569), ознайомлюватися з матеріалами справи та робити з них виписки (ст. 570), клопотати про виклик свідків, які раніше давали показання (ст. 574), звертатися з проханням про залучення експертів (ст. 578), а також отримувати копії судових рішень (ст. 794, 795). Важливим процесуальним інструментом було право на відвід присяжних засідателів без пояснення причин і ініціювання повторного допиту свідків обвинувачення (ст.ст. 654–657).

Присяжний повірений як процесуальний захисник на стадії судового слідства мав розширені можливості: подавати докази, заявляти відводи свідкам

і експертам, ставити їм питання за дозволом головуючого судді, оскаржувати показання, спростовувати аргументи сторони обвинувачення, робити зауваження й коментарі до будь-яких процесуальних дій, а також брати участь у формуванні позиції захисту (ст. 630). Захисники також могли подавати апеляції на вироки окружних судів, ухвалені без участі присяжних, протягом двох тижнів з дня їх оголошення (ст.ст. 853, 865). Статті 869–872 регламентували право захисників знайомитися з апеляційними скаргами обвинувачення, отримувати копії відгуків, бути повідомленими про дату розгляду та брати активну участь у засіданні з правом виступу і внесення додаткових зауваг [60; 66]. Попри суттєве розширення процесуального статусу захисників, законодавство залишало для них недосяжною сферу досудового розслідування. Участь адвоката на цьому етапі не передбачалася, що істотно обмежувало ефективність реалізації права на захист і відтерміновувало його фактичне застосування до моменту початку судового розгляду.

У 1874 р. урядове розпорядження заборонило створення колегій присяжних повірених, передавши їхні функції окружним судам. Відтоді контроль за діяльністю адвокатів значно посилювався, адже саме міністр юстиції отримав право виключати з професії осіб, яких визнавав непридатними. Це фактично означало втрату автономності адвокатури й підпорядкування її державній владі.

Питання залучення захисника на етапі попереднього слідства знову набуло актуальності у 1907 р., коли було підготовлено проєкт закону про введення інституту захисту на досудовій стадії. Однак документ викликав значну критику через декларативність і відсутність реальних механізмів, які б змінювали існуючу практику, що й зумовило його відкликання.

Попри це, проєкт містив низку положень, які закріплювали важливі гарантії для сторони захисту. Так, стаття 491 передбачала право оскарження будь-якої слідчої дії, що обмежувала чи порушувала права учасників процесу, як безпосередньо обвинуваченим, так і через його представника. Для осіб, які перебували під вартою, проєкт гарантував можливість подання скарг на дії

слідчого через адвоката (ст. 433), право на побачення із захисником під наглядом та за дозволом слідчого (ст. 432), а також право захисника ознайомлюватися із завершеним провадженням (ст. 476). Крім того, обвинувачений мав право на зустріч із захисником перед ознайомленням зі справою, знову ж таки, під контролем адміністрації (ст. 476).

Таким чином, навіть попри відсутність практичної реалізації, цей проєкт відображав спробу запровадити у вітчизняне кримінальне процесуальне право стандарти більш ефективного захисту на досудовому етапі, заклавши ідеї, які згодом стали важливими для подальшої еволюції правової системи.

Після проголошення у 1918 р. Української Республіки Рад та ухвалення постанови Народного секретаріату «Про введення народного суду» відбулося докорінне реформування судової системи. Ліквідовано дореформені судові інститути, включно з присяжними та приватною адвокатурою. Відтак почався процес одержавлення інституту захисту, що позбавило його професійної свободи та незалежності.

У перші роки радянської влади в Україні було затверджено «Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР», яке докорінно змінило організацію захисту у кримінальному процесі. Для забезпечення цієї функції створювалися колегії правозаступників при народних судах та революційних трибуналах. Формування таких колегій здійснювалося органами влади: у повітах – виконкомами, у містах – міськими радами, а при революційних трибуналах – губерньськими виконкомами. Захисники в цих трибуналах призначалися Народним комісаром юстиції або юридичними відділами губвиконкомів. Водночас участь захисника у справах, що розглядалися революційними трибуналами, визнавалася обов’язковою, але його доступ на стадії попереднього слідства залежав від розсуду слідчого. Така модель фактично означала повне одержавлення адвокатури: правозаступники перебували на державній службі та отримували заробітну плату, що істотно обмежувало професійну незалежність. У лютому 1919 р. в усіх містах України були створені юридичні консультації, кількість яких визначалася органами

місцевої влади та затверджувалася виконками.

У 1920 р. в Україні функціонувало вже 160 юридичних консультацій, у яких працювали 365 фахівців, а також 192 бюро для надання безоплатної правової допомоги. Це свідчило про активний розвиток організаційних форм діяльності адвокатури, хоча й під контролем держави. Разом із цим погоджуємося, що «період 1917–1922 рр. характеризується відсутністю нормативно-правових актів, які регулюють діяльність адвокатури, тобто документи, ухвалені за часів судової реформи 1864 р., було відмінено, а нових не створено» [1, с. 25].

Подальший розвиток системи відбувся із прийняттям першого Кримінально-процесуального кодексу УСРР, затвердженого постановою ВУЦВК від 13 вересня 1922 р. Він набрав чинності 20 листопада 1922 р. і визначав порядок кримінального судочинства, закріплюючи принципи гласності, усності, безпосередності, змагальності та рівноправності сторін. Водночас КПК УСРР не передбачав участі захисника на стадії досудового розслідування, допускаючи його лише з моменту віддання обвинуваченого до суду (ст. 247). Важливим демократичним нововведенням стала можливість оскарження дій слідчого на досудовому етапі, що фактично визначала механізм реалізації права на захист до початку судового розгляду. Стаття 57 закріпила перелік осіб, які могли виступати захисниками: члени колегії захисників, близькі родичі обвинуваченого, представники державних чи громадських організацій, а також інші особи за особливим дозволом суду.

Того ж року, 2 жовтня 1922 р., було прийнято Положення про адвокатуру та Положення про колегії захисників. Хоча ці документи не регламентували безпосередньо участь адвоката на стадії попереднього слідства, вони закріплювали поступове відновлення інституційної ролі адвокатури та створювали основу для її організаційного розвитку.

Подальший етап пов'язаний із прийняттям нового КПК УРСР від 20 липня 1927 р. Він зберіг низку положень попереднього кодексу, але також містив новели, які відображали зростання впливу держави й посилення

каральних функцій процесу. Право на захист було істотно звужене: адвокат міг брати участь лише зі стадії судового розгляду, а досудове слідство та дізнання відбувалися без його присутності. Визнання вини обвинуваченого ставало головним доказом, а закон навіть передбачав можливість допиту захисника як свідка у справах про контрреволюційні злочини, що прямо підривало засади адвокатської таємниці.

Таким чином, у 1919–1927 рр. інститут адвокатури в радянській Україні розвивався суперечливо: з одного боку, відбувалося нормативне оформлення його діяльності, а з іншого – посилювався контроль держави, що призводило до істотних обмежень професійної незалежності та права на повноцінний захист на досудовій стадії [17; 19].

Подальші трансформації відбувалися під впливом нових конституцій. Конституція СРСР від 5 грудня 1936 р. та Конституція УРСР від 30 січня 1937 р. закріпили гарантії права на захист і недоторканність особи. У січні 1937 р. в структурі Наркомату юстиції УРСР створено відділ судового захисту та юридичної допомоги населенню, який здійснював контроль за діяльністю колегій захисників. Таким чином, адвокатура поступово інтегрувалася у державний апарат.

У 1960–1961 рр. прийнято нові цивільні і кримінальні кодекси, а також закон про судоустрій. Колегія адвокатів визначалася як добровільне об'єднання осіб, що діяло на підставі Положення про адвокатуру, і надавала правову допомогу як у цивільних, так і у кримінальних справах, зокрема у військових трибуналах та під час попереднього слідства. У 1962 р. Верховна Рада затвердила нове Положення про адвокатуру, яке значно підвищувало роль місцевих рад у керівництві її діяльністю. Водночас державний контроль залишався надзвичайно жорстким, адже право виключення адвокатів із колегії мали президія колегії, виконком обласної ради та міністр юстиції.

Наступним етапом розвитку стала Конституція УРСР 1978 р., яка вперше конституційно закріпила засади діяльності адвокатури. У розвиток цих положень 1 жовтня 1980 р. було ухвалено нове Положення про адвокатуру

УРСР. Воно розширило права колегій адвокатів у питаннях самоврядування, врегулювало внутрішні організаційні аспекти та окреслило систему їхньої діяльності.

Отже, інквізиційна логіка попереднього слідства, пріоритет «встановлення об'єктивної істини» та централізований контроль над адвокатурою за часів радянського періоду обмежували реальний простір захисту. Доктрина визнавала змагальність у суді, проте значна частина досліджень зводила роль захисника до «участі у вихованні правосвідомості», «допомоги суду» тощо. Наукові дискусії точилися довкола моменту допуску захисника (переважно з пред'явленням обвинувачення), меж доступу до матеріалів і можливості самостійного збирання доказів.

Сучасний етап розвитку адвокатури, як вказують у науковій літературі, розпочався із прийняттям 19 грудня 1992 р. Закону України «Про адвокатуру» [83, с. 46]. Цей законодавчий акт закріпив відновлення престижу професії, повернення до її історичних традицій і підкреслив роль адвокатури як одного з головних гарантів забезпечення конституційних прав і свобод громадян у незалежній державі [55].

У 1996 р. прийняття Конституції України стало ключовим етапом у розвитку права на захист на стадії досудового розслідування. Основний Закон відтворив положення міжнародних документів, ратифікованих Україною, зокрема Загальної декларації прав людини 1948 р., Європейської конвенції з прав людини та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. [26]. Ці акти гарантували засаду змагальності, рівність сторін у процесі, можливість подавати клопотання та надавати докази на всіх стадіях кримінального провадження.

Зміни 2001 р. до Кримінально-процесуального кодексу (1960 р.) стали важливою віхою у практичній імплементації цих положень. Вони закріпили розмежування функцій обвинувачення, захисту та суду, а також передбачили участь захисника на досудовому етапі (ст. 44 КПК). Захисник отримав право самостійно збирати фактичні дані, які можуть мати доказове значення (ст. 48

КПК), що розширило його процесуальні можливості.

Значний вплив на формування сучасного інституту захисту мали і концептуальні документи. Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» визначив принцип змагальності як фундаментальний для всього судочинства, включно з дізнанням та досудовим слідством [38]. Аналогічно, Указ Президента 2008 року, яким було затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції, підкреслив необхідність реального забезпечення рівності сторін, права захисту на використання спеціальних знань та залучення власних доказів [56].

Особливе значення для доктрини та практики мали рішення Конституційного Суду України (далі – КСУ). У справі за зверненням громадянина Солдатова (рішення від 16 лютого 2000 р. № 13-рп/2000) КСУ розглянув питання вільного вибору захисника. Проблема полягала в тому, що органи слідства і суд відмовили Солдатову в допуску представника приватної юридичної фірми через відсутність у нього адвокатського свідоцтва. Суд визнав, що положення Конституції гарантують право на правову допомогу, проте при цьому використав низку нечітких понять («фахівець у галузі права», «правова допомога»), що породило широку дискусію у наукових і практичних колах.

Подальше уточнення цієї позиції відбулося у 2009 р. у справі за конституційним зверненням І. Голованя (справа про правову допомогу). КСУ підтвердив, що право на правову допомогу має універсальний характер і поширюється не лише на підозрюваних чи обвинувачених, а й на свідків, а також будь-яких осіб у правовідносинах з державними органами. Суд визначив правову допомогу як багатогранну діяльність, що може охоплювати консультації, складання документів, представництво, а також захист у суді та перед іншими органами влади. При цьому наголошувалося, що надання правової допомоги може здійснюватися адвокатом, але за відсутності законодавчих обмежень – і іншими особами [62].

Таким чином, у період від прийняття Конституції 1996 р. до кінця 2000-х років в Україні сформувалися основи сучасного розуміння права на захист на стадії досудового розслідування. Вони поєднали міжнародні стандарти, зміни в законодавстві та правові позиції КСУ, які поступово розширювали гарантії сторони захисту, підкреслюючи її активну і рівноправну роль у кримінальному процесі.

Завершальним кроком у формуванні сучасної моделі стало ухвалення 5 червня 2012 р. Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Він остаточно утвердив незалежність інституту адвокатури від державних органів і закріпив його статус як ключового гаранта захисту прав і свобод людини [54].

Таким чином, історія української адвокатури від другої половини XIX століття до сьогодення відображає закономірний процес переходу від адміністративної залежності та підпорядкованості державі до утвердження її як повноцінного інституту громадянського суспільства й невід'ємного елемента демократичної правової держави.

Перехід до моделі прав людини і конституційний пріоритет змагальності спричинили «перекалібрування» доктрини захисту особи: дослідники дедалі частіше трактують захисника як повноцінного суб'єкта доказування. Вектор досліджень зміщується на ранні стадії провадження (затримання, перші допити), доступ до адвоката без зволікань, адвокатську таємницю, допустимість доказів, здобутих у порушення гарантій.

Вчені упродовж тривалого часу звертають увагу на можливості та правовий статус захисника у кримінальному провадженні, стандарти захисту особи від кримінального переслідування тощо.

Серед перших спроб у пострадянській правовій науці комплексно дослідити інститут участі захисника у кримінальному провадженні особливе місце посідає монографія Я. П. Зейкана «Захист у кримінальній справі» (2002 р.). У цій роботі автор докладно розглянув проблематику реалізації процесуальної функції захисника, проаналізував його роль під час

судового розгляду, в апеляційному та касаційному провадженнях, окреслив тактичні прийоми роботи із свідками та потерпілими [27]. Праця вирізняється практичною орієнтованістю та спробою виробити узагальнені рекомендації для адвокатської діяльності в умовах змагального процесу.

Значним внеском у розвиток досліджуваної проблематики є й монографія І. Ю. Гловацького «Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі» (2003 р.). У ній увагу акцентовано на методичному забезпеченні професійної роботи захисника: визначено ефективні засоби, прийоми та тактики, що застосовуються адвокатами у практиці для виконання свого основного призначення – охорони прав і законних інтересів обвинувачених та підозрюваних у кримінальному судочинстві [14].

Заслужують на увагу також дослідження В. О. Попелюшка, який у працях *«Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі»* (2005 р.) та *«Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми»* (2009 р.) здійснив цілісний аналіз правових та доктринальних аспектів функції захисту. Науковець розглянув питання предмета захисту, специфіку участі адвоката у доказуванні, особливості логіко-аргументаційної діяльності захисника, запропонував теоретичні моделі для вдосконалення практики кримінального провадження [52].

Важливими для формування сучасної доктрини права на захист стали напрацювання вітчизняних науковців – В. Г. Гончаренка, О. В. Капліної, М. А. Погорецького, В. І. Фаринника, О. Г. Шила, М. Є. Шумило та ін. [15; 28; 50; 77; 80]. У їхніх працях відображено сутнісні характеристики та особливості збирання доказів стороною захисту під час досудового розслідування, розкрито проблематику процесуальної рівноваги між обвинуваченням і захистом, запропоновано доктринальні тлумачення функції адвоката у системі кримінального судочинства.

Проблематика участі адвоката (захисника) на стадії досудового розслідування неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Окремі її

аспекти висвітлювали у своїх дисертаційних роботах А. М. Тітов, Т. В. Корчева, Р. А. Чайка, Є. І. Виборнова, Н. В. Борзих, О. Г. Шнягін, П. В. Кучевський, О. В. Старенький, Є. В. Смирнов та інші науковці. Саме тому, у цілях узагальнення низки проведених розробок, ми зупинимося на окремих дослідженнях, опублікованих розпочинаючи з 2000-х рр., адже вони здебільшого є такими, що актуальні для врахування під час удосконалення чинної доктрини кримінального процесуального права та правозастосовної діяльності, сформованої на сьогодні.

Діяльність адвоката-захисника у кримінальному провадженні неможлива без дотримання високих етичних стандартів, які становлять основу професійної культури правника. Етика захисника виконує не лише роль внутрішнього регулятора його поведінки, а й забезпечує баланс між обов'язком захищати інтереси клієнта та необхідністю зберігати повагу до закону, правосуддя і сторони-опонента. У сучасних умовах, коли довіра до правових інституцій є ключовим чинником формування демократичної держави, етичні засади адвокатської діяльності набувають особливого значення. Вони визначають рівень професіоналізму, впливають на авторитет адвокатури та забезпечують ефективність реалізації конституційного права на захист. У роботі Н. М. Таварткіладзе «Етичні основи діяльності адвоката-захисника» (2003) приділено увагу ключовим аспектам гарантій прав людини у сфері кримінального провадження, що стосуються насамперед захисту конфіденційності адвокатської діяльності та доступу до правничої допомоги, тобто базових основ етичних засад діяльності адвоката. Авторка слушно підкреслює, що ефективність правосуддя залежить не лише від формального закріплення відповідних прав, а й від механізмів їхньої практичної реалізації. Серед тогочасних проблем вченою приділено увагу таким правовим прогалинам, як доступ захисника до деяких процесуальних матеріалів, що створювало ризики формального обмеження гарантій. Відтак авторка наголосила на низці недоліків, серед яких: 1) неповна імплементація міжнародних стандартів щодо адвокатської таємниці; 2) обмежений доступ

адвоката до матеріалів справи; 3) недостатнє фінансування системи безоплатної правової допомоги [74].

В. Г. Андрусів у роботі «Участь адвоката-захисника в суді першої інстанції у кримінальному процесі України» (2010) наголосив, що саме на цій стадії кримінального процесу вирішується ключове питання – доведеність вини та призначення покарання, що й актуалізує в цілому проблему своєчасного залучення захисника. Щодо функції захисту, то автор розкрив багатовимірність юридичного захисту, надаючи йому значення функції правових норм, виду державної діяльності та суб'єктивного права особи. Особливу увагу приділено участі адвоката у справах неповнолітніх і присяжних. Упровадження суду присяжних в Україні, автор визначив, є можливістю підвищення реальної дієвості принципу змагальності та посилення ролі захисту. Також автор розвив концепцію комплексного характеру права на захист, що охоплює надання законних засобів оборони, право на допомогу захисника й обов'язок державних органів забезпечити цю допомогу [2].

Робота А. М. Титова «Основні принципи та особливості участі захисника на досудовому слідстві» (2005) присвячена проблематиці забезпечення прав особи у кримінальному провадженні через інститут захисника. Автор також підкреслює, що демократизація та становлення правової держави в Україні неможливі без реальної гарантії права на захист. З урахуванням міжнародних стандартів вченим обґрунтовується потреба в удосконаленні національного законодавства. Серед результатів, які мають теоретичне і практичне значення можемо відзначити уточнення поняття захисника та сутності захисту у кримінальній справі; розроблення засади функціонування інституту захисників, серед яких верховенство закону, незалежність, гуманізм, професійна етика та спеціальні дисциплінарні процедури; пропозиція внесення змін до Кримінального кодексу України статтю про відповідальність за незаконні дії захисників; закріплення у профільному законі гарантій адвокатської діяльності й меж адвокатської таємниці; формулювання низки поправок до КПК України (визначення кола осіб, момент вступу захисника у справу, право на огляд

документів, допит свідків за їх згодою, складання «захисного висновку» тощо) [75].

У дисертаційній роботі Н. М. Обрізан «Захисник як суб'єкт доказування в кримінальному процесі» (2008) ґрунтовно визначено особливості реалізації принципу змагальності та рівності сторін, а також приділено увагу необхідності забезпечення реальних гарантій захисту прав людини. У роботі наголошено, що інститут захисника відіграє не лише функціональну, а й системоутворюючу роль у процесуальному доказуванні. Серед найбільш значущих положень, сформульованих авторкою можна відмітити такі: 1) формулювання концепції «неповторюваних слідчих дій» та обґрунтування необхідності закріплення права захисника брати участь у їх проведенні; 2) аргументацію щодо доповнення КПК України положенням про кримінально-процесуальне доказування як окремий інститут; 3) пропозицію про розширення кримінальної відповідальності за неправдиві показання із включенням до цього кола й захисника; 4) концепцію створення муніципальної (державної) адвокатури та Державного фонду для оплати праці адвокатів за призначенням; 5) розроблення ідеї «паралельного розслідування», яке могло б стати ефективним інструментом для сторони захисту [47].

Один із перших комплексних наукових підходів до аналізу ролі захисника у вітчизняному кримінальному процесі було реалізовано у дисертаційному дослідженні Н. В. Борзих «Діяльність захисника щодо забезпечення прав і свобод підозрюваного та обвинуваченого в кримінальному процесі України» (2010). Робота вирізняється глибиною теоретичного та практичного аналізу інституту захисту у кримінальному судочинстві. Авторка акцентує увагу на конституційних і міжнародно-правових засадах права на захист, простежує його еволюцію у законодавстві України, розкриває проблеми процесуального статусу захисника та межі його діяльності як на досудових стадіях, так і під час судового розгляду. Значну увагу приділено адвокатському розслідуванню як інструменту збирання доказів стороною захисту, питанням забезпечення прав особи при затриманні, а також функціонуванню захисту в

умовах суду присяжних та інституту реабілітації. Авторкою сформульовано такі пропозиції: від розширення кола суб'єктів, які можуть здійснювати захист, до створення «земської служби юридичної допомоги» для малозабезпечених громадян. Вперше обґрунтовано доцільність законодавчого закріплення додаткових гарантій незалежності захисника, удосконалено понятійний апарат («фахівець у галузі права», «гарантії діяльності захисника», «інститут адвокатського розслідування»), а також сформовано пропозиції щодо гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами [12].

Н. В. Грищенко своє дисертаційне дослідження «Тактика допиту підозрюваного з участю захисника» (2012) присвятила організації та тактиці допиту підозрюваного за обов'язкової участі захисника. Авторка обґрунтувала актуальність роботи потребами реформування національного кримінального судочинства відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини, а також зростанням професіоналізму злочинців і складністю їхніх протидіючих дій. У ній вчена вперше обґрунтувала покроковий алгоритм допиту підозрюваного за участю захисника, що включає сім стадій, розробила модель психологічного контакту, яка складається з чотирьох етапів; запропонувала типову схему аналізу процесуально-тактичної ситуації після допиту; удосконалила підходи до планування допиту з урахуванням ризиків, а також рекомендації щодо подолання об'єднаного протистояння слідчому з боку підозрюваного та його адвоката [18].

Однією із перших монографічних праць, присвячених особливостям захисту прав підозрюваного в контексті положень нового КПК України (2012 р.), слід вважати роботу А. А. Ахундової «Захист прав підозрюваного у кримінальному провадженні» (2013). Вона вирізняється комплексним підходом до аналізу процесуального статусу підозрюваного та ролі адвоката-захисника на досудовому етапі в умовах імплементації європейських стандартів та набрання чинності новим КПК України, у тому числі при застосуванні запобіжних заходів і проведенні слідчих (розшукових) дій. У ній авторкою вперше запропоновано методику складання

«інформаційного портрета підозрюваного» для потреб захисника; удосконалено дефініцію поняття «позиція захисту» та «показання підозрюваного» в умовах нового законодавства; розроблено тактичні прийоми діяльності захисника залежно від типових слідчих ситуацій [4].

Однією з ґрунтовних праць, присвячених проблематиці реалізації права на захист у кримінальному процесі, є дисертаційне дослідження Є. В. Смирнова «Участь захисника в реалізації процесуальних прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні» (2016). У роботі автор здійснив комплексний аналіз теоретичних і практичних аспектів статусу захисника, його ролі на досудовій та судовій стадіях, а також особливостей функціонування інституту захисту в умовах змагальної моделі кримінального процесу. Значною мірою новаторським є підхід вченого до з'ясування моменту фактичного виникнення права на захист до офіційного набуття статусу підозрюваного, що базується на практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Автор обґрунтував необхідність нормативного закріплення участі захисника ще на етапі слідчих (розшукових) дій, які безпосередньо стосуються особи, щодо якої існує обґрунтована підозра. Важливим доробком роботи є визначення бінарного підходу до можливостей захисника у сфері збирання доказів: з одного боку, на стадії досудового розслідування існують певні обмеження (ст. 93 КПК України), з іншого – у судовій фазі вони відсутні (ч. 2 ст. 22 КПК). Автор також розробив пропозиції щодо вдосконалення процесуального порядку участі захисника у провадженнях особливих категорій, зокрема під час укладання угод, у справах, що містять відомості з державною таємницею, а також у межах спеціального досудового розслідування (*in absentia*) [70].

Дисертаційна робота О. С. Старенького «Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні» (2016) присвячена вкрай актуальній проблемі – визначенню та розвитку кримінальних процесуальних гарантій захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні. Її автор комплексно підійшов до осмислення функціональної

ролі адвоката у кримінальному процесі, зосередивши увагу на ключових правових, теоретичних і праксеологічних аспектах цього питання. У роботі, зокрема, обґрунтовано, що розширення змагальних засад кримінального провадження вимагає перегляду й удосконалення гарантій сторони захисту. Автор справедливо підкреслює, що КПК України 2012 р., хоча й розширив права адвоката, однак не забезпечив дієвих механізмів їх реалізації. Суттєвим внеском дисертанта слід визнати формулювання авторських дефініцій таких категорій, як «доказування захисником», «захисник як суб'єкт доказування» та «кримінальні процесуальні гарантії захисника». Також у роботі розроблено класифікацію гарантій за джерелами закріплення, етапами доказування, видами доказів і суб'єктами їх забезпечення, концептуалізовано механізм реалізації гарантій як комплексної системи, що включає правові норми, суб'єктів та їхні повноваження, а також запропоновано ряд слушних пропозицій щодо законодавчих змін, зокрема щодо процесуального порядку тимчасового доступу до документів, права адвоката ініціювати проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також інституту приватної детективної діяльності [72].

Заслугою О. М. Скрябіна у роботі «Захисник у кримінальному процесі: нормативно-правове дослідження» (2017) здійснила проведення комплексного нормативно-правового аналізу участі захисника у кримінальному провадженні. Автор не лише систематизував наявні наукові підходи, а й запропонував власні шляхи вдосконалення законодавства та практики, що забезпечують ефективну реалізацію права на захист. Зокрема, ґрунтовно обґрунтовано необхідність спрощення порядку підтвердження повноважень адвоката, оптимізації процедур застосування запобіжних заходів, а також запровадження детальної регламентації відбору присяжних, що підвищує прозорість та справедливість судового розгляду. Важливою складовою дослідження є авторська концепція нової компетентнісної моделі адвоката, зорієнтованої на сучасні стандарти професійної діяльності, а також розроблення класифікації гарантій адвокатської діяльності залежно від їх нормативного закріплення. Окремої уваги заслуговує

пропозиція щодо удосконалення системи доступу та відкритості інформації про адвокатів, що сприятиме зміцненню довіри суспільства до адвокатури. Запропоновані підходи свідчать про прагнення автора поєднати теоретичний аналіз із практичними рекомендаціями, що має вагоме значення для подальшого розвитку інституту адвокатури та підвищення гарантій захисту прав і свобод людини у кримінальному провадженні [68].

У роботі В. В. Заборовського «Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні» (2017) представлено комплексне дослідження теоретико-правових і практичних проблем, пов'язаних із визначенням сутності правового статусу адвоката, особливостей його реалізації та напрямів подальшого вдосконалення. Суттєвим внеском дисертанта є розкриття місця і ролі адвокатури у механізмі здійснення правосуддя, а також дослідження основних етапів становлення та розвитку цього інституту в контексті еволюції підходів до розуміння понять «адвокат» і «адвокатура». Автором запропоновано власні дефініції зазначених категорій та визначено співвідношення між ними.

Вагомим науковим результатом є розроблення нового концептуального підходу до визначення сутності та структури правового статусу адвоката, правової природи незалежності та самостійності адвоката, встановлення співвідношення між цими категоріями та формулювання авторського визначення поняття «незалежний правовий статус адвоката». Окремої уваги заслуговує проведене дисертантом комплексне дослідження структурних елементів професійного правового статусу адвоката. За результатами такого аналізу автором запропоновано низку науково обґрунтованих положень і практичних рекомендацій, спрямованих на усунення недоліків правового регулювання та підвищення ефективності реалізації правового статусу адвоката у практичній діяльності [25].

Дисертація О. В. Маслюк «Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення)» (2018) присвячена комплексному дослідженню процесуальної діяльності захисника, спрямованої на спростування

підозри (обвинувачення) у кримінальному провадженні. У роботі авторка обґрунтовує, що ефективне здійснення функції захисту неможливе без удосконалення правових механізмів, які забезпечують адвокату-захиснику реальні можливості для збирання, перевірки та використання доказів. Серед положень, що мають елемент наукової новизни, слід відзначити: 1) обґрунтування права захисника на активну доказову діяльність у досудовому розслідуванні; 2) пропозиції щодо розширення кола процесуальних гарантій адвоката, зокрема у сфері витребування документів, опитування учасників процесу, залучення експертів; 3) розробку теоретичних засад запровадження інституту адвокатського (приватного) розслідування у кримінальному процесі [43].

У дисертації І. М. Бігунець «Повноваження захисника на досудовому розслідуванні» (2020) ґрунтовно досліджено правовий статус адвоката-захисника на етапі досудового розслідування, підкресливши як конституційно-правові, так і міжнародні стандарти забезпечення права на захист. Авторкою обґрунтовано право підозрюваного та його захисника на апеляційне оскарження ухвали про приміщення до психіатричного закладу або відмову в такому рішенні; запропоновано закріплення в КПК України обов'язку слідчого і прокурора здійснювати безперервний технічний запис обшуку; доведено необхідність надання адвокату права надсилати адвокатські запити за межі України з метою збирання доказів; аргументовано потребу у врегулюванні процедури допиту підозрюваного через відеоконференцію з дипломатичних установ як альтернативи очному допиту; запропоновано закріплення участі адвоката у міжнародному співробітництві під час кримінального провадження (ст. 541 КПК України) [10].

У роботі К. С. Стоянова «Захисник та представник як учасники кримінального провадження у досудовому розслідуванні» (2024) комплексно досліджує діяльність захисника та представника як учасників кримінального провадження на стадії досудового розслідування. Автор обґрунтував необхідність перегляду існуючої концепції участі захисника та представника у

кримінальному процесі, звернувши увагу на проблемність надмірної монополізації адвокатури. У цьому контексті запропоновано допустити до участі у кримінальному провадженні як захисників і представників не лише адвокатів, а й інших фахівців у галузі права. Важливим науковим результатом є висновок про необхідність трансформації традиційного поняття «правова допомога» у категорію «професійна правнича допомога», що відповідає сучасним конституційним положенням та підходам до забезпечення права на захист. Окрему увагу К. С. Стоянов приділив проблемам забезпечення прав потерпілого, зокрема неповнолітнього, обґрунтовуючи необхідність розширення можливостей щодо надання йому професійної правничої допомоги для досягнення більшого балансу між процесуальними можливостями потерпілого та підозрюваного чи обвинуваченого [73].

О. В. Кучер у дослідженні «Участь захисника у кримінальних провадженнях про злочини у сфері службової діяльності» (2021) обґрунтував, що специфіка участі захисника у таких провадженнях визначається особливостями предмета доказування, складністю конструкцій службових кримінальних правопорушень, а також особливим статусом осіб, які можуть бути суб'єктами таких діянь.

Суттєвим практичним внеском О. В. Кучера є пропозиція щодо обов'язкової участі захисника під час вручення повідомлення про підозру, а також необхідності безперервної відеофіксації цієї процесуальної дії у випадках, передбачених законом. Це спрямовано на мінімізацію можливих зловживань і порушень з боку сторони обвинувачення [39].

Процесуальний статус захисника в кримінальному провадженні також розкрито в дисертації О. С. Шадріна (2025). Автор у своєму дослідженні виокремив і охарактеризував ключові ознаки такого статусу, зокрема його багаторівневий характер, поєднання професійних і процесуальних прав та обов'язків, автономію захисника у виборі тактики захисту, подвійний характер відповідальності, гарантії незалежності та захищеності адвокатської діяльності. Крім того, ним визначено основні функції захисника у кримінальному

провадженні, серед яких правозахисна, доказова, представницька та контрольна, а також сформульовано систему його основних завдань – від надання правничої допомоги й формування стратегії захисту до забезпечення дотримання прав людини та відновлення порушених прав підзахисного [79].

Правові засади діяльності адвокатури у сфері надання безоплатної правничої допомоги розкрито в роботі Б. В. Погребняка (2026). Його авторський внесок полягає в переосмисленні ролі адвокатури у сфері безоплатної правничої допомоги як самостійного центрального інституту, який не лише безпосередньо надає таку допомогу, а й має брати участь у її адмініструванні, контролі якості та нормативному забезпеченні.

Автор обґрунтовує, що саме адвокатура є єдиним суб'єктом, для якого надання професійної правничої допомоги є основною функцією, тоді як для інших суб'єктів це лише додатковий напрям діяльності. У цьому контексті адвокатура розглядається ним не лише як виконавець, а й як повноцінний учасник формування державної політики у сфері безоплатної правничої допомоги.

Б. В. Погребняк також розкриває значення органів адвокатського самоврядування у сфері безоплатної правничої допомоги, доводячи, що саме вони мають брати участь у формуванні реєстрів адвокатів, організації конкурсів, оцінюванні якості надання допомоги, підвищенні кваліфікації адвокатів та підготовці нормативних актів [51].

Таким чином, розвиток адвокатури в Європі та на українських землях відбувався поетапно і був нерозривно пов'язаний із загальною еволюцією правових систем. Витоки інституту адвокатури сягають часів Римської імперії, де адвокатура формувалася як професійна діяльність, що поступово відокремилася від звичаєвого представництва та набула рис суспільно значимого правозахисного інституту. Саме в цей період закладено підвалини професійної юридичної допомоги, яка в подальшому трансформувалася у європейську модель адвокатури.

Для України еволюція адвокатури була складною та багатовекторною: від

перших форм захисту в Київській Русі, через функціонування прокураторів у польсько-литовську добу, становлення інституту присяжних повірених у межах судової реформи Російської імперії 1864 р. – до радянської моделі з її надмірною одержавленістю. Сучасний етап розвитку адвокатури в Україні пов'язаний із проголошенням незалежності, закріпленням її конституційного статусу та євроінтеграційним курсом держави. Визнання адвокатури невід'ємним елементом демократичної правової системи зумовлює необхідність її подальшого реформування та адаптації до європейських стандартів.

Науковий дискурс про участь адвоката-захисника пройшов шлях від морально-риторичних настанов до доказово підтверджених стандартів ефективної допомоги. Сьогодні він визначається інтеграцією практики ЄСПЛ, зростанням ролі захисника як самостійного суб'єкта доказування, цифровізацією процедур і вимогою об'єктивно вимірюваної якості правничої допомоги. Подальший розвиток доктрини полягає у поєднанні правозахисної парадигми з емпіричними індикаторами, уніфікації національних підходів із європейськими стандартами та впровадженні можливостей цифрової криміналістики в щоденну практику захисту.

Узагальнюючи результати доктринальних напрацювань, можна стверджувати, що завдяки значному масиву досліджень у сферах кримінального процесу, криміналістики й оперативно-розшукової діяльності сформовано міцний науковий фундамент організаційно-правового й криміналістичного забезпечення функціонування захисника у кримінальному провадженні. Цей доробок створив передумови для глибшого розуміння місця і ролі адвоката-захисника як самостійного учасника кримінального провадження, його процесуальних можливостей і функцій. Водночас слід підкреслити, що попри достатньо високий рівень теоретичної розробленості окремих проблем, низка аспектів і надалі залишається дискусійною. Зокрема, недостатньо висвітленими в сучасній науці є питання, що стосуються змісту та меж участі захисника у проведенні слідчих (розшукових) дій, його тактичних

можливостей, процесуальних гарантій та наслідків такої участі для досягнення завдань кримінального провадження.

Генезу нормативного втілення концепції захисту інтересів особи, на нашу думку, може бути представлено у вигляді дев'яťох етапів:

Перший етап – античні витоки (V ст. до н. е. – III ст. н. е.). У грецьких полісах і Римі зароджується професійна правнича допомога: від логографів, синегорів і патронів до розмежування консультування (юрисконсульти) й судового представництва (*advocatus/procurator*). Науковий фокус цього періоду – риторика, етика й моральні чесноти оборонця як підстави легітимації його ролі.

Другий етап – давньорусько-звичаєва доба на українських землях (IX–XIV ст.). Захист має непрофесійний характер (родичі, «видоки», «послухи») в рамках вервного, вічового, княжого та церковного судів; закладаються прообрази слідчих і доказових дій. Науковий дискурс – описово-казуїстичний, зосереджений на звичаєвих процедурах і їхній суспільній легітимації.

Третій етап – перехід до писаного права: литовсько-руська та місько-магдебурзька традиції (XVI–XVIII ст.). Литовські статuti (1529, 1566, 1588 pp.) кодифікують представництво («заступник», «прокуратор»), запроваджують елементи безоплатного захисту для вразливих груп; магдебурзьке право професіоналізує міський процес. Козацьке право й кодифікація 1743 р. («Права, за якими судиться малоросійський народ») вперше вживають термін «адвокат» у сучасному змісті. Дослідження переходять до нормативного аналізу й типології процесуальних ролей.

Четвертий етап – імперські модернізації (XIX ст.). На землях у складі Російської імперії судова реформа 1864 р. створює інститут присяжних повірених, але участь захисника обмежена судовою стадією; існує також «депутат при слідстві» як прообраз процесуального контролю. У Галичині (Австро-Угорщина) діють високі стандарти доступу до професії та корпоративного самоврядування. Академічний вимір – поява праць про статус присяжного повіреного, права сторони захисту, етику й дисципліну.

П'ятий етап – ранньорадянська одержавлена модель (1917–1930-ті). Ліквідація приватної адвокатури, створення колегій правозаступників, КПК 1922 і 1927 рр. із змагальними елементами в суді, але майже без участі захисника на досудовій стадії; посилення каральної спрямованості. Наукові тексти легітимують допоміжну роль оборонця та виховну функцію правосуддя.

Шостий етап – пізньорадянська кодифікація під адміністративним контролем (1960–1980-ті). Нові кодекси, положення про адвокатуру, розширення організаційних повноважень колегій за збереження домінуючого держнагляду. Дослідження зосереджені на межах допуску, адвокатській таємниці, «допомозі суду» при формальному визнанні змагальності.

Сьомий етап – пострадянська трансформація і конституціоналізація права на захист (1991–2011 рр.). Закон 1992 р. «Про адвокатуру», Конституція 1996 р. (імплементация міжнародних стандартів), зміни до КПК 2001 р. (участь захисника на досудовому етапі, збір відомостей стороною захисту), знакові рішення КСУ 2000 і 2009 рр. Щодо науки – переорієнтація на змагальну модель, момент виникнення права на захист, доступ до матеріалів, інституційні гарантії.

Восьмий етап – змагальна та євроінтеграційна модель сучасності (2012 – донині). Закон 2012 р. «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», новий КПК 2012 р., інтенсивна інтеграція практики ЄСПЛ; поява досліджень про захисника як самостійного суб'єкта доказування, «паралельне/адвокатське розслідування», цифрові докази, участь на «ранніх» стадіях, процесуальні гарантії при угодах, спеціальних провадженнях та в умовах воєнного стану. Домінує емпірично орієнтована доктрина стандартів ефективної допомоги та вимірюваності якості захисту.

Узагальнюючи, запропонована етапізація відображає рух від морально-риторичної легітимації діяльності особи, яка діє в інтересах іншої, через корпоративно-правове оформлення й одержавлені моделі – до конституційно гарантованої, змагальної та стандартизованої участі адвоката-захисника з акцентом на ранні стадії провадження, доказову автономію та європейські

стандарти справедливого суду.

Попри це, генезу нормативного становлення та розвитку наукових досліджень щодо участі адвоката-захисника у кримінальному провадженні, на нашу думку, слід пов'язувати саме із ідеєю нормативного закріплення такої процесуальної фігури, як захисник. Саме тому періодизацію закріплення цієї концепції, ми вважаємо можливим представити у вигляді таких етапів:

Перший етап (1864–1917 рр.) – формування інституту присяжних повірених. Судова реформа 1864 р. у Російській імперії започаткувала якісно нову модель кримінального процесу, яка вперше закріпила за адвокатом (присяжним повіреним) функцію професійного захисника. Змагальність набуває інституційного вираження, закладаються основи адвокатської етики та корпоративного самоврядування. Водночас розвиток обмежувався контрреформами кінця XIX ст., а також інститутом «приватних повірених». На західноукраїнських землях (Австро-Угорщина) паралельно діяли інші, більш прогресивні стандарти професійного доступу та самоврядності адвокатури.

Другий етап (1917–1960 рр.) – радянський період. Після революційних подій відбулося фактичне знищення інституту приватної адвокатури. Створено колегії правозаступників, що діяли під адміністративним контролем держави. КПК 1922 і 1927 рр. формально зберігали деякі елементи змагальності, однак участь захисника була істотно обмежена, особливо на досудовій стадії. У період «великого терору» функція захисту була зведена до мінімуму, а наукові дослідження виправдовували другорядність ролі адвоката та його виховну місію.

Третій етап (1960–2001 рр.) – період поступової демократизації. Прийняття Основ кримінального судочинства (1958 р.) та КПК УРСР (1960 р.) ознаменувало новий період. Формально закріплювалися змагальність і право на захист, однак під жорстким державним контролем. Лише наприкінці 1980-х рр. розпочалося розширення прав захисника, включаючи його участь у досудовому слідстві (1989 р.). Конституція України 1996 р. закріпила право на правничу допомогу, а зміни 2001 р. встановили розподіл функцій сторін та суду. Наукова

думка дедалі активніше зверталася до питань змагальності, адвокатської таємниці, ролі захисника як самостійного суб'єкта.

Четвертий етап (2001–2012 рр.) – період конституціоналізації та доктринального осмислення. Закон «Про адвокатуру» (1992 р.), зміни до КПК (2001 р.) та правові позиції Конституційного Суду України (2000, 2009 рр.) стали важливими кроками у визнанні захисника ключовим учасником кримінального процесу. У цей період активно розробляються наукові концепції моменту виникнення права на захист, доступу до матеріалів, гарантій адвокатської діяльності. Це був період глибокого доктринального пошуку і підготовки ґрунту для майбутнього реформування.

П'ятий етап (2012–2016 рр.) – модернізація та євроінтеграційний імпульс. Прийняття нового КПК України (2012 р.) та Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» започаткувало якісно новий стандарт участі захисника, що відповідає європейським підходам. Практика ЄСПЛ активно інтегрується в українську юриспруденцію, а адвокат визнається суб'єктом доказування. Поняття «адвокатське розслідування» входить у науковий дискурс.

Шостий етап (2016–2019 рр.) – цифровізація та професіоналізація. Удосконалення механізмів доступу до матеріалів провадження, впровадження «адвокатської монополії» у судовому представництві, електронні сервіси в судочинстві. Науковці активно досліджують проблеми цифрових доказів, гарантій адвокатської таємниці, меж повноважень захисника.

Сьомий етап (2019–2022 рр.) – період стандартизації та міжнародної інтеграції. Розвивається доктрина ефективної правничої допомоги, з'являються пропозиції щодо стандартизації якості безоплатної правової допомоги. Зміцнюється роль адвокатури як інституту громадянського суспільства. Поглиблюється співпраця з Радою Європи та впроваджується практика ЄСПЛ у національне судочинство.

Восьмий етап (2022 р. – донині) – період воєнних трансформацій та нових викликів. Повномасштабна війна Росії проти України створила безпрецедентні

виклики для реалізації права на захист: цифровізація судочинства, дистанційні форми участі, зупинення проваджень у зв'язку зі службою обвинувачених у Збройних силах України, адаптація адвокатури до роботи в умовах воєнного стану. Науковці відтепер зосереджуються на питаннях раннього доступу до адвоката, адвокатської таємниці в цифрову епоху, гарантій у надзвичайних правових режимах, адвокатських розслідуваннях, ролі адвоката в умовах обмежених ресурсів тощо.

1.2 Правове регулювання участі захисника у кримінальному провадженні: національні та міжнародні стандарти

Забезпечення належного захисту особи від суспільно небезпечних посягань – одна із ключових гарантій демократичної держави, яка становить невід'ємний елемент механізму охорони та реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина.

Законодавче закріплення права особи на захист притаманне кримінальному процесуальному законодавству практично всіх правових систем світу, проте відображається воно крізь призму індивідуальних кримінально-правових і кримінальних процесуальних категорій, характерних для кожної держави. Водночас національні і зарубіжні законодавці не завжди здатні повною мірою розкрити зміст цього інституту або ж охарактеризувати його специфічні особливості. Саме тому компаративістське дослідження дозволяє виявити закономірності та окреслити правову «географію» права на захист.

Зауважимо, що у першій половині XX ст. право на захист отримало виразне міжнародно-правове оформлення. Уже Версальський договір 1919 р. і Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 р. заклали базові орієнтири, але до Другої світової війни гарантії були фрагментарними, а практика – неуніфікованою. Нюрнберзький і Токійський процеси вперше

масштабно перевірили ці ідеї на практиці: захист діяв у межах статутів, сформульованих державами-переможницями, а будь-які «надлишкові» преференції суди схильні були обмежувати. Тож перші досягнення захисту були наслідком активної процесуальної позиції обвинувачених і їхніх адвокатів, а не щедрості нормативної моделі.

Концептуальний ривок запропонував Герш Лаутерпахт (проект «Міжнародного білля прав людини», 1945 р.), який пов'язав право на захист із заборонаю свавільного арешту, гарантіями habeas corpus, недопустимістю тривалого допроцесуального тримання під вартою, заборонаю ретроактивності кримінального закону та захистом від нелюдського покарання. Habeas corpus відтоді закріпився як універсальний запобіжник незаконного позбавлення волі (від Акту 1679 р. в Англії та Конституції США до ст. 29 Конституції України).

Загальна декларація прав людини (1948 р.) зробила крок до аксіологічної уніфікації: презумпція невинуватості та «всі необхідні гарантії захисту» в публічному суді стали ядром справедливого розгляду. Фундаментальними міжнародно-правовими актами у сфері прав людини також є: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) 1950 р. (ратифікована Україною), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. та його Факультативний протокол, а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (далі – МПГПП) 1966 р. [26; 34; 45; 57]. Вони закріплюють універсальні стандарти права на захист і визначають механізми їх реалізації, включно з можливістю звернення до міжнародних судових інституцій.

Далі ідеї деталізувалися в ст. 14(3) (d) МПГПП, ст. 6(3)(c) ЄКПЛ, ст. 8(2)(d) Американської конвенції, ст. 7(c) Африканської хартії, а також у статутах Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, Міжнародного кримінального суду (з розширеними процесуальними правами обвинуваченого та підвищеними вимогами до кваліфікації захисника).

Етапом глибоких демократичних трансформацій також стало ХХІ ст., що

пов'язано із появою нових ринкових відносин, оновленням духовно-культурного простору, розширенням обсягу прав і свобод людини, що, у свою чергу, зумовило необхідність створення якісного законодавства й ефективного правосуддя, здатних гарантувати надійний захист прав людини, інтересів суспільства та держави й запобігати свавіллю.

Розвиток міжнародного права у сфері забезпечення права на захист актуалізував наукові дискусії. Так, О. І. Коровайко наголошує на потребі законодавчого уточнення понятійно-категоріального апарату кримінального судочинства, що сприятиме створенню належних умов для впровадження міжнародних стандартів та забезпечення доступу особи до справедливого правосуддя як гарантії її прав і свобод [37, с. 16]. У цьому контексті важливим етапом стало ухвалення Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р., у якому імplementовано положення Віденської конвенції 1969 р. та визначено міжнародні договори як джерела міжнародного права [13]. Аналогічні підходи закріплені й у Статуті Міжнародного суду ООН (ст. 38), де до основних джерел віднесено міжнародні угоди й звичаї, загальні принципи права, а також рішення судів і доктрини провідних юристів світу.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, як слушно зауважує В. Г. Уваров, посилилися інтеграційні процеси між національними правовими системами та міжнародним правом, що проявилось у підписанні численних міжнародних актів у сфері захисту прав і свобод людини. Це зумовило залежність держав від міжнародних стандартів у позитивному сенсі та стало імпульсом для теоретичних розробок щодо співвідношення національного і міжнародного права [76].

За «теорією поколінь» це класичне громадянське право (перше покоління), однак його дієвість залежить і від ресурсних компонентів (безоплатна правнича допомога, організація раннього доступу до адвоката), що надає йому рис соціально-економічного права. Тому доречним є плюралістичний підхід: універсальне ядро стандартів співіснує з національною специфікою їх реалізації. Міжнародні кримінальні суди, не будучи сторонами

«праволюднських» конвенцій, фактично відтворюють їх норми як звичаєві стандарти (*opinio juris*) і водночас встановлюють додаткові запобіжники (кваліфікаційні вимоги до захисників, посилені гарантії конфіденційності та часу на підготовку).

Прийняття у 2012 р. нового КПК України поставило перед національною процесуальною доктриною нові виклики, зокрема в частині переосмислення застосування міжнародних правових стандартів та практики ЄСПЛ. Рішення Європейського суду з прав людини, засновані на синтезі різних правових традицій, істотно впливають на розвиток національних правових систем держав-учасниць Ради Європи. Прикладами є зміни законодавства Бельгії, Греції, Італії, Нідерландів, Великобританії під впливом рішень Суду, що засвідчує транснаціональний характер його юриспруденції.

Окремі європейські країни напрацювали власні інституційні моделі забезпечення права на захист. Наприклад, у Великій Британії запроваджено інститут «офіцера з нагляду» для контролю за дотриманням прав затриманих. У Франції функціонує спеціальний суддя з питань свобод, а в Італії запроваджено посаду судді з попереднього розслідування. У Німеччині при цьому розроблено на належному рівні законодавство, що гарантує широку перевірку обґрунтованості арешту [71, с. 96]. Водночас більш детально особливості регламентації діяльності захисника у кримінальному процесі зарубіжних країн ми дослідимо у наступних підрозділах.

Діяльність захисника у кримінальному провадженні спрямована на повноцінну реалізацію права особи на захист. Право на захист у кримінальному провадженні є одним із фундаментальних конституційних і міжнародно-правових принципів, що гарантує реалізацію засад верховенства права, справедливості та змагальності процесу.

Правову основу засади забезпечення права на захист формують норми-принципи, закріплені в Конституції України (ст. 59, ч. 2 ст. 63, п. 5 ч. 2 ст. 129, ч. 4 ст. 29, ст. 131-2), а також у міжнародних договорах, ратифікованих Україною. Важливе місце у цій системі займає КПК України, де спеціальна

увага приділена статті 20, що містить ключові положення щодо реалізації права на захист у кримінальному провадженні. Доповнюють цю нормативну базу інші закони України, зокрема Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Закон «Про безоплатну правову допомогу», Закон «Про судоустрій і статус суддів», а також низка інших нормативно-правових актів, які деталізують та конкретизують механізми гарантування цього права.

Положення ст. 20 КПК України окреслюють як зміст права на захист, так і обов'язки державних органів щодо його забезпечення, формуючи цілісну систему гарантій для підозрюваного, обвинуваченого, а також інших учасників кримінального провадження. Законодавець, розкриваючи сутність цього права, зупиняється на декількох основних аспектах. Насамперед ми вважаємо, що до таких аспектів слід віднести, *по-перше*, широкий спектр процесуальних можливостей реалізації права підозрюваного чи обвинуваченого на захист. Йдеться не лише про право надавати пояснення чи брати участь у процесуальних діях, а й про активну доказову діяльність – збір і подання доказів, залучення спеціалістів та експертів. Ця норма відображає сучасну тенденцію до посилення диспозитивних засад у кримінальному процесі, де сторона захисту перестає бути виключно «пасивним учасником» і набуває можливостей для формування власної процесуальної стратегії. *По-друге*, обов'язок слідчого, прокурора та суду забезпечити право особи на кваліфіковану правову допомогу акцентує на активній ролі держави у реалізації цього права. Науковці слушно відзначають, що формальне існування інституту захисту без гарантій його реального забезпечення з боку держави перетворює його на декларацію. У цьому контексті положення КПК України гармонізуються з вимогами статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає обов'язок держави гарантувати ефективний, а не лише номінальний захист (зокрема, у рішеннях ЄСПЛ у справах *Artico v. Italy*, *Salduz v. Turkey*).

По-третє, безоплатна правнича допомога є важливим елементом соціальної функції держави, що забезпечує рівність сторін у кримінальному

процесі незалежно від матеріального стану підозрюваного чи обвинуваченого. Інститут безоплатної вторинної правничої допомоги, закріплений Законом України «Про безоплатну правничу допомогу», є одним із ключових механізмів реалізації конституційної засади рівності громадян перед законом і судом. Цей інструмент особливо значущий у випадках, коли особа перебуває під вартою та не має можливості самостійно запросити адвоката. *По-четверте*, норма про те, що участь захисника або представника не звужує процесуальних прав інших учасників, спрямована на усунення ризиків дублювання чи обмеження прав підозрюваного, потерпілого чи третьої особи [38]. Вона має гарантійний характер, оскільки закріплює, що інститут представництва не може ні підміняти, ні нівелювати особисту процесуальну активність учасників.

Загалом аналізовані положення свідчать про прагнення законодавця сформувати баланс між державними інтересами у сфері кримінальної юстиції та необхідністю забезпечення ефективного правового захисту. Водночас у практиці їх реалізації наявні певні проблеми: обмеженість можливостей сторони захисту у збиранні доказів; нерівність у доступі до процесуальних інструментів порівняно зі стороною обвинувачення; формальний підхід до призначення адвоката за рахунок держави. Ці аспекти потребують ґрунтовного наукового осмислення та законодавчого вдосконалення, що дозволить забезпечити належний рівень захисту прав особи відповідно до стандартів ЄСПЛ та міжнародних зобов'язань України.

Також погоджуємося, що нормативний зміст засади забезпечення права на захист у кримінальному провадженні має розглядатися як комплексне явище, що поєднує в собі не лише перелік процесуальних можливостей, наданих підозрюваному, обвинуваченому, виправданому чи засудженому, а й систему гарантій, які забезпечують їхню реальну ефективність. Йдеться про можливість особи здійснювати самозахист, надавати усні та письмові пояснення, збирати й подавати докази, брати безпосередню участь у провадженні, а також користуватися професійною правничою допомогою захисника. Важливою складовою цієї засади є покладений на органи

досудового розслідування, прокурора, слідчого суддю та суд обов'язок належним чином роз'яснювати підозрюваному й обвинуваченому їхні права, а також створювати реальні умови для забезпечення доступу до кваліфікованої правової допомоги [6]. З урахуванням практики ЄСПЛ, особливе значення має не декларативність, а саме практична дієвість зазначених положень, що є ключовим індикатором відповідності кримінального процесу принципу верховенства права та міжнародним стандартам захисту прав людини.

До системи законодавства, що регулює забезпечення права на захист у кримінальному провадженні, слід віднести і сукупність загальних і спеціальних норм законодавства, у яких передбачено відповідні положення: права, обов'язки, гарантії діяльності, відповідальність адвоката.

Адвокатура як соціальний інститут може належним чином виконувати своє призначення лише за умови високої ефективності професійної діяльності кожного її представника у конкретних життєвих ситуаціях, пов'язаних із наданням правової допомоги. У цьому контексті міжнародно-правові стандарти формують основу для законодавчого унормування системи доступу до адвокатської професії на національному рівні. Такі системи передбачають комплекс вимог і процедур, серед яких: встановлення кваліфікаційних критеріїв для осіб, що мають намір здійснювати адвокатську діяльність (освіта, практичний досвід, бездоганна репутація та «моральна чистота»); спеціальна професійна підготовка (навчання в спеціалізованих закладах, стажування, тренінги); перевірка рівня професійної компетентності через складання кваліфікаційних іспитів; надання особі офіційного статусу адвоката у формі відповідного свідоцтва чи ліцензії з дотриманням процедурних вимог (рішення компетентного органу, приведення до присяги тощо) [16, с. 123].

Ці елементи, що відображають загальноєвропейську модель адвокатури, закріплені й у законодавстві України, зокрема у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Водночас адвокат, поряд з іншими суб'єктами кримінального провадження, є повноправним учасником процесуальних правовідносин незалежно від стадії провадження чи тривалості

його участі. Його статус визначається не лише обсягом наданих законом прав і обов'язків, а й самим фактом залучення до процесу на підставах і в порядку, передбачених КПК України, за умови відсутності обставин, що унеможлиблюють його участь. Поділяючи доктринальну позицію, слушно наголосити, що кожен учасник кримінального процесу, включаючи захисника, діє в межах чітко визначених законом прав і обов'язків, які формують структуру кримінально-процесуальних правовідносин. Такі учасники зобов'язані неухильно дотримуватися чинного законодавства, дотримуватися принципів професійної етики, поважати честь і гідність інших учасників, проявляти толерантність та коректність у процесуальних взаємовідносинах. Водночас держава гарантує їм право на забезпечення особистої безпеки, тоді як невиконання обов'язків або порушення прав інших учасників тягне за собою юридичну відповідальність, прямо передбачену законом [49, с. 43]. Таким чином, правовий статус адвоката поєднує в собі як гарантії незалежності та професійної автономії, так і вимоги високої відповідальності за якісне виконання функцій захисту, що становить одну з ключових засад справедливого кримінального судочинства.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України органічно пов'язує процесуальний статус адвоката-захисника зі статусом особи, інтереси якої він представляє. Наукова думка неодноразово наголошувала, що, наділивши захисника правами підозрюваного та обвинуваченого, законодавець водночас не створив для нього достатнього інструментарію та реальних механізмів для активного збирання доказів. Ба більше, складність і неузгодженість окремих приписів КПК України призвели до появи суперечностей у тлумаченні ідеї «паралельного адвокатського розслідування» та співвідношення кримінального процесуального й адвокатського законодавства.

Разом із тим, аналіз положень ст. 42 КПК України свідчить, що у законі визначено комплекс процесуальних прав підозрюваного й обвинуваченого, але не встановлено заборони щодо делегування їх реалізації захиснику. Таким

чином, право адвоката на участь у кримінальному провадженні логічно впливає з численних норм Кодексу. Зокрема, сторона захисту, діючи через свого представника, наділена правом надавати пояснення та показання щодо підозри, ініціювати збирання й подання доказів, брати участь у проведенні процесуальних дій, ставити запитання, висловлювати заперечення, заявляти клопотання. Цей процесуальний потенціал значно посилюється нормою ч. 5 ст. 46 КПК України, яка гарантує захиснику право на конфіденційні побачення з клієнтом без дозволу слідчого, а також положення ч. 2 ст. 54 КПК України передбачає неможливість відмови від захисника або його заміни без попереднього спілкування підозрюваного із захисником.

У науковій літературі акцентується на багатовимірності ролі адвоката. Так, П. М. Маланчук та А. В. Зіновець підкреслює його участь у формуванні доказової бази, ініціюванні витребування нових доказів, аналізі й оцінці їх достовірності, а також у дебатах, де він може вказувати на суперечності чи сумніви щодо доведеності вини підсудного [41, с. 112]. У свою чергу, Н. В. Хмелевська визначає стратегічну функцію захисника як розроблення та реалізацію комплексної лінії захисту [78, с. 197].

Важливим кроком стало закріплення у ст. 93 КПК України широких можливостей сторони захисту для збирання доказів: шляхом витребування речей і документів, ініціювання проведення слідчих та негласних слідчих дій, залучення експертів, а також отримання тимчасового доступу до речей і документів на підставі ухвали слідчого судді. Ці інновації поступово наближають процесуальний статус захисника до європейських стандартів, надаючи йому реальні інструменти для реалізації доказової функції.

Відтак погоджуємося, що пізнавальна діяльність захисника у кримінальному провадженні має подвійний характер: з одного боку, вона є інтелектуальною роботою з аналізу фактів і правових норм, а з іншого – включає активні дії зі збирання, ініціювання та перевірки доказів. Вона покликана забезпечити повноту, об'єктивність і неупередженість розгляду, що відповідає базовим засадам кримінального процесу та міжнародним стандартам

справедливого судочинства [10, с. 43].

У стадії досудового розслідування адвокат може бути залучений самим підозрюваним, законними представниками, іншими особами (на прохання або за згодою підозрюваного), слідчим, прокурором, слідчим суддею. Підставою виникнення права на захист є набуття особою процесуального статусу, який передбачає таке право (підозрюваний, обвинувачений, особа, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, особа, щодо якої здійснюється провадження щодо її видачі (екстрадиції) [23].

Чинне кримінальне процесуальне регулювання органічно пов'язує процесуальний статус адвоката-захисника зі статусом особи, інтереси якої він представляє. У доктрині слушно зауважується, що, надавши захиснику частину прав підозрюваного й обвинуваченого, законодавець водночас не забезпечив його достатнім інструментарієм для активного та самостійного збирання доказів; неоднорідність і складна конструкція окремих приписів КПК породжують колізії у тлумаченні ідеї «паралельного адвокатського розслідування» та співвідношення кримінального процесуального й адвокатського законодавства.

Разом із тим аналіз ст. 42 КПК України засвідчує: норма детально фіксує права підозрюваного/обвинуваченого, але не містить заборони на їх реалізацію через захисника. Право сторони захисту, отже й адвоката, на участь у доказуванні впливає з низки положень КПК України: надання пояснень і показань щодо підозри, ініціювання збирання та подання доказів, участь у процесуальних діях, заявлення клопотань, формулювання зауважень і заперечень тощо. Значення цих можливостей підсилюють ч. 5 ст. 46 КПК (гарантія конфіденційних побачень без дозволу слідчого) та ч. 2 ст. 54 КПК (неможливість відмови/заміни захисника без попереднього конфіденційного спілкування) [38].

Зауважимо, що чинний порядок вступу захисника у кримінальне провадження передбачає подання визначеного законодавством переліку

документів, зокрема посвідчення особи адвоката, свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю, ордера, договору із клієнтом або доручення відповідного органу, уповноваженого на надання безоплатної правничої допомоги.

Організаційними передумовами реалізації засади забезпечення права на захист у кримінальному провадженні є функціонування інституту адвокатури та системи безоплатної правничої допомоги, які у своїй єдності гарантують доступність правничої допомоги кожній особі.

У науковій літературі роль захисника описується як багатокомпонентна: від формування доказової стратегії й ініціювання витребування нових доказів до оціночної діяльності у дебатах та побудови цілісної лінії захисту. Водночас залишається нерозв'язаною проблема процесуалізації опитування адвокатом осіб: Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає таке право, однак КПК України не встановлює його процесуальної форми; ч. 8 ст. 95 КПК України прямо визначає, що пояснення, отримані захисником, не є джерелом доказів, що, на думку частини дослідників, потребує перегляду.

Стаття 93 КПК України розширила арсенал інструментів сторони захисту для отримання доказів: витребування речей і документів, ініціювання слідчих і негласних слідчих (розшукових) дій, залучення експертів, звернення по тимчасовий доступ і, за необхідності, виїмку на підставі ухвали слідчого судді. Ці новели наближають процесуальний статус захисника до європейських стандартів, надаючи реальні механізми реалізації доказової функції.

Узагальнюючи, пізнавальна діяльність захисника має змішаний характер: інтелектуально-аналітичний (правова кваліфікація, оцінка доказів, формування версій) і практично-процесуальний (ініціювання процесуальних дій, витребування матеріалів, взаємодія з експертами). Вона покликана забезпечити повноту, об'єктивність і неупередженість розслідування та судового розгляду. Це, зокрема, забезпечується за рахунок закріплення і можливості практичної реалізації таких засад і гарантій:

1. Захисник — самостійний професійний учасник провадження,

уповноважений розробляти тактику і стратегію захисту та надавати кваліфіковану правничу допомогу. Його раннє залучення відповідає інтересам і підозрюваного, і органу розслідування: забезпечує реалізацію прав особи, формування обґрунтованої версії захисту, а також підвищує якість та об'єктивність досудового розслідування, мінімізуючи процесуальні помилки.

2. Нормативні підстави повноважень. П. 7 ч. 1 ст. 20 Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» закріплює за адвокатом право збирати відомості, що можуть бути використані як докази, запитувати, отримувати й вилучати речі та документи (їх копії), ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їхньою згодою; відповідні повноваження деталізовано в КПК (зокрема у ст. 46, 54, 93, 95).

3. Обов'язкова участь. Чинний КПК України виокремлює перелік ситуацій, де участь захисника є імперативною (ч. 1 ст. 52): провадження щодо особливо тяжких злочинів; неповнолітні; особи з психічними/фізичними вадами; незнання мови провадження; спеціальні форми (*in absentia* та спецсудове провадження) – із моменту ухвалення відповідних рішень; укладення угоди про визнання винуватості – з моменту ініціювання її укладення.

4. Ознаки повноважень і конфлікти інтересів. Повноваження захисника є елементом його професійного статусу й виникають із моменту належного залучення (ст. 48, 49, 53 КПК України). Частина 1 ст. 46 КПК України забороняє приймати доручення у разі конфлікту інтересів; процесуальні дії без обов'язкової участі захисника не визнаються незаконними лише за формальною відсутністю адвоката, якщо особа не заперечує проти їх проведення.

5. Обмеження та дисбаланси. Сторона захисту позбавлена інструментів оперативно-розшукової діяльності, що зумовлює асиметрію можливостей щодо збирання доказів порівняно зі стороною обвинувачення. Це підсилює вимоги до процесуальної ініціативи захисника (тимчасовий доступ, експертиза, клопотання про слідчі дії) й актуалізує питання законодавчого доопрацювання інституту «адвокатського розслідування».

6. Права та обов'язки захисника. Статтею 47 КПК України встановлено обов'язок використовувати всі передбачені законом засоби захисту; своєчасно з'являтися на процесуальні дії або завчасно повідомляти про неможливість прибуття; зберігати адвокатську й іншу охоронювану законом таємницю; дотримуватися етичних стандартів і правил конфіденційного спілкування з клієнтом. Відмова від доручення можлива лише у вузько визначених законом випадках.

7. Гарантії професійної діяльності, що охоплюють заборону перешкоджання діяльності адвоката, особливий порядок проведення слідчих (розшукових) і оперативно-розшукових заходів щодо адвоката (включно з вимогами щодо обшуку приміщень адвоката та захисту адвокатської таємниці), обмежене коло суб'єктів повідомлення про підозру (ст. 481 КПК України), а також обов'язок негайного інформування органів адвокатського самоврядування про затримання чи запобіжний захід (ст. 483 КПК України). Практика ЄСПЛ підкреслює «підвищений стандарт обґрунтування» для втручань у сферу професійної таємниці адвоката.

8. Процесуальний контекст досудового розслідування. Досудова стадія визначається як період від внесення відомостей до ЄРДР до закриття провадження або направлення матеріалів до суду. Її завдання – встановлення всіх істотних обставин, забезпечення прав учасників і недопущення необґрунтованого обвинувачення. На практиці повідомлення про підозру іноді здійснюється наприкінці розслідування, що звужує часовий простір для ефективної участі захисника; це суперечить цілям змагальної моделі та потребує процесуально-гарантійних корекцій.

9. Оптимізація регулювання. Доцільним видається подальше нормативне врегулювання: а) процесуальної форми адвокатського опитування (статус, порядок фіксації, оцінка в доказуванні); б) техніко-процесуальних механізмів доступу захисника до цифрових даних і тимчасового доступу; в) уніфікації документів для підтвердження повноважень (пріоритет ордера) та чіткішого узгодження гарантій Закону України «Про адвокатуру та адвокатську

діяльність» із положеннями КПК України.

Таким чином, захисник є гарантом справедливого провадження на стадії досудового розслідування, адже поєднує функції суб'єкта доказування, процесуального «контролера» дотримання прав людини та стратегічного радника клієнта в аспекті формування правової позиції, її доведення. Ефективність цієї ролі залежить як від індивідуальної професійної активності адвоката, так і від якості нормативних механізмів, які забезпечують реальну, а не декларативну, рівність сторін і можливість повноцінної реалізації права на захист.

Українська адвокатура функціонує як незалежний (недержавний) правозахисний інститут громадянського суспільства, покликаний забезпечувати реалізацію конституційного права на правничу допомогу. Нормативні засади її діяльності закріплено у Конституції України, КПК України та спеціальних законах, а також міжнародно-правових актах і рішеннях ЄСПЛ. Відтак, з огляду на нормативні положення, закріплених у джерелах кримінального процесуального права, до базових стандартів, що впливають із Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, практики ЄСПЛ, «Основних принципів ООН щодо ролі юристів», а також актів ЄС (зокрема Директив 2013/48/ЄС, 2016/343, 2016/1919), ми відносимо:

1. *Право на справедливий суд і рівність сторін.* Обвинувачення і захист мають реальні, а не формальні, можливості представляти позиції, «змагатися» у поданні доказів і контрдоказів.

2. *Ранній та безперешкодний доступ до адвоката:* особа має мати доступ до захисника «з першої процесуальної миті» (затримання/перший допит), із правом на присутність адвоката під час допитів і ключових процесуальних дій.

3. *Ефективність правничої допомоги* (не її формальність). Держава зобов'язана забезпечити не лише «призначення» адвоката, а й реальну, компетентну допомогу, включно з часом для конфіденційного спілкування,

підготовки й активної участі.

4. *Конфіденційність спілкування «адвокат-клієнт» і забезпечення адвокатської таємниці.* Будь-яке втручання – виключне та пропорційне; обшуки/НСРД щодо адвокатів вимагають підвищених гарантій, щоб не паралізувати право на захист.

5. *Право не свідчити проти себе та свобода від примусу і жорстокого поводження.* Забороняється примушувати до надання показань шляхом тиску; самозвинувачення несумісне зі справедливим судом.

6. *Право бути поінформованим і розуміти сутність підозри й обвинувачення.* Своєчасне, зрозуміле повідомлення про суть підозри/обвинувачення мовою, яку особа розуміє; доступ до матеріалів, необхідних для оскарження законності тримання і підготовки захисту.

7. *Доступ до правничої допомоги для малозабезпечених.* Якщо особа не може оплатити адвоката, держава забезпечує БВПД, коли цього вимагають інтереси правосуддя, із гарантіями якості.

8. *Належний час і можливості для підготовки захисту.* Право збирати, подавати й досліджувати докази, викликати та допитувати свідків обвинувачення й захисту на рівних умовах із стороною обвинувачення.

9. *Незалежність і самоврядування адвокатури.* Держава має гарантувати інституційну незалежність професії, захист від тиску, залякувань і переслідувань; дисципліна – через органи самоврядування, із дотриманням належної правової процедури.

10. *Особливий захист вразливих категорій осіб.* Додаткові гарантії для неповнолітніх, осіб із розладами здоров'я, мовними/культурними бар'єрами; адаптовані процедури, обов'язкова участь захисника тощо.

11. *Ефективні засоби юридичного захисту.* Порухення права на захист повинні тягти реальні процесуальні наслідки (виключення доказів, перегляд рішень, компенсації) та можливість звернення до міжнародних органів після вичерпання національних засобів.

12. *Якість та професійність правничої допомоги.* Вимоги до доступу до

професії, безперервна освіта, етичні кодекси, процесуальні інструменти для збирання доказів стороною захисту.

13. *Імплементція прецедентного права.* Національні суди повинні узгоджувати практику з рішеннями міжнародних/регіональних судів, що формують стандарти справедливого правосуддя і права на захист.

За результатами опитування респондентної групи, а також вивчення правозастосовної практики, законопроектної діяльності вчені визначають проблеми здійснення захисту як виду адвокатської діяльності в стадії досудового розслідування, які потребують законодавчого врегулювання, а саме:

- визначення прав адвоката для кожного виду адвокатської діяльності в окремих нормах КПК України;
- розширення передбачених КПК України можливостей щодо збирання доказів, із закріпленням умов, порядку, вимог до процесуальної форми, способів фіксації і процесуального оформлення цих дій;
- визначення форми та особливостей відповідальності адвоката за зловживання процесуальними правами, не виконання обов'язку ефективного захисту;
- конкретизація процесуального порядку діяльності адвоката, форми, обов'язкових реквізитів, структури процесуальних актів, які можуть бути складені адвокатом;
- удосконалення порядку ознайомлення з матеріалами кримінального провадження на стадії досудового розслідування (визначення обсягу матеріалів; порядку і термінів зняття грифу таємності з матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій тощо) [23].

Серед міжнародних стандартів ефективності діяльності захисника слід виокремити ефективність захисту. Її визначають, як обов'язкову вимогу, що висувається до діяльності адвоката в стадії досудового розслідування та судового розгляду кримінальної справи. Формальне забезпечення права на захист (залучення захисника або його призначення, вільний вибір захисника, можливість відмови від захисника) автоматично не означає ефективності

захисту, а обов'язок забезпечення права на захист не тотожний контролю за ефективністю захисту [23].

На підставі системного аналізу чинного законодавства України та доктринальних підходів науки кримінального процесу можна дійти висновку, що захист у стадії досудового розслідування слід розуміти не лише як формальне забезпечення присутності адвоката, а як цілісну систему адвокатської діяльності, спрямовану на реалізацію конституційних і міжнародно-правових гарантій. Його сутність полягає у використанні передбачених кримінальним процесуальним законом засобів, які забезпечують законність, об'єктивність і належну обґрунтованість досудового розслідування. При цьому провідним завданням захисника є збирання, перевірка та подання доказів виправдувального характеру, що можуть повністю або частково спростувати підозру, підтвердити невинуватість обвинуваченого або, принаймні, пом'якшити його кримінальну відповідальність.

Окреме значення має реалізація захисником функції гаранта дотримання прав та інтересів підозрюваного й обвинуваченого, особливо під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження, таких як запобіжні заходи, тимчасове вилучення майна, арешт майна чи доступ до документів. Саме на цій стадії найбільш гостро постає проблема запобігання та усунення порушень прав людини, які можуть виникати внаслідок надмірного або свавільного використання владних повноважень стороною обвинувачення.

Таким чином, захист у досудовому провадженні необхідно розглядати як багатофункціональний інститут, що поєднує у собі:

- 1) процесуально-правову діяльність, спрямовану на участь у доказуванні;
- 2) превентивну функцію – запобігання порушенням прав особи;
- 3) відновлювальну функцію – усунення чи мінімізацію наслідків таких порушень;
- 4) гарантійну – забезпечення ефективної реалізації принципів змагальності та рівності сторін.

У сучасних умовах особливого значення набуває саме активна доказова діяльність адвоката, що вимагає від нього не лише професійних знань і навичок, а й уміння застосовувати їх у контексті розвитку нових форм кримінального процесу, зокрема цифровізації доказів та посилення ролі міжнародних стандартів.

Стандарт ефективного захисту вимагає дотримання ряду концептуальних умов, серед яких: 1) право на адвоката від першого допиту/затримання; 2) конфіденційність спілкування; 3) реальний, а не формальний характер допомоги; 4) виключення доказів, здобутих із порушенням права на захист.

Узагальнюючи, варто констатувати, що своєчасна імплементація міжнародних стандартів у національне законодавство України сприяла зміцненню засад верховенства права, підвищенню ефективності захисту прав особи у кримінальному судочинстві та розширенню гарантій її доступу до міжнародних механізмів правового захисту.

1.3 Зарубіжний досвід регламентації кримінальної процесуальної діяльності захисника

Забезпечення захисту особи, залученої до провадження, є не лише функцією окремих учасників процесу, а й системним завданням держави як гаранта правоохоронних і правозахисних механізмів і носія обов'язку утверджувати права і свободи людини.

Тривалий рух України в напрямі європейської інтеграції обумовлює узгодження діяльності державних і громадських інституцій із ціннісними орієнтирами та стандартами Ради Європи й ЄС. На тлі актуальних політичних і соціально-економічних трансформацій зростає потреба у поглибленні реформ кримінальної юстиції та оновленні кримінального процесуального законодавства з урахуванням кращих європейських практик правничої

допомоги та захисту у кримінальному судочинстві.

Окремим стратегічним напрямом на шляху до ЄС є модернізація інституту адвокатури та законодавства про її діяльність, аби забезпечити функціонування адвокатури як демократичного правового інституту, сумісного з європейськими стандартами. Належне інституційне та процесуальне забезпечення адвокатської діяльності – ключова передумова верховенства права; відтак пріоритетними залишаються підсилення функцій захисту, представництва і професійної правничої допомоги.

Значний внесок у переосмислення ефективності інституту захисту з урахуванням реформ і європейських орієнтирів зробила І. М. Одинцова. На основі Принципів і керівних положень ООН щодо доступу до юридичної допомоги (Резолюція 2012/15 від 26.07.2012) вона запропонувала розширити коло учасників кримінального провадження за рахунок судових і досудових повірених – для розширення доступу до допомоги та підвищення стандартів захисту, гармонізувавши національні норми з міжнародними [48].

Порівняльно-правові дослідження інституту захисника (Т. В. Бабчинська [5], І. В. Дубівка [24], І. С. Лісна [40] та ін.), систем безоплатної правничої допомоги (К. О. Пудкалюк, О. М. Габрись [61], А. А. Шовкун [82]) і міжнародних стандартів ефективного захисту (О. І. Коровайко [37], М. Г. Моторигіна [46] та ін.) демонструють стійку увагу науки до цієї проблематики. Тривають дискусії щодо функцій адвокатури, участі нових суб'єктів (судові повірені) та імплементації міжнародних стандартів – що засвідчує складність теми і вимагає міжсистемного аналізу з огляду на еволюцію прав людини й національні правові традиції.

Право на захист – це системоутворюючий принцип провадження правосуддя та складник прав людини в демократичних державах. Порівняльний аналіз вказує на відмінність різних моделей організації захисту.

Наприклад, участь адвоката у кримінальному провадженні Литовської Республіки врегульована положеннями другого розділу Кримінально-процесуального кодексу від 14 березня 2002 р. [59]. Зокрема, стаття 47 цього

Кодексу, яка за змістом близька до статті 45 КПК України, визначає, що функції захисника у кримінальному процесі можуть виконувати виключно адвокати. Законодавець встановлює також правило несумісності: один адвокат не має права одночасно здійснювати захист кількох осіб, інтереси яких можуть перебувати у конфлікті, за винятком ситуацій, коли участь адвоката в обох справах не створює суперечностей між позиціями сторін. Цим самим законодавство Литви підтверджує концептуальну спорідненість із українською моделлю, у якій адвокатура є єдиним суб'єктом професійного захисту.

Водночас частина друга статті 47 КПК ЛР розширює можливості реалізації права на захист, допускаючи участь у процесі помічника адвоката. Його участь можлива лише за умови чітко висловленої згоди підзахисного та з обмеженням: такий захисник не може виступати у справах, що стосуються «серйозних» або «особливо серйозних» обвинувачень. При цьому закон не обмежує кількість захисників – обвинувачений або підозрюваний може мати кількох адвокатів одночасно, кожен з яких наділений правом брати участь у слідчих і судових діях [59].

Таким чином, литовський законодавець окреслює подвійний механізм:

1. Основний рівень – здійснення захисту виключно професійним адвокатом.
2. Допоміжний рівень – можливість залучення помічника адвоката, але за суворих умов: наявності добровільної згоди клієнта та заборони на участь у справах із тяжкими звинуваченнями.

Зазначена модель забезпечує баланс між гнучкістю реалізації права на захист та гарантіями його якості й професійності, що узгоджується із європейськими стандартами кримінального судочинства.

Питання правового статусу та функціонального навантаження адвоката в кримінальному процесі Литовської Республіки врегульовано статтею 48 КПК [59]. Зміст цієї норми в цілому кореспондує з положеннями КПК України [38], проте окремі її положення мають істотну специфіку, яка заслуговує на докладний аналіз. Так, пункт 6 статті 48 наділяє захисника

повноваженням здійснювати огляд місця події, фотографування обстановки, а також отримувати інформацію шляхом неформального опитування осіб, яким можуть бути відомі істотні обставини справи. В Україні подібні дії адвокати фактично також здійснюють, однак на рівні процесуального закону вони не мають чіткої регламентації, що зумовлює певні труднощі у правозастосуванні та ставить під сумнів їх доказове значення.

Слід звернути увагу, що обов'язки захисника в Литві формуються доволі жорстко. Закон прямо покладає на нього обов'язок виконувати розпорядження органів досудового слідства, прокурора чи суду. Відсутність чітко визначених меж таких розпоряджень породжує дискусію щодо рівня самостійності та незалежності адвокатської діяльності в литовській моделі. Це положення видається проблемним, адже може поставити під сумнів фундаментальний принцип незалежності захисника від державних органів.

Особливої уваги заслуговує стаття 49 КПК ЛР, що передбачає можливість усунення захисника від участі у справі у випадках, коли прокурор чи суд доходять висновку, що той застосовує «незаконні заходи захисту» [59]. Така конструкція є досить нетиповою для європейських процесуальних систем, адже допускає втручання державних органів у здійснення захисної функції, що потенційно загрожуює порушенням принципу рівності сторін. Разом з тим, її можна розглядати як прояв прагнення литовського законодавця врівноважити інтереси сторін, запобігти зловживанню процесуальними правами та водночас забезпечити дотримання засад справедливого судового розгляду.

Стаття 51 КПК Литовської Республіки деталізує категорії кримінальних проваджень, у яких участь захисника є імперативною. Загалом її зміст майже повністю співпадає з положеннями ст. 52 КПК України, проте водночас містить низку істотних відмінностей. Литовський законодавець передбачив обов'язкову участь адвоката не лише у справах, де підозрюваного чи обвинуваченого було затримано, а й у випадках екстрадиційного провадження, передачі особи до юрисдикції Міжнародного кримінального суду або виконання Європейського ордеру на арешт. Такий підхід відображає орієнтацію на сучасні міжнародні

стандарти та інтеграцію у спільний правовий простір Європейського Союзу [59]. На нашу думку, закріплення аналогічних положень у ст. 52 КПК України було б виправданим кроком, що сприяло б гармонізації національного процесуального права з європейськими моделями.

Особливий інтерес становить ч. 2 ст. 52 КПК Литовської Республіки [59], яка встановлює винятки з правила обов'язкової участі захисника. Відповідно до неї, органи досудового слідства, прокурор чи суд не мають процесуального обов'язку забезпечувати участь адвоката у випадках, коли мова йде про неповнолітніх, осіб з фізичними чи психічними вадами, а також тих, хто не володіє мовою провадження чи обвинувачується у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів. Закон допускає відмову у забезпеченні правом на захист або у запрошенні адвоката також у зв'язку зі складністю чи великим обсягом справи, а також за іншими мотивами, прямо не конкретизованими у тексті норми.

Подібне регулювання викликає певні сумніви, адже саме в категоріях справ, де йдеться про неповнолітніх, осіб із фізичними або психічними вадами, чи у процесах із підвищеним рівнем складності, наявність професійного захисника є критично необхідною для дотримання засад справедливого судового розгляду. Фактично, норма литовського законодавства створює ризики обмеження базових гарантій сторони захисту, що може суперечити як положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, так і практиці ЄСПЛ. В Україні ж, навпаки, законодавець традиційно виходить із презумпції необхідності посиленої охорони прав найбільш уразливих категорій учасників кримінального процесу, що забезпечується імперативною участю захисника в усіх зазначених випадках.

Таким чином, порівняльний аналіз засвідчує: литовська модель хоча й інтегрує європейські правові інструменти (екстрадиція, Європейський ордер, МКС), проте водночас демонструє дещо звужений підхід до гарантійного забезпечення участі адвоката у процесі, який потребує критичної оцінки з позицій міжнародних стандартів захисту прав людини.

Порівняльний аналіз положень КПК Литовської Республіки та України дає підстави стверджувати, що між ними існує значна кількість спільних рис, а в окремих випадках навіть повна нормативна ідентичність. Це свідчить про високий рівень модернізації та відповідність чинному кримінальному процесуальному законодавству України сучасним європейським тенденціям розвитку кримінальної юстиції. Водночас окремі процесуальні інститути литовської моделі, які демонструють належний рівень ефективності та адаптованості до сучасних викликів, можуть бути імплементовані у вітчизняне правове поле. На нашу думку, запозичення таких положень та їх адаптація до українського контексту сприятиме подальшому вдосконаленню КПК України та підвищенню його відповідності міжнародним стандартам.

Прогресивний характер положень національного законодавства України щодо участі захисника в кримінальному провадженні особливо чітко простежується у порівнянні з нормами Кримінального процесуального кодексу Німеччини [102]. Її кримінально-процесуальне право традиційно вважається одним із найбільш стабільних і послідовних у європейському правовому просторі. У Німеччині інститут адвокатури регулює Федеральне положення про адвокатуру (1959), а КПК (із сучасною редакцією 1987 р.) забезпечує баланс приватних і публічних інтересів, допускаючи до ролі захисника також професорів права; участь інших осіб можлива за ухвалою суду; передбачені підстави відводу захисника та гарантії для свідка щодо призначення адвоката [90; 91; 102]. Водночас це засвідчує його тривалу життєздатність та адаптивність.

Фундаментальним нормативним актом, який визначає правовий статус адвокатури в Німеччині, є Федеральне положення про адвокатуру 1959 р. Цей акт, зі змінами, продовжує регулювати діяльність адвокатів і нині.

Серед концептуальних аспектів діяльності захисника слід зауважити, що відповідно до § 138 КПК захисниками можуть бути лише адвокати, які допущені судом, а також викладачі права вищих навчальних закладів Німеччини. Залучення інших осіб можливе лише у виняткових випадках і

виключно за дозволом суду, причому в справах, де участь захисника є обов'язковою, така особа може виступати тільки разом із професійним адвокатом. Таким чином, система кримінального процесу Німеччини суворо обмежує коло осіб, які можуть брати участь у захисті, чим забезпечується високий професійний рівень захисної діяльності [102].

Звертає на себе увагу й вузьке тлумачення цих положень німецькою судовою практикою. Так, Вищий земельний суд Карлсруе у своєму рішенні визначив, що навіть за умови наявності в особи юридичної освіти, якщо вона не є адвокатом або викладачем права, вона не може бути визнана здатною здійснювати захист у кримінальному провадженні. Це підтверджує жорстку професіоналізацію інституту захисника у Німеччині.

У самому КПК Німеччини діяльність захисника врегульована в окремому одинадцятому розділі «Захист». Норми подані у вигляді параграфів, що формують цілісну систему гарантій і обмежень правового статусу захисника. Проведене нами порівняльне дослідження положень КПК України та Німеччини [102] свідчить про наявність як спільних рис, так і суттєвих відмінностей, які мають важливе значення для вдосконалення національного законодавства. Це дозволяє зробити висновок, що попри прогресивність українського процесуального права, інститут захисника вимагає подальшого наукового опрацювання і реформування з урахуванням кращих європейських практик.

Досвід організації захисту в кримінальному процесі Німеччини переконливо демонструє, що за умов фактичної відсутності принципу змагальності сторін саме професійна адвокатура відіграє ключову роль у забезпеченні балансу в умовах потужних державних важелів кримінального переслідування, якими володіють суд і прокуратура. Важливою особливістю німецької моделі є також інститут акредитації адвокатів у межах певного округу, що слугує інструментом упорядкування та координації діяльності адвокатури.

Особливого значення набуває питання кількісних меж у залученні

захисників. В Україні відповідно до ч. 3 ст. 46 КПК закріплено, що в судовому розгляді можуть одночасно брати участь не більше п'яти захисників одного обвинуваченого. Натомість § 137 КПК Німеччини обмежує це число трьома. До середини 1970-х рр. кількість захисників у Німеччині не регламентувалася, однак практика показала негативні наслідки такого підходу: масове залучення адвокатів призводило до навмисного затягування процесу, нескінченного потоку клопотань і скарг, що створювало суттєві труднощі для суду та фактично паралізувало розгляд справ [93, с. 29]. Саме це стало підґрунтям для ухвалення другого закону про реформу кримінального процесу та підтримки нововведення Федеральним конституційним судом, який визнав відповідні положення такими, що узгоджуються з Конституцією Німеччини і не порушують ст. 6 Європейської конвенції з прав людини.

Юридична практика Німеччини підтвердила доцільність зазначеного обмеження. Судді відзначали, що ефективна взаємодія з більш ніж трьома захисниками ускладнює належний розгляд кримінальної справи. Показовою є думка тодішнього генерального прокурора Д. Мартіна, який наголошував, що нерідко адвокати демонструють більшу вправність у використанні норм кримінально-процесуального кодексу, ніж самі судді чи головуючі у процесі [86, с. 52]. Таким чином, інститут обмеження кількості захисників у Німеччині виявився ефективним механізмом запобігання процесуальним зловживанням і водночас не порушив базових гарантій права на захист.

У зарубіжній процесуальній доктрині проблема допустимого числа захисників одного обвинуваченого розглядається крізь призму оптимізації співвідношення між правом на захист та ефективністю судового провадження. Так, у Федеральному верховному суді Швейцарії та у Верховному суді Італії передбачено можливість одночасної участі не більше двох захисників, які здійснюють захист одного підсудного. Водночас в Англії, де теоретично дозволено залучення необмеженої кількості адвокатів, законодавство встановлює, що право брати участь у судових дебатах мають лише двоє з них [69, с. 100]. Подібний підхід спрямований на уникнення процесуальних

зловживань та надмірного ускладнення судового розгляду.

Німецька модель вирізняється комплексною організацією адвокатури та високим рівнем її інституційної інтегрованості. Відповідно до положень КПК Німеччини у випадках, коли обвинувачений через фінансову неспроможність не може обрати адвоката, суд зобов'язаний призначити йому захисника. Це положення забезпечує реалізацію фундаментального принципу доступності правничої допомоги. Крім процесуального представництва в кримінальних провадженнях, адвокати можуть здійснювати також консультативну діяльність. Водночас усі адвокати, що здійснюють практику у межах конкретного судового округу, входять до відповідних регіональних палат адвокатів, які є корпораціями публічного права. На загальнодержавному рівні вони об'єднуються у Федеральну палату адвокатів, що забезпечує єдність підходів до організації адвокатської діяльності.

Разом із тим, у Німеччині існують певні обмеження участі захисника у досудовому провадженні. Зокрема, § 168d КПК Німеччини передбачає, що адвокат не має права бути присутнім під час проведення поліцейських слідчих дій, а може брати участь лише у тих діях, які здійснюються суддею. Причому навіть це право може бути обмежено, якщо присутність захисника суперечитиме інтересам розслідування. Про проведення процесуальних дій адвокат повідомляється заздалегідь, однак він не має права вимагати їх перенесення [63, с. 261].

Особливу увагу привертає § 138a КПК Німеччини, що визначає підстави для відсторонення адвоката від участі у процесі. Зокрема, якщо захисник бере участь у злочині, що є предметом розслідування, зловживає контактами з підзахисним для організації протиправних дій, створює загрозу безпеці місця позбавлення волі чи фактично стає співучасником злочину (наприклад, у вигляді приховування або придбання майна, здобутого злочинним шляхом), він підлягає усуненню. Подібні положення співвідносяться з Правилами адвокатської етики України (2012 р.), проте чинний КПК України їх прямо не закріплює, що свідчить про потребу вдосконалення національного

законодавства.

Не менш важливою є й норма § 140 КПК Німеччини, яка визначає випадки обов'язкової участі захисника. За своїм змістом вона подібна до ст. 52 КПК України, однак містить і додаткові підстави, відсутні у вітчизняному кодексі. Так, обов'язковий захист у Німеччині забезпечується, якщо:

- судовий розгляд у першій інстанції відбувається не в дільничному суді, а у вищому суді землі чи суді землі;
- обвинуваченому інкримінується злочин, а не проступок;
- провадження може мати наслідком заборону на здійснення професійної діяльності;
- попереднього захисника відсторонено від участі у справі на підставі судового рішення.

Таким чином, німецьке кримінальне процесуальне право демонструє високий рівень деталізації регламентації правового статусу захисника, передбачаючи як гарантії його професійної діяльності, так і підстави для її обмеження. Ці положення становлять значний інтерес для української правової науки і практики, оскільки їх адаптація може сприяти зміцненню гарантій права на захист та ефективності кримінального судочинства.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що КПК Німеччини досить докладно врегульовує окремі процесуальні аспекти участі захисника, однак робить це переважно фрагментарно, зосереджуючи увагу на окремих гарантіях і процесуальних обов'язках, тоді як комплексного визначення його ролі у судовому провадженні в кодексі немає.

У Франції жорсткі стандарти доступу до професії та розширення процесуальних прав підозрюваного з 1993 р. поєднані з активною роллю слідчого судді та повноцінною участю адвоката на слідчих діях і в дебатах [88; 89; 97], причому за практикою ЄСПЛ право на допомогу виникає від моменту фактичної уразливості [337].

Також у чинному Кримінально-процесуальному кодексі Франції (редакція 1958 р.) передбачено низку положень, що визначають порядок

залучення захисника. Так, відповідно до ст. 274 КПК Франції: на етапі віддання обвинуваченого до суду йому надається можливість обрати адвоката для здійснення захисту. У ст. 275 уточнюється, що захисник має обиратися з числа адвокатів адвокатської корпорації або повірених, яким надано право виступати в трибуналі при суді присяжних. У виняткових випадках головуючий суддя може дозволити обрати захисником одну з довірених осіб – родича або друга підсудного [97].

Таким чином, французький законодавець, залишаючи певну гнучкість у виборі захисника, водночас запроваджує додаткові гарантії для осіб, які не є професійними адвокатами. Це простежується, зокрема, у ст. 323 КПК Франції, яка вимагає від таких захисників дотримання високих стандартів професійної поведінки – керуватися совістю, повагою до закону та зберігати належний рівень пристойності [97]. Отже, на відміну від суворої заборони допускати непрофесіоналів до виконання захисних функцій, французька модель передбачає обмежений, але легітимний простір для їх участі.

Чехія та Естонія допускають різні форми уповноваження захисника в межах національних вимог [87; 96; 95]. Зокрема, КПК Естонії від 30 грудня 2004 р. № 25 [139], у главі 2 («Суб'єкти кримінального процесу», розділ 6 «Захисник») визначає, що захисником може бути адвокат, повноваження якого підтверджуються угодою з підзахисним, рішенням центру з надання безоплатної правової допомоги або призначенням органів досудового розслідування, прокуратури чи суду. Водночас як і у Франції, закон допускає участь інших осіб, за умови, що вони мають акредитовану державою юридичну освіту й щонайменше дворічний стаж роботи у сфері права.

Примітно, що в Естонії процедура призначення безоплатного захисника відрізняється від української: якщо в Україні його визначають слідчі органи, прокурор чи суд, то в Естонії – відповідний центр правової допомоги за наказом його керівника. При цьому в обох правових системах забезпечується як право особи самостійно обрати захисника, так і можливість його призначення у випадках, коли цього вимагають інтереси правосуддя.

У КПК України це питання закріплено, зокрема, у ст. 42, де прямо передбачено право підозрюваного чи обвинуваченого з моменту затримання вимагати зустрічі із захисником до першого допиту та без обмежень кількості й тривалості таких побачень у подальшому. У ст. 43 КПК Естонії [87] («Обрання та закріплення захисника») закріплено аналогічні положення, що підтверджує схожість підходів.

Таким чином, і у Франції, і в Естонії, як і в Україні, простежується загальна тенденція до закріплення універсального правила: участь у захисті може бути як результатом вільного вибору особи, так і наслідком державного призначення. Водночас національні особливості проявляються у деталях – у Франції це допускається за участю «непрофесіоналів» під контролем суду, тоді як в Естонії та Україні діє жорсткіша вимога щодо юридичної освіти та адвокатського статусу.

Аналіз положень Кримінально-процесуального кодексу Естонії свідчить про те, що законодавець системно врегулював правовий статус адвоката-захисника, сконцентрувавши основні його повноваження в межах єдиної правової норми. Так, у ст. 47 КПК Естонії закріплено широкий спектр процесуальних прав захисника, серед яких: отримання від фізичних і юридичних осіб документів, необхідних для належного здійснення захисту; подання доказів; внесення процесуальних клопотань і скарг; участь у проведенні процесуальних дій з можливістю висловлювати зауваження щодо їх умов, перебігу та результатів; використання технічних засобів під час реалізації функцій захисту (за умови, що це не перешкоджає процесуальним діям); ознайомлення з протоколом допиту підзахисного та матеріалами його затримання; вільний доступ до всіх матеріалів справи після завершення досудового розслідування; необмежені за кількістю та тривалістю конфіденційні зустрічі з підзахисним, якщо інше прямо не передбачено законом [87].

У свою чергу, інші норми КПК Естонії додатково розширюють професійні права адвоката. Так, ст. 45 надає йому право вступати в кримінальну

справу вже з моменту набуття особою статусу підозрюваного, що забезпечує безперервність і своєчасність захисту. Особливої уваги заслуговує п. 2 ч. 1 ст. 72, який закріплює право адвоката відмовитися від дачі свідчень щодо обставин, які стали йому відомими у зв'язку з виконанням професійних обов'язків, що фактично є гарантією адвокатської таємниці [87].

Значна увага в естонському законодавстві приділена й процесуальним гарантіям участі захисника у сфері судової експертизи. Зокрема, ст. 97 КПК Естонії передбачає його право заявляти відвід експерту, а відповідно до ст. 105 слідчий орган чи суд не можуть відмовити у призначенні експертизи на вимогу адвоката, якщо встановлювані нею обставини мають значення для правильного вирішення справи [87].

Таким чином, проведене порівняльне дослідження кримінально-процесуального законодавства України та Естонії засвідчує значний рівень подібності у врегулюванні правового статусу захисника. Обидві правові системи визнають широкий спектр процесуальних прав адвоката та забезпечують їх практичну реалізацію, що свідчить про уніфікацію підходів до гарантій професійної діяльності захисника в європейському правовому просторі [69, с. 100].

У Сполучених Штатах Америки професія юриста має значно ширший зміст, ніж лише надання юридичних послуг чи представництво інтересів у суді. Вона охоплює ключові сфери суспільно-політичного та економічного життя держави, адже близько 60 % юристів світу працюють саме в США.

Система організації адвокатури у США істотно відрізняється від європейських моделей. На федеральному рівні відсутній єдиний закон, що регламентує діяльність адвокатури. Єдина конституційна гарантія полягає у шостій поправці до Конституції США, де передбачено право кожного обвинуваченого в кримінальному процесі на допомогу адвоката. Водночас механізми реалізації цього права залишаються предметом законодавчого врегулювання на рівні штатів та судової практики. Закон про кримінальне правосуддя 1964 р. визначив можливість призначення захисника особам, які не

мають фінансової можливості його оплатити, проте більшість штатів обмежується лише декларацією права на захист. Вирішальне значення в цьому контексті мають правила кримінального й цивільного судочинства, розроблені Верховним судом США та верховними судами окремих штатів.

Шлях до професії адвоката у США є складним та багаторівневим. Після здобуття середньої освіти особа повинна пройти навчання у коледжі (3–4 роки), далі – ще три роки у школі права, яких у США налічується близько 200. Навчальний процес орієнтований насамперед на практичні навички. Завершальним етапом є складання так званого «бар-екзамену» – іспиту під контролем суду, який вважається надзвичайно складним і успішно його долає лише частина претендентів. Водночас у низці штатів допускається альтернативний доступ до адвокатської професії без університетського диплома, за умови дотримання вимог громадянства та цензу осілості (не менше шести місяців проживання в конкретному штаті). Варто підкреслити, що статус адвоката в США є територіально обмеженим – юрист, допущений до практики в одному штаті, не може здійснювати діяльність в іншому без окремої акредитації.

Для порівняння, в Україні доступ до адвокатської діяльності передбачає більш уніфіковані вимоги: необхідність здобуття вищої юридичної освіти, наявність щонайменше дворічного стажу роботи у сфері права та складання кваліфікаційного іспиту. Позитивною особливістю українського законодавства є відсутність територіальних обмежень – адвокат має право здійснювати професійну діяльність на всій території держави.

Принцип доступу кожної особи до кваліфікованої юридичної допомоги отримав міжнародне закріплення у Основних принципах стосовно ролі юристів, ухвалених VIII Конгресом ООН із запобігання злочинності та поведження з правопорушниками (Гавана, 27 серпня – 7 вересня 1990 р.) [85]. У ст. 1. цього документа зазначено: «Кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою у захисті і відстоюванні своїх прав на всіх стадіях судового розгляду». Така міжнародна норма гарантує право на правовий захист

як потерпілим, так і обвинуваченим, адже забезпечує можливість користуватися всіма юридичними засобами через професійно підготовлених спеціалістів.

Сутність права на юридичну допомогу полягає в тому, що кожен, хто її потребує, має гарантовану можливість звернутися до адвоката, який, як незалежний суб'єкт, будує відносини з клієнтом на засадах конфіденційності. Реалізація цього права включає різні форми правничої діяльності: консультування, роз'яснення положень законодавства, підготовку правових довідок, складання процесуальних документів (позовів, скарг, заяв), а також засвідчення копій правових актів та інших документів.

У Болгарії участь адвоката обмежується запобіжниками від конфлікту інтересів і родинної заінтересованості; організацію БВПД здійснює Національне бюро, хоча існують проблеми із раннім доступом до адвоката, фінансуванням і якістю послуг [84;99;98].

У Польщі поряд із адвокатами діють правові радники; існує широка мережа офісів первинної допомоги, однак модель державних гарантій вторинного представництва інституційно інша [94; 100].

У Великій Британії історично склалася дуалістична модель (соліситори/баристери) з чітким розмежуванням функцій, правом виступів у вищих судах переважно для баристерів і суворими обмеженнями для збереження професійної незалежності [81].

Для представництва в міжнародних кримінальних судах (зокрема МКС) захисник має відповідати підвищеним кваліфікаційним і мовним вимогам, що покликані гарантувати реальну ефективність правової допомоги у складних транснаціональних провадженнях [101].

Практика ЄСПЛ системно виявляє дефіцити національних систем (від порушення конфіденційності «адвокат-клієнт» до обмежень презумпції невинуватості), що підкреслює необхідність постійного вдосконалення процесуальних гарантій і механізмів контролю. Попри історичну стабільність європейських процесуальних традицій (із XVII–XVIII ст.), проблеми доступу до

правосуддя, захисту прав підозрюваних та незалежності судів і далі актуальні. Для України це означає потребу послідовних реформ кримінального процесу й адвокатури з урахуванням перевірених рішень інших країн, зі збереженням високих національних стандартів.

Порівняльний аналіз Франції, Німеччини, Польщі, Чехії, Болгарії та Естонії показує загальну подібність функцій і повноважень захисника попри відмінності інституційної архітектури. Водночас низка українських вимог є навіть жорсткішою (зокрема «адвокатська монополія» на кримінальне представництво), що слугує фільтром професійності, дисциплінарної відповідальності та етичних стандартів, а відтак – підвищує якість правничих послуг і рівень захисту.

Отже, аналіз порівняльного права свідчить, що у більшості держав сучасного світу кримінальне процесуальне законодавство та спеціальні закони закріплюють обов'язкову вимогу професійної підготовки адвоката як передумови для здійснення функції захисника. Ця вимога властива Великій Британії, США, Франції, Німеччині, Литовській Республіці, Республіці Польщі та Чеській Республіці. Вона випливає із загального принципу верховенства права та спрямована на гарантування того, що особа, яка наділена процесуальними повноваженнями у сфері захисту, володіє належними знаннями, навичками та досвідом, необхідними для забезпечення ефективного доступу до правосуддя. У Великій Британії, наприклад, функції захисника виконують лише особи, які пройшли спеціалізовану підготовку у статусі *barrister* або *solicitor*, у Польщі – адвокати та юрисконсульти, діяльність яких жорстко регламентується законом про адвокатуру та внутрішніми кодексами етики.

Водночас у різних юрисдикціях існують і специфічні особливості участі адвоката на досудових стадіях кримінального процесу. У Німеччині адвокат не завжди допускається до проведення окремих поліцейських слідчих дій, що зумовлено прагненням забезпечити їхню оперативність, хоча в подальшому всі зібрані матеріали стають доступними стороні захисту. У Франції та Литві

зберігається інститут усунення адвоката від участі у провадженні у випадках конфлікту інтересів чи порушення професійних стандартів. У Франції передбачена й кримінальна відповідальність за здійснення адвокатської діяльності особами, які не мають відповідних повноважень. Натомість у Грузії простежується тенденція до розширення прав сторони захисту: обвинувачений та його адвокат можуть самостійно проводити окремі процесуальні дії (зокрема опитування) або ж звертатися з клопотаннями про їх проведення безпосередньо до судді.

Порівняння цих положень із законодавством України засвідчує їхню суттєву схожість, що пояснюється процесами європейської інтеграції, поглибленням міжнародного співробітництва у сфері кримінальної юстиції та широким застосуванням практики ЄСПЛ. Вітчизняна модель участі захисника у досудовому розслідуванні орієнтована на ті ж принципи – рівність сторін, змагальність, верховенство права та пріоритетність захисту прав людини. Водночас законодавець України, подібно до більшості країн ЄС, залишає захиснику обмежену можливість ініціювати проведення слідчих чи негласних слідчих дій, що створює певний дисбаланс у порівнянні з повноваженнями сторони обвинувачення.

Суттєвий внесок у формування сучасних стандартів забезпечення прав на захист зробила практика ЄСПЛ. У низці рішень, що стосувалися України (*Яременко проти України*, *Нечипорук і Йонкало проти України*, *Шабельник проти України*, *Чопенко проти України*, *Євген Петренко проти України*), Суд наголошував на обов'язковості раннього доступу до адвоката як гарантії недопущення самообмови та запобігання жорстокому поводженню. У справі *Salduz v. У Туреччині* (2008) було сформульовано ключове положення, згідно з яким право на захисника з моменту першого допиту поліцією є фундаментальною гарантією справедливого судового розгляду. Пізніші рішення, зокрема *Beuze v. Belgium* (2018) деталізувала, що будь-які обмеження доступу до захисника мають бути виключенням, обґрунтованим «вагомими причинами», і не повинні підривати загальну справедливість провадження.

Таким чином, можна констатувати, що нормативні моделі участі захисника у досудовому розслідуванні в різних країнах загалом гармонізовані завдяки імплементації міжнародних стандартів, вироблених ЄСПЛ та іншими міжнародними органами. Україна, рухаючись у напрямку європейської інтеграції, поступово адаптує власне законодавство, поєднуючи національні традиції з усталеними європейськими гарантіями. У перспективі подальшого розвитку інституту захисту важливим завданням є розширення реальних можливостей адвоката на досудовій стадії, зокрема у сфері збору доказів та використання цифрових технологій, що відповідатиме як сучасним викликам, так і загальновизнаним міжнародним стандартам.

Висновки до розділу 1

1. Запропоновано генезу нормативного становлення та розвитку наукових досліджень щодо участі адвоката-захисника у кримінальному провадженні пов'язувати саме із ідеєю нормативного закріплення такої процесуальної фігури, як захисник. Саме тому періодизацію закріплення цієї концепції, представлено у вигляді таких етапів:

Перший етап (1864–1917 рр.) – формування інституту присяжних повірених. Судова реформа 1864 р. у Російській імперії започаткувала якісно нову модель кримінального процесу, яка вперше закріпила за адвокатом (присяжним повіреним) функцію професійного захисника. Змагальність набуває інституційного вираження, закладаються основи адвокатської етики та корпоративного самоврядування. Водночас розвиток обмежувався контрреформами кінця XIX ст., а також інститутом «приватних повірених». На західноукраїнських землях (Австро-Угорщина) паралельно діяли інші, більш прогресивні стандарти професійного доступу та самоврядності адвокатури.

Другий етап (1917–1960 рр.) – радянський період. Після революційних

подій відбулося фактичне знищення інституту приватної адвокатури. Створено колегії правозаступників, що діяли під адміністративним контролем держави. КПК 1922 і 1927 рр. формально зберігали деякі елементи змагальності, однак участь захисника була істотно обмежена, особливо на досудовій стадії. У період «великого терору» функція захисту була зведена до мінімуму, а наукові дослідження виправдовували другорядність ролі адвоката та його виховну місію.

Третій етап (1960–2001 рр.) – період поступової демократизації. Прийняття Основ кримінального судочинства (1958 р.) та КПК УРСР (1960 р.) ознаменувало новий період. Формально закріплювалися змагальність і право на захист, однак під жорстким державним контролем. Лише наприкінці 1980-х рр. розпочалося розширення прав захисника, включаючи його участь у досудовому слідстві (1989 р.). Конституція України 1996 р. закріпила право на правничу допомогу, а зміни 2001 р. встановили розподіл функцій сторін та суду. Наукова думка дедалі активніше зверталася до питань змагальності, адвокатської таємниці, ролі захисника як самостійного суб'єкта.

Четвертий етап (2001–2012 рр.) – період конституціоналізації та доктринального осмислення. Закон «Про адвокатуру» (1992 р.), зміни до КПК (2001 р.) та правові позиції Конституційного Суду України (2000, 2009 рр.) стали важливими кроками у визнанні захисника ключовим учасником кримінального процесу. У цей період активно розробляються наукові концепції моменту виникнення права на захист, доступу до матеріалів, гарантій адвокатської діяльності. Це був період глибокого доктринального пошуку і підготовки ґрунту для майбутнього реформування.

П'ятий етап (2012–2016 рр.) – модернізація та євроінтеграційний імпульс. Прийняття нового КПК України (2012 р.) та Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» започаткувало якісно новий стандарт участі захисника, що відповідає європейським підходам. Практика ЄСПЛ активно інтегрується в українську юриспруденцію, а адвокат визнається суб'єктом доказування. Поняття «адвокатське розслідування» входить у науковий

дискурс.

Шостий етап (2016–2019 рр.) – цифровізація та професіоналізація. Удосконалення механізмів доступу до матеріалів провадження, впровадження «адвокатської монополії» у судовому представництві, електронні сервіси в судочинстві. Науковці активно досліджують проблеми цифрових доказів, гарантій адвокатської таємниці, меж повноважень захисника.

Сьомий етап (2019–2022 рр.) – період стандартизації та міжнародної інтеграції. Розвивається доктрина ефективної правничої допомоги, з'являються пропозиції щодо стандартизації якості безоплатної правової допомоги. Зміцнюється роль адвокатури як інституту громадянського суспільства. Поглиблюється співпраця з Радою Європи та впровадження практики ЄСПЛ у національне судочинство.

Восьмий етап (2022 р. – донині) – період воєнних трансформацій та нових викликів. Повномасштабна війна Росії проти України створила безпрецедентні виклики для реалізації права на захист: цифровізація судочинства, дистанційні форми участі, зупинення проваджень у зв'язку зі службою обвинувачених у Збройних силах України, адаптація адвокатури до роботи в умовах воєнного стану. Науковці відтепер зосереджуються на питаннях раннього доступу до адвоката, адвокатської таємниці в цифрову епоху, гарантій у надзвичайних правових режимах, адвокатських розслідуваннях, ролі адвоката в умовах обмежених ресурсів тощо.

Перехід до моделі прав людини і конституційний пріоритет змагальності спричинили «перекалібрування» доктрини захисту особи у кримінальному провадженні: вчені дедалі частіше трактують захисника як повноцінного суб'єкта доказування. Вектор досліджень зміщується на ранні стадії провадження (затримання, перші допити), доступ до адвоката без зволікань, адвокатську таємницю, допустимість доказів, здобутих у порушення правової процедури тощо.

2. На підставі проведеного історичного аналізу та визначення національних і міжнародних стандартів захисту особи від кримінального

переслідування встановлено, що історично пізній допуск зумовлював ризики недобровільних зізнань і різноманітних дефектів процедури доказування. Сучасна доктрина стверджує необхідність негайного допуску з моменту фактичного обмеження свободи, а не з формального повідомлення про підозру. У наукових працях на сьогодні акцентовано увагу на правах захисника збирати та подавати докази, залучати приватних експертів, ініціювати слідчі (розшукові) дії, оскаржувати бездіяльність слідства тощо. З'ясовано, що у центрі дискусії перебуває баланс між інтересами захисту та процесуальною економією, ризики «перетворення» захисника на паралельний слідчий орган, а також стандарти допустимості доказів захисника.

Обґрунтовано, що на сьогодні актуалізуються дослідження про участь захисника в провадженнях щодо особливих суб'єктів (неповнолітні, особи з психосоціальними потребами), у справах зі складною технічною/економічною складовою (фінансування тероризму, кіберзлочинність), а також у провадженнях за умов надзвичайного чи воєнного стану, де гарантії не можуть бути нівельовані, а лише пропорційно обмежені.

3. Установлено, що діяльність адвокатури в Україні регулюється Конституцією, положеннями КПК України, іншими профільними законами, міжнародними нормативно-правовими актами та практикою ЄСПЛ. Міжнародні документи (Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини та Основні положення про роль адвокатів) визначають адвокатську таємницю як складову права на приватність і гарантують конфіденційність комунікації між клієнтом та адвокатом. Окремо у міжнародно-правових актах наголошується на необхідності забезпечення державами фінансових і організаційних умов для надання безоплатної правової допомоги соціально вразливим категоріям населення. Узагальнюючи, до основних міжнародних і національних стандартів захисту особи в кримінальному провадженні ми відносимо такі:

1. Справедливий суд і рівність сторін – реальні можливості для обвинувачення й захисту представляти позиції та змагатися в доказуванні.

2. Ранній доступ до адвоката – із моменту затримання чи першого допиту, з правом бути присутнім при ключових діях.

3. Ефективність допомоги – адвокат має забезпечувати реальну, компетентну підтримку, включно з підготовкою та конфіденційним спілкуванням.

4. Конфіденційність – адвокатська таємниця під особливим захистом; обшуки й НСРД щодо адвокатів вимагають додаткових гарантій.

5. Свобода від примусу – заборона самозвинувачення, тиску й жорстокого поводження.

6. Інформованість – своєчасне й зрозуміле повідомлення про підозру/обвинувачення, доступ до матеріалів для підготовки захисту.

7. Правова допомога для малозабезпечених – гарантована державою БВПД у разі потреби.

8. Час і можливості для захисту – право збирати та подавати докази, викликати й допитувати свідків.

9. Незалежність адвокатури – гарантії від тиску, переслідувань; дисциплінарні питання – через самоврядування.

10. Захист вразливих осіб – додаткові гарантії для неповнолітніх, хворих, осіб із бар'єрами в комунікації.

11. Ефективні засоби захисту – реальні наслідки за порушення права на захист, включно з виключенням доказів і компенсаціями.

12. Якість правничої допомоги – професійні стандарти, етика, безперервна освіта.

13. Прецедентне право – узгодження національної практики з рішеннями міжнародних судів.

4. Визначено, що захист у досудовому провадженні необхідно розглядати як багатофункціональний інститут, що поєднує у собі: 1) процесуально-правову діяльність, спрямовану на участь у доказуванні; 2) превентивну функцію – запобігання порушенням прав особи; 3) відновлювальну функцію – усунення чи мінімізацію наслідків таких порушень; 4) гарантійну – забезпечення ефективної

реалізації принципів змагальності та рівності сторін.

5. Обґрунтовано, що стандарт ефективного захисту вимагає дотримання ряду концептуальних умов, серед яких: 1) право на адвоката від першого допиту/затримання; 2) конфіденційність спілкування; 3) реальний, а не формальний характер допомоги; 4) виключення доказів, здобутих із порушенням права на захист.

6. Установлено, що серед актуальних проблемних питань, що потребують свого вирішення, насамперед такі: 1) сучасний обсяг процесуальних повноважень захисника не в повній мірі відповідає засадам змагальності та рівності сторін у кримінальному провадженні, що знижує ефективність забезпечення права на захист; 2) активність адвокатів у використанні наданих законом процесуальних механізмів, зокрема тимчасового доступу до речей і документів чи обґрунтування застосування більш м'яких запобіжних заходів, залишається недостатньою, що негативно позначається на результативності захисної діяльності; 3) розвиток цифрового середовища актуалізує необхідність законодавчого розширення прав захисника, насамперед шляхом надання йому можливості здійснювати огляд комп'ютерних даних. Внесення відповідних змін до Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» сприятиме підвищенню ефективності правозахисної функції адвокатури та адаптації її діяльності до сучасних викликів. Усе це свідчить про нагальну потребу подальших доктринальних досліджень і вдосконалення нормативного забезпечення діяльності інституту адвокатури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Азаров Ю. І., Дубівка І. В. Діяльність адвоката в стадії досудового розслідування: монографія. Київ: Видавничий центр «Кафедра», 2018. 218 с.
2. Андрусів В. Г. Участь адвоката-захисника в суді першої інстанції у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2010. 20 с.
3. Аракелян М. Р. Концептуальні засади правозахисної діяльності адвокатури: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2019. 44 с.
4. Ахундова А. А. Захист прав підозрюваного у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 17 с.
5. Бабчинська Т. В. Розвиток та етапи становлення інституту захисту у кримінальному судочинстві. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 204–213. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.30>.
6. Балацька О. Р. Участь захисника в реалізації засади забезпечення права на захист: правові та організаційні аспекти: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09, Київ. 2018. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0418U003724> (дата звернення: 08.03.2026).
7. Бедрій М. М. Основні ознаки українських копних судів (XIV – XVIII ст.). *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 30–35. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/823da7f6-910e-468a-8631-4dadebd0ac46/content> (дата звернення: 08.03.2026).
8. Берченко Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2012. 20 с.
9. Бесчастний В. М. Взаємодія інститутів громадянського суспільства та органів охорони правопорядку в Україні і зарубіжних країнах: порівняльний аналіз: монографія. Донецьк: ДЮІ, 2006. 130 с.
10. Бігунець І. М. Повноваження захисника на досудовому розслідуванні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2020. 236 с.

11. Бондаренко В. Ю. Громадські об'єднання як інститут громадянського суспільства в Україні: теоретико-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2020. 22 с.
12. Борзих Н. В. Діяльність захисника щодо забезпечення прав і свобод підозрюваного та обвинуваченого в кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
13. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: міжнародний документ від 23.05.1969 № 995-118 / Організація об'єднаних націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text (дата звернення: 08.03.2026).
14. Гловацький І. Ю. Діяльність адвоката-захисника у кримінальному процесі : навч. посіб. Київ : Атіка, 2003. 352 с.
15. Гончаренко В. Г. Доказування в кримінальному провадженні : наук.-практ. посіб. Київ: Прецедент, 2014. 42 с.
16. Гончаренко В. С. Правовий статус іноземного адвоката в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2019. 256 с.
17. Гринюк В. О. Суд радянської доби. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2 (6). С. 1–15. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf> (дата звернення: 08.03.2026).
18. Грищенко Н. В. Тактика допиту підозрюваного з участю захисника: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2012. 240 с.
19. Дашо Т. Ю., Гарасимів Т. З. Роль і місце органів внутрішніх справ України в умовах формування громадянського суспільства: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.
20. Демиденко А. Л. Неурядові правозахисні організації і захист прав у Європейському суді з прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 586–590. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.105>.
21. Денисюк М. В. Теоретико-правові засади взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.01. Київ, 2014. 22 с.

22. Джуська А. В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. 271 с.

23. Дубівка І. В. Діяльність адвоката в стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 21 с.

24. Дубівка І. В. Правова регламентація участі захисника в кримінальному процесі за законодавством зарубіжних країн. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 350–359. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/4d8ccdb9-cb89-4e9f-8e84-d11040ffe754/content> (дата звернення: 08.03.2026).

25. Заборовський В. В. Правовий статус адвоката в умовах становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10. Київ, 2017. 577 с.

26. Загальна декларація прав людини 1948 р., прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 08.03.2026).

27. Зейкан Я. П. Право на захист в кримінальному процесі : практ. посіб. Київ : Юрид. практ., 2004. 288 с.

28. Капліна О. В. Збирання доказів сторонами кримінального провадження. *Актуальні проблеми доказування в кримінальному провадженні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листоп. 2013 р.,). Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 223–229.

29. Карась А. Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 520 с.

30. Кириченко С. О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2001. 20 с.

31. Кінзбурська В. О. Адміністративно-правові засади взаємодії

державних органів та інститутів громадянського суспільства в процесі здійснення реформ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2021. 28 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/14311> (дата звернення: 08.03.2026).

32. Козьмініх А. В. Адвокатура як інститут громадянського суспільства в сучасній науці. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л. І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 36. С. 228–235.

33. Коломойцев М. М. Теоретичні та праксеологічні засади реалізації права на захист в Україні: дис. .. д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2025. 412 с.

34. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950 № 995-004: ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 08.03.2026).

35. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

36. Концепція реформування кримінальної юстиції: Указ Президента України від 8.04.2008 № 311/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/311/2008#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

37. Коровайко О. І. Реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України: автореф. дис. ... д-ра наук: 12.00.09. Харків, 2017. 42 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/19d992ae-5ceb-4995-8471-f016a0ee2204/content> (дата звернення: 08.03.2026).

38. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.03.2026).

39. Кучер О. В. Участь захисника у кримінальних провадженнях про

злочини у сфері службової діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2021. 22 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/14315> (дата звернення: 08.03.2026).

40. Лісна І. С. Зарубіжний досвід правового регулювання участі адвоката у судовому процесі. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 42. С. 120–129. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2021-42-2-120-129> (дата звернення: 08.03.2026).

41. Маланчук П. М., Зіновець А. В. Роль захисника в кримінальному провадженні. *Правові горизонти*. 2017. № 3. С. 112–117.

42. Мартинюк О. В., Гоцуляк Ю. В. Становлення права на судовий захист в Україні (IX–XIV ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Т. 1. № 86. С. 45–51.

43. Маслюк О. В. Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 217 с.

44. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 08.03.2026).

45. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права : від 16.12.1966 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 08.03.2026).

46. Моторигіна М. Г. Сторона захисту в судовому провадженні у першій інстанції: монографія; за науковою редакцією д.ю.н., проф. О. В. Капліної. Харків: Оберіг, 2018. 306 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14750/1/Motorugina_2018_mon.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

47. Обрізан Н. М. Захисник як суб'єкт доказування в кримінальному процесі: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 235 с.

48. Одинцова І. М. Ефективність інституту захисту в кримінальному

процесі (вітчизняний досвід реформ та європейські стандарти): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2017. 227 с.

49. Оксюта Т. Г. Процесуальний статус запасного судді у судовому провадженні України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2018. 219 с.

50. Погорецький М. А. Захисник – суб'єкт доказування на досудовому провадженні за чинним КПК України: проблемні питання. *Актуальні питання державотворення в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 трав. 2014 р.). Київ, 2014. С. 480–485.

51. Погребняк Б. В. Правові засади діяльності адвокатури у сфері надання безоплатної правничої допомоги: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2026. 199 с. URL: https://knutd.edu.ua/files/science/razovi-vcheni-rady/Pohrebniak_dissertation.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

52. Попелюшко В. О. Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі : монографія. Київ : Прецедент, 2005. 232 с.

53. Попелюшко В. О. Система органів розслідування та їх повноваження за КПК Франції 1808 р. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. № 2. С. 1–13.

54. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

55. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 № 2887-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2887-12#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

56. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

57. Про ратифікацію Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права : указ Президії Верховної Ради Української РСР від 19.10.1973 № 2148-VIII // БД «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2148->

08#Text (дата звернення: 08.03.2026).

58. Про суд: Декрет РНК УРСР від 14 лютого 1919 р. // ЗУ УРСР. 1919. № 14. Ст. 154

59. Про ухвалення, затвердження та набуття чинності Кримінально-процесуального кодексу Литовської Республіки : Закон від 14 березня 2002 р. № IX-785. URL: https://www.infolex.lt/portal/start_ta.asp?act=doc&fr=pop&doc=66150# (дата звернення: 08.03.2026).

60. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного управління*. 2022. № 10 (2). С. 16–22. DOI: <https://doi.org/10.15421/152208>.

61. Пудкалюк К. О., Габрись О. М. Недоліки системи надання безоплатної вторинної допомоги та аналіз зарубіжного досвіду при усуненні визначених помилок. *Правове регулювання економіки*. 2018. № 17. С. 268–278. URI: <https://ir.kneu.edu.ua:443/handle/2010/27583> (дата звернення: 08.03.2026).

62. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

63. Сапін О. В., Вишневська О. Ю. Проблеми процесуального статусу адвоката в кримінальному провадженні: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 259–263. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_2_44 (дата звернення: 08.03.2026).

64. Сафулько С. Адвокатура поза пірамідою ієрархії: [Роль адвокатури у соціальному житті країни, повноваження, обговорення закону «Про адвокатуру»]. *Дзеркало тижня*. 2005. № 9. С. 6.

65. Святоцька В. О. Інститут адвокатури України: становлення та розвиток: авторе. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2010. 20 с.

66. Сидорчук О. Правова природа суду присяжних в Україні за судовими статутами 1864 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2014. Вип. 59. С. 121–127.

67. Синеокий О. В. Адвокатура как институт правовой помощи и защиты: новый курс адвокатского права и адвокатской криминалистики: учеб. пособие: изд. 2-е, испр. и доп. Харків: Право, 2012. 516 с.

68. Скрыбін О. М. Захисник у кримінальному процесі: нормативно-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2017. 455 с.

69. Скрыбін О. М. Порівняльно-правова характеристика участі адвоката в кримінальному процесі України з іншими зарубіжними країнами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 98–101.

70. Смирнов Є. В. Участь захисника в реалізації процесуальних прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 247 с.

71. Смоков С. М. Запобіжні заходи та кримінально-процесуальні гарантії їх застосування : навч. посіб. Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 134 с.

72. Старенький О. С. Кримінальні процесуальні гарантії захисника як суб'єкта доказування у досудовому розслідуванні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 20 с.

73. Стоянов К. С. Захисник та представник як учасники кримінального провадження у досудовому розслідуванні: дис. ... канд. юрид. наук: 081 Право. Одеса, 2024. 337 с.

74. Таварткіладзе Н. М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2003. 20 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/2644> (дата звернення: 08.03.2026).

75. Титов А. М. Основні принципи та особливості участі захисника на досудовому слідстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 20 с.

76. Уваров В. Г. Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України : монографія. Харків : Ніка Нова, 2014. 416 с.
77. Фаринник В. Особливості формування доказів та доказування в кримінальному судочинстві України. Харків : Фактор, 2013. 96 с.
78. Хмелевська Н. В. Стратегія забезпечення правової допомоги адвокатом в кримінальному провадженні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 2 (33). С. 195–198.
79. Шадрін О. С. Процесуальний статус захисника в кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Вінниця, 2025. 208 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23819> (дата звернення: 08.03.2026).
80. Шило О. Г. Застосування заходів забезпечення кримінального провадження з метою збирання доказів. *Докази і доказування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 6–7 груд. 2012 р.). Київ: Строков Д. В., 2013. С. 356–358.
81. Шкарупа К. В. Особливості зарубіжного досвіду становлення та функціонування адвокатури (на прикладі Франції та Великобританії). *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 589–595.
82. Шовкун А. А. Зарубіжний досвід управління системою надання безоплатної правничої допомоги. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 443–448. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.79>.
83. Щур Б. В. Адвокатська діяльність та особливості її організації: навч. посіб. / Б. Щур, Л. Сопільник, М. Федоров; Львів. ун-т бізнесу та права ГУМВС України у Львів. обл. Львів : Львів. ун-т бізнесу та права, 2011. 280 с.
84. Advocacy Law: Law of the Republic of Bulgaria dated June 25, 2004. URL: <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2135486731> (дата звернення: 08.03.2026).
85. Basic Principles on the Role of Lawyers: Ad. 07 Sept 1990 by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, Havana, Cuba / United Nations Human Rights: web. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers> (дата звернення: 08.03.2026).

86. Böhme H. Terrorismus und Freiheit. München : Kriminalistik Verlag, 1978. 85 s.

87. Code of Criminal Procedure : Law of 12.02.2003 // Riigi Teataja. 2003. – Vol. I, No. 27, Art. 166. Entered into force on 01.07.2004. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013093/consolide> (дата звернення: 08.03.2026).

88. Code Penal: Numero 1867060850 (1867). URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/1867/06/08/1867060850/justel> (дата звернення: 08.03.2026).

89. Décret n°72-669 du 13 juillet 1972 pris pour l'application à la profession d'avocat de la loi n°66-879 du 29 novembre 1966 relative aux sociétés civiles professionnelles. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000005618469> (дата звернення: 08.03.2026).

90. Federal Code for Lawyers (Bundesrechtsanwaltsordnung – BRAO) of 15 July 2022. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_brao/ (дата звернення: 08.03.2026).

91. Hochschulrahmengesetz in der Fassung der Bekanntmachung vom 19. Januar 1999. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/hrg/> (дата звернення: 08.03.2026).

92. Jan L. Jacobowitz, “Chaos or Continuity? The Legal Profession: From Antiquity to the Digital Age, the Pandemic, and Beyond”. *Vanderbilt Journal of Entertainment & Technology Law*. 2021. Vol. 23. Issue 2. URL: <https://scholarship.law.vanderbilt.edu/jetlaw/vol23/iss2/2> (дата звернення: 08.03.2026).

93. Klug I. I. Sitzung des Bundesrats des 2. Strafverfahrensrechtsreformgesetzes. Bundestagsdrucksache. 7/2526.

94. Kodeks postępowania karnego: Ustawa z 06.06.1997 r. Dziennik Ustaw. 2017. Poz. 1904 I 2405 oraz z 2018 r. Poz. 5. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf> (дата звернення: 08.03.2026).

95. Law of the Czech Republic No 85/1996 (1996). On Advocacy. Web site of the laws of the Czech Republic. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/National_Regulations/National_Laws_on_the_Bars/EN_Czech-Rep_ACT-No-851996-Sb-of-13th-March-1996-on-the-Legal-Profession.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

96. Law of the Czech Republic No. 141/1961 (1961). Criminal Procedure (Criminal Code) Act. Web site of the laws of the Czech Republic. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1961-141> (дата звернення: 08.03.2026).

97. Law of the France Code of Criminal Procedure. 1958. 278 p. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/fra/1958/code_de_procedure_penale_html/Code_de_procedure_penale_incorporant_les_amendements_jusqua_2005_ENGLISH-OLDER_VERSION.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

98. Law of the Republic of Bulgaria No. 502-01-11/10.08.2005. Criminal Procedure Code of the Republic of Bulgaria. Web site of the Department of Justice of the Republic of Bulgaria. 2005. URL: <https://justice.government.bg/home/normdoc/2135512224> (дата звернення: 08.03.2026).

99. On legal aid : Law of the Republic of Bulgaria dated January 1, 2006 (Law on legal aid). URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/2135511185> (дата звернення: 08.03.2026).

100. Prawo o adwokaturze: Ustawa z 26.05.1982 r. Ibid. Poz. 2368 I 2400. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19820160124> (дата звернення: 08.03.2026).

101. Rules of Procedure and Evidence. Are reproduced from the Official Records of the Assembly of States Parties to the Rome Statute of the International Criminal Court. First session. (New York, 03–10.09.2002). New York, 2002. 99 p. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/> (дата звернення: 08.03.2026).

102. Strafprozeßordnung in der Fassung der Bekanntmachung vom 7. April 1987. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/inhalts_bersicht.html (дата звернення: 08.03.2026).

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСАДИ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЯХ

2.1 Правові й організаційні засади участі захисника у слідчих (розшукових) діях під час досудового розслідування

У правничій літературі діяльність, спрямовану на здобуття фактичних даних, що набувають статусу доказів, традиційно визначають як окремий етап кримінального процесуального доказування. Протягом тривалого часу, а подекуди й сьогодні, його позначають терміном «збирання доказів». Попри наявність критики такого підходу, він знайшов відображення у чинному КПК України, де щодо сторони захисту законодавець використовує формулу «шляхом витребування та отримання» [30]. Саме тому, враховуючи процесуальні межі діяльності захисника, доцільніше застосовувати категорію «отримання доказів», яка точніше окреслює зміст його повноважень. Хоча загальний тягар доказування відповідно до закону покладено на сторону обвинувачення, недопустимим є зведення діяльності захисника виключно до судового красномовства. Як слушно зазначає В. О. Попелюшко, пасивна доказова позиція захисника не відповідає його функціональному призначенню у кримінальному процесі [40, с. 122].

Участь адвоката-захисника у доказуванні має включати ініціювання витребування документів, отримання речових та електронних доказів, формування альтернативних версій події та заявлення клопотань щодо проведення слідчих (розшукових) дій тощо. З метою розкриття всіх можливостей захисника у збиранні доказів слід звернутися до базових засад, закріплених у положеннях КПК України та міжнародних нормативно-правових актах, які закріплюють засади змагальності й рівності сторін тощо.

У правничій літературі постійно приділяється увага правовим та організаційно-тактичним засадам проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій за участю захисника [35;7;5 та ін.]. Це ж стосується і проблематики отримання (збирання) доказів і стороною обвинувачення, і стороною захисту. Щодо сторони захисту, то аспекти їх практичної діяльності в контексті отримання доказів ставали предметом комплексних досліджень О. Л. Дульського [18], М. О. Каліновської [22], А. В. Крушеницького [31], О. В. Маслюк [40], В. О. Попелюшка [47], В. О. Соловйова [65] та багатьох інших.

Серед останніх досліджень в аспекті збирання доказів стороною захисту слід відмітити напрацювання В. О. Гусєвої та М. М. Коломойцева [16; 17; 15], М. Й. Кулика, Ю. В. Терещенко, А. С. Бондарчук [33] та багатьох інших. Утім, попри вагомі напрацювання вчених, зауважимо, що це повністю не вирішило тих питань, котрі щоденно виникають у правозахисній діяльності адвокатів, що й актуалізує потребу їх дослідження та вирішення.

Прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 р. започаткувало якісно новий етап у регламентації порядку кримінального провадження, істотно трансформувавши процесуальний статус його учасників, зокрема й сторони захисту. Як слушно зазначає С. А. Крушинський, положення у ст. 93 КПК України закріплюють певну диспропорцію у правових засобах, що надані сторонам для збирання доказів: хоча захисникові формально надано право на їх отримання, законодавець істотно обмежив арсенал процесуальних інструментів для його реалізації [32, с. 93]. Це положення вказує на проблему фактичної асиметрії можливостей сторін у межах досудового розслідування, що потребує свого вирішення. Водночас на сучасному етапі розвитку кримінального процесу навряд чи видається доцільним наділяти захисника повноваженнями щодо самостійного проведення слідчих (розшукових) чи, тим паче, негласних слідчих (розшукових) дій. Подібна трансформація не лише порушила б процесуальний баланс, а й поставила б під сумнів контрольованість та спрямованість досудового розслідування як системної діяльності. На відміну

від сторони обвинувачення, тягар доказування якої є законодавчо визначеним, адвокат-захисник формує стратегію правової позиції шляхом ознайомлення з матеріалами провадження, їх аналітичного опрацювання й узгодження тактики із підозрюваним чи обвинуваченим. При цьому саме презумпція невинуватості та конституційні гарантії права на захист забезпечують захисникові достатні можливості для відновлення порушених прав і законних інтересів особи, якщо він повною мірою реалізує передбачені законом повноваження.

На наш погляд, дискусія щодо розширення компетенції сторони захисту має зосереджуватися виключно на процесуальних заходах, спрямованих на одержання доказів виправдувального характеру. Такий підхід дозволив би уникнути розмивання меж між функціями сторін у кримінальному провадженні, водночас підвищивши ефективність реалізації права на захист у світлі міжнародних стандартів та практики ЄСПЛ. Проте остаточне вирішення цього питання потребує спеціальних комплексних наукових досліджень, які б інтегрували порівняльно-правовий аналіз та оцінювання потенційних ризиків для балансу змагальних засад кримінального процесу.

Діяльність захисника у сфері збирання та подання доказів набуває особливого значення у визначенні подальшої долі підзахисного, зокрема на критичному етапі розгляду питання про обрання запобіжного заходу. Науковці слушно зауважують, що основним завданням захисника у цей момент є проявлення високої процесуальної активності, спрямованої на оперативне отримання та подання фактичних даних, здатних переконати суд у відмові від задоволення клопотання слідчого чи прокурора [8, с. 136]. Іншою важливою площиною діяльності є аргументування перед судом доцільності застосування більш м'якого запобіжного заходу замість жорсткішого, що відповідає як завданням кримінального провадження, так і принципу пропорційності [64, с. 144].

У цьому контексті цілком слушною є позиція М. О. Каліновської, яка виокремлює кілька ключових напрямів доказової активності сторони захисту. Серед них: спростування обґрунтованості самої підозри та достатності

доказової сукупності для її підтвердження; доведення відсутності ризиків, визначених у ч. 1 ст. 177 КПК України; заперечення проти існування спеціальних підстав для застосування запобіжного заходу; а також обґрунтування можливості використання альтернативних, менш суворих заходів процесуального примусу [23, с. 74, 75]. Таке структурування завдань відображає багатовимірність ролі захисника у сфері доказування та підкреслює важливість його активної позиції.

Водночас практика засвідчує істотні обмеження у можливостях реалізації права підозрюваного на подання доказів самостійно. У більшості випадків особа перебуває під вартою в ізоляторі тимчасового тримання ще від моменту затримання до розгляду клопотання. Це об'єктивно унеможлиблює збирання та подання доказової інформації. За результатами дослідження судової практики встановлено, що у 71% справ рішення про запобіжний захід ухвалювалося менше ніж за 72 години після затримання, що ще більше звужує часові рамки для реалізації права на захист. За таких обставин саме участь захисника стає визначальною гарантією дотримання прав підозрюваного та ефективності всього механізму кримінального провадження.

У науковій літературі обґрунтовано позицію, що чинна редакція п. 6 ч. 2 ст. 193 КПК України містить концептуальну проблему, пов'язану з реалізацією підозрюваним права «надавати показання інших осіб на спростування доводів прокурора». Ця норма є надмірною, адже пункт 7 тієї ж частини вже передбачає право сторони заявляти клопотання про виклик і допит свідків, чиї показання можуть мати значення для вирішення питань під час судового розгляду [22, с. 121]. Тому більш доцільним видається виключення відповідного формулювання з п. 6 ч. 2 ст. 193 КПК України, що сприятиме усуненню внутрішньої суперечності в законі. При цьому реалізація доказових процедур не зазнає негативних наслідків, оскільки положення ст. 93 та п. 7 ч. 2 ст. 193 КПК України забезпечують належний процесуальний механізм отримання й дослідження доказів [30].

У науковій літературі цілком обґрунтовано підкреслюється, що функція

захисника не може обмежуватися лише пасивною присутністю чи реагуванням на дії сторони обвинувачення. Його роль у спростуванні підозри є визначальною і потребує реалізації на професійній основі, із дотриманням встановлених стандартів адвокатської діяльності та передбаченої законом відповідальності за їх недотримання [40]. По суті, така діяльність наближається до правозахисного розслідування, яке включає ініціативне збирання та фіксацію фактичних даних виправдувального характеру. Це підтверджує, що адвокат у кримінальному провадженні має діяти активно, використовуючи весь потенціал інституту кримінального процесуального доказування для встановлення повної та об'єктивної істини.

Сучасні тенденції цифровізації суспільства ставлять перед адвокатурою нові виклики. З огляду на те, що більшість соціально значущих процесів і кримінально-протиправна діяльність дедалі більше відображаються у цифровому просторі, необхідним видається закріплення за захисником права на проведення огляду комп'ютерних даних. У науковій літературі слушно відзначається, що цифрові пристрої залишають значний масив слідів, які можуть набувати статусу доказів у кримінальному провадженні [42]. Відтак забезпечення можливості адвоката законно фіксувати, досліджувати й використовувати такі дані має стати одним із ключових напрямів удосконалення законодавства.

Особливу актуальність набуває також інтеграція у правозахисну діяльність методів OSINT – розвідки за відкритими джерелами [69]. В умовах, коли значна частина доказової інформації може бути здобута з відкритих цифрових ресурсів, важливо закріпити процесуальні можливості адвоката використовувати ці дані у кримінальному провадженні. У цьому контексті доцільним є внесення змін до ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», зокрема, у частині закріплення права захисника на огляд комп'ютерних даних у різних формах (від відеофіксації до отримання паперових копій). Такий крок сприятиме приведенню інституту адвокатури у відповідність до реалій цифрової доби й посиленню гарантій ефективного

захисту прав людини [48].

Отже, провідне значення у забезпеченні ефективного захисту підозрюваного чи обвинуваченого належить захиснику, однак чинна модель його процесуальних повноважень досі не узгоджується з фундаментальними засадами змагальності та рівності сторін. Попри те, що у науковій літературі та судовій практиці неодноразово наголошувалося на потребі розширення процесуальних можливостей адвоката, більшість відповідних рекомендацій залишається нереалізованою. Аналіз правозастосовної практики свідчить про те, що активність захисників у використанні наданих законом способів отримання доказів є недостатньою, що нерідко призводить до формального підходу у здійсненні захисту.

Зокрема, недостатньо повно використовується інструмент тимчасового доступу до речей і документів, хоча судова практика надає позитивні приклади його застосування. Подібна ситуація спостерігається і на етапі обрання запобіжного заходу: адвокати не завжди належно обґрунтовують існування обставин, що могли б зумовити застосування більш м'якого запобіжного заходу, обмежуючись лише загальними доводами. Така пасивність суперечить завданням сторони захисту й знижує ефективність кримінального процесуального доказування.

Окремої уваги заслуговує питання фіксації цифрових даних як одного з найперспективніших способів отримання доказової інформації. З огляду на інтенсивний розвиток цифрового середовища, доцільним видається внесення змін до ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» із закріпленням за адвокатом права здійснювати огляд комп'ютерних даних у формах, придатних для процесуального використання. Таке оновлення дозволить адаптувати адвокатську діяльність до сучасних реалій, посилить гарантії захисту прав людини та сприятиме зміцненню демократичних засад кримінального судочинства. порушена проблематика є надзвичайно актуальною та потребує подальшої доктринальної розробки й нормативного вдосконалення.

Не оминають своєю увагою вчені й окремі аспекти здійснення досудового розслідування в особливих правових режимах, зокрема в умовах воєнного стану. Ці питання доволі ґрунтовно висвітлено в роботах С. Є. Абламського, О. О. Бондаренка, І. В. Гловюк, О. М. Дроздова, В. А. Завтура, Т. О. Лоскутова, І. С. Огерук, В. В. Рогальської, О. В. Таран, Г. К. Тетерятник, Т. Г. Фоміної, О.О. Юхна та інших.

Окремі аспекти проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій в умовах правового режиму воєнного стану висвітлено в роботах І. В. Черниченка та А. А. Мацоли [88], І. Ф. Літвінової, А. А. Малихіної [38], Д. М. Лобай [37], М. Й. Кулик, Ю. В. Терещенко та А. С. Симчука [34], С. Р. Тагієва, М. С. Пузирьова та С. В. Івашка [68] та ін. Водночас слід зазначити, що правові й організаційно-тактичні засади здійснення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій за участю захисника в умовах воєнного стану залишаються малодослідженими у вітчизняній юридичній науці. Цей аспект набуває особливого значення з огляду на специфіку воєнного стану, який зумовлює потребу в адаптації гарантій прав і свобод людини до умов посилених обмежень і підвищених вимог до ефективності кримінального переслідування.

Визначаючись із правовими та організаційними засадами участі захисника у проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій в умовах воєнного стану, слід зазначити, що найбільші труднощі виникають у районах активних бойових дій. Саме там спостерігається відмінність у практиці проведення таких дій, обумовлена обмеженням доступом до місця події, ускладненням процесуальної комунікації та необхідністю врахування особливих умов безпеки. Водночас у регіонах, де воєнні дії не мають активного характеру, органи досудового розслідування, органи дізнання та прокуратура, як правило, вимагають неухильного дотримання загальних засад кримінального провадження, передбачених КПК України.

Особливості діяльності захисників у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану значною мірою зумовлені тими ж чинниками, які

кардинально вплинули на життя всіх громадян України. Вся система кримінальної юстиції була поставлена перед подвійним завданням: з одного боку – забезпечити безперервність здійснення правосуддя та реалізацію принципу невідворотності відповідальності за вчинені кримінальні правопорушення, а з іншого – гарантувати безпеку всіх учасників процесу.

З огляду на обставини широкомасштабної збройної агресії, значна кількість адвокатів була мобілізована або добровільно вступила до лав Збройних Сил України та сил територіальної оборони. Це безпосередньо вплинуло на можливість їх участі у кримінальних провадженнях. Як свідчить аналіз слідчої та судової практики, у низці випадків підозрювані й обвинувачені змушені були звертатися з клопотаннями про призначення їм захисників із регіональних центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги [78]. Причиною цього було те, що адвокати, які брали участь у конкретних кримінальних провадженнях, у зв'язку з виконанням завдань із захисту територіальної цілісності та відсічі збройної агресії, фактично були позбавлені можливості брати участь у процесуальних діях навіть у режимі відеоконференції [71].

Нерідкими є ситуації, коли адвокати, опинившись на тимчасово окупованих територіях, були змушені припиняти надання правничої допомоги своїм клієнтам. У такому разі підозрювані та обвинувачені змушені були звертатися до слідчих суддів із клопотаннями про залучення нових представників чи захисників, що безпосередньо свідчило про ускладнення реалізації конституційного права на захист в умовах війни [74].

З метою забезпечення особистої безпеки учасників процесу, а також у зв'язку з об'єктивною неможливістю здійснення правосуддя судами в районах активних бойових дій, на підставі ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та відповідних розпоряджень Голови Верховного Суду територіальну підсудність багатьох кримінальних проваджень було змінено. Ці обставини, у поєднанні з масовими внутрішніми міграціями населення, зумовили значне зростання кількості клопотань захисників про проведення

слідчих (розшукових) дій у форматі відеоконференції. Відповідно, збільшилася і кількість звернень щодо розгляду скарг слідчими суддями, а також проведення судових засідань у режимі дистанційної участі, що стало ключовим чинником забезпечення безперервності кримінального процесу в умовах воєнного стану [79; 76].

Проведення слідчих (розшукових) дій і розгляд клопотань у режимі відеоконференції становлять лише одну з актуальних площин сучасної практики. Все частіше адвокати змушені оскаржувати бездіяльність органів досудового розслідування, що проявляється у невнесенні відомостей до ЄРДР або відмові у здійсненні окремих процесуальних дій [75; 80]. Судова практика засвідчує: у випадках відсутності захисника під час розгляду таких скарг слідчі судді, як правило, відмовляють у їх задоволенні. Ухвали ґрунтуються на тому, що питання проведення чи не проведення слідчої дії належить до дискреційних повноважень слідчого, а суд не уповноважений давати вказівки щодо їх вирішення. Подібний підхід узгоджується з позицією Касаційного кримінального суду [43; 80]. Водночас позитивним аспектом є можливість апеляційного оскарження рішень відповідно до вимог ст.ст. 303, 304 КПК України, що забезпечує додаткове втілення принципу змагальності сторін [72]. Це, на нашу думку, є додатковим засвідченням дії засади змагальності сторін.

Серед особливостей здійснення кримінального провадження у воєнний період варто відзначити законодавче закріплення підстав для його зупинення у разі мобілізації обвинуваченого або ухвалення компетентним органом рішення про передачу його для обміну як військовополоненого за наявності письмової згоди. На практиці захисники дедалі частіше звертаються з відповідними клопотаннями, що підтверджує актуальність цієї проблематики. Такі ситуації створюють для судової системи України принципово нові виклики, адже з одного боку, держава зобов'язана гарантувати обороноздатність і захист суверенітету, а з іншого – забезпечувати дотримання процесуальних гарантій прав людини. У цих умовах особливої ваги набуває пошук оптимального балансу між національною безпекою та правами учасників кримінального

процесу [30; 73].

Серед важливих законодавчих новел, які істотно трансформували окремі аспекти здійснення судочинства, слід виокремити запровадження нових способів інформування учасників кримінального провадження. Відтепер передбачено можливість повідомлення сторін про розгляд справи через Єдиний державний вебпортал електронних послуг, зокрема за допомогою мобільного застосунку «Дія», а також отримання в електронній формі судових рішень і виконавчих документів. Ці зміни спрямовані на підвищення рівня доступності правосуддя та цифровізацію комунікації між судом і учасниками процесу [50].

Певних коректив зазнала і діяльність захисника на етапі досудового розслідування та дізнання, особливо в частині участі у слідчих (розшукових) діях. Аналіз практики свідчить, що проведення допитів, оглядів чи слідчих експериментів нерідко переривається через безпосередні загрози життю та здоров'ю учасників процесу, зокрема під час оголошення повітряних тривог. Такі обставини об'єктивно знижують ефективність процесуальних дій і впливають на їхню результативність. Захисник, перебуваючи у рівнозначних умовах із представниками сторони обвинувачення, також стикається з труднощами у реалізації своїх функцій, що загалом позначається на якості досудового розслідування. У зв'язку з цим актуалізується потреба у виробленні нових організаційно-тактичних підходів до проведення розслідувань у воєнний період [103].

З початком воєнного стану поширення набула й альтернативна практика зміни запобіжного заходу на підставі ст. 616 КПК України. У таких випадках захисники звертаються як до прокурорів, так і безпосередньо до слідчих суддів з клопотаннями про заміну домашнього арешту на особисте зобов'язання у зв'язку з перебуванням підозрюваного в зоні активних бойових дій. При цьому судова практика демонструє випадки, коли захисники обґрунтовували недоцільність домашнього арешту наявністю комендантської години, яка фактично дублювала обмеження, встановлені запобіжним заходом [77].

Складнощі у функціонуванні кримінальної юстиції у період воєнного

стану виявляються також у фактичній відсутності матеріалів окремих кримінальних проваджень у розпорядженні органів досудового розслідування. За таких умов саме захисники ініціюють заходи, спрямовані на їх відновлення. Зокрема, у справі № 220/2177/21 адвокат подав клопотання про відновлення матеріалів, використавши копії, виготовлені ним у порядку ст. 290 КПК України [70]. Подібна практика наразі не має системного характеру і здебільшого залежить від стратегії захисту та волі клієнта. Це пояснюється тим, що функція захисника зосереджується передусім на контролі за дотриманням процесуальних гарантій і прав підозрюваного, тоді як завдання встановлення істини у кримінальному провадженні залишається поза межами його професійних обов'язків.

Отже, в умовах воєнного стану кримінальне процесуальне законодавство України зазнало суттєвих трансформацій. Уся система кримінальної юстиції була поставлена перед надзвичайно складним завданням – одночасним забезпеченням принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинені злочини та гарантуванням безпеки учасників кримінального судочинства. Реалізацію цього завдання ускладнили об'єктивні фактори воєнної обстановки, зокрема, факти порушення законів і звичаїв війни, а також необхідність реагування на постійні повітряні тривоги та інші загрози безпековому середовищу. Додатковим чинником стала участь значної кількості адвокатів у захисті суверенітету й територіальної цілісності держави у складі Збройних Сил України та Сил територіальної оборони, що в окремих випадках призвело до призупинення судових проваджень у зв'язку зі вступом обвинувачених до лав ЗСУ чи їх передачею для обміну як військовополонених.

Аналіз матеріалів адвокатської, слідчої та судової практики дозволяє виокремити низку ключових тенденцій у розвитку кримінального процесуального судочинства під час воєнного стану. Передусім це – цифровізація правосуддя, що охоплює проведення судових засідань та розгляд клопотань у режимі відеоконференції, дистанційну участь захисника у процесуальних діях за допомогою сучасних технічних засобів, упровадження

електронних способів повідомлення учасників справ через Єдиний державний вебпортал електронних послуг і мобільний застосунок «Дія», а також збереження процесуальних матеріалів у цифровій формі. Другою тенденцією є поширення альтернативних підходів до застосування запобіжних заходів, у тому числі їх зміни чи скасування з урахуванням особливих обставин воєнного часу. Третьою – формування практики відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень, що набуває особливого значення в умовах втрати або пошкодження доказової бази [85, с. 62-63].

Вирішальне значення у становленні зазначених тенденцій належить адвокатам-захисникам, які, реалізуючи засади змагальності та рівності сторін, прагнуть забезпечити досягнення завдань кримінального провадження попри очевидний дисбаланс у процесуальних можливостях сторони обвинувачення та сторони захисту.

Не можна оминати увагою також і введення в Україні 24 лютого 2022 року Указом Президента України №64/2022 правового режиму воєнного стану, що допустило застосування механізму обмеження конституційних права і свобод людини і громадянина (зокрема, передбачених ст.ст. 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України) [49]. Особливістю законодавчих змін періоду дії воєнного стану є оголошення Указом Президента України №65/2022 загальної мобілізації [53].

Аналіз стану захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина адвокатами, які надають професійну правничу допомогу відповідно до ст. 131-2 Конституції України, надає можливість дійти висновку про обмеження окремих конституційних прав, закріплених в статті 59 Конституції України [28]. Вищезазначене не може залишатися поза увагою і наукової спільноти, оскільки статтею 59 Конституції визначено, що кожен має право на професійну правничу допомогу та кожен є вільним у виборі захисника своїх прав, а статтею 64 визначено, що в умовах воєнного або надзвичайного стану не може бути обмежено право особи, передбачене, зокрема, статтею 59 Конституції України.

Суть зазначеного порушення полягає в тому, що адвокатам, які є

військовозобов'язаними, безпосередньо під час надання правової допомоги клієнтам подекуди вручаються повістки про виклик до ТЦК та СП, а також проводяться відносно них інші дії, передбачені Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [54]. У контексті даного питання мова не йде про ухилення від мобілізації та заклик до невиконання свого конституційного обов'язку по захисту Батьківщини. Мова йде виключно про технічні ліквідацію зі справи адвоката, який представляє інтереси клієнта, у тому числі і в тих справах, де є ознаки вчинення кримінальних правопорушень.

Зазначена проблема не залишилася і поза увагою Національної асоціації адвокатів України. Так, Рада адвокатів України у своєму рішенні №66 від 02 серпня 2022 року «Про неприпустимість тиску на адвокатів шляхом вручення повістки про прибуття в центр комплектування та соціальної підтримки в судах та правоохоронних органах під час виконання ними професійних обов'язків» наголосила, що вручення адвокату повістки прибути в центр комплектування та соціальної підтримки для призову на військову службу під час здійснення ним адвокатської діяльності в приміщенні суду чи в правоохоронних органах, є діями, що свідчать про тиск на адвоката у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності, що як наслідок обмежує конституційне право людини на захист та позбавляє захисника можливості належним чином здійснювати свої професійні обов'язки [55].

На законодавчому рівні на сьогоднішній день порушену проблематику пропонувалося врегулювати щонайменше двічі. 21 серпня та 05 вересня 2023 року у Верховній Раді України було зареєстровано два Проекти закону Про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення кожному права на захист в умовах воєнного стану за №№9631 та 9631-1 відповідно [51; 52].

У кожному із запропонованих проєктів Закону, серед іншого, йшла мова про надання відстрочки від мобілізації на період військового стану певній категорії адвокатів. Містилася прив'язка або до загального стажу адвокатської діяльності, або до факту включення адвокатів до Реєстру адвокатів, які надають

безоплатну вторинну правничу допомогу, або ж до дати включення відомостей про адвокатів до Єдиного реєстру адвокатів України.

Проте, науково-експертними висновками Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України обидва проєкти Закону були визнані такими, що містять певні дискримінаційні умови та потребують технічно-юридичного вдосконалення. Узагальнюючи викладене, необхідно зазначити, що окреслена проблема залишається неврегульованою на законодавчому рівні, що, в свою чергу, призводить до подальшого порушення конституційного права людини на професійну правничу допомогу через призму порушення професійних прав адвокатів.

Таким чином, вважаємо за необхідне внести зміни до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» доповнивши її наступним змістом: «Не підлягають призову на військову службу під час мобілізації військовозобов'язані: адвокати, визначені в ч. 1 ст. 6 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», щодо яких в Єдиному реєстрі адвокатів України відсутні відомості про зупинення або позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю» [86].

2.2 Тактичні засади участі захисника у слідчих (розшукових) та процесуальних діях

Аналізування сутності діяльності щодо захисту особи в кримінальному провадженні дозволяє узагальнити, що важливим у досягненні її цілей є не лише дотримання правових та організаційних засад, а й низки тактичних рекомендацій, що використовуються, зокрема, під час вивчення закономірностей злочинної діяльності [21].

Криміналістична тактика у сучасному розумінні постає як специфічна форма практичної діяльності, що має низку ключових ознак. По-перше, вона

передбачає наявність суб'єкта тактичного впливу та об'єкта, на який цей вплив спрямований. По-друге, сутність тактичного впливу полягає у цілеспрямованому впливі суб'єкта на психічну сферу об'єкта з метою спонукання останнього до певних вольових дій, безпосередньо пов'язаних із вирішенням завдань кримінального провадження. По-третє, такий вплив орієнтований або на подолання протидії (явної, прихованої, потенційної, уявної тощо), або ж на формування в об'єкта готовності до здійснення дій в інтересах суб'єкта за відсутності відкритої протидії. По-четверте, тактика являє собою впорядковану систему прийомів і наукових рекомендацій, які забезпечують найбільш результативне виконання певного виду процесуальної діяльності – як з боку обвинувачення, так і з боку захисту. По-п'яте, практична реалізація тактики пов'язується саме з діяльністю сторін – слідчого, прокурора, захисника, тоді як суд, з огляду на його арбітражну функцію у змагальному процесі, не є суб'єктом доказування і, відповідно, не є носієм власної тактики, а лише гарантує реалізацію сторонами їхніх повноважень [45].

Узагальнено криміналістичну тактику можна визначити як різновид практичної діяльності, що виражається у застосуванні системи тактичних прийомів, вироблених наукою криміналістика та призначених для реалізації сторонами кримінального провадження (обвинуваченням і захистом) цілеспрямованого психологічного впливу на об'єкт. Цей вплив спрямований або на нейтралізацію протидії, що виявляється з боку об'єкта у різних формах (прямій, прихованій, потенційній, уявній), або на спонукання його до дій, корисних для досягнення процесуальних цілей відповідної сторони. У результаті забезпечується досягнення сторонами мети, поставленої в межах їхніх функціональних завдань.

У структурі криміналістичної тактики доцільно виділяти дві автономні підсистеми: тактику сторони обвинувачення (що охоплює слідчу тактику і тактику прокурора) та тактику захисника. Остання слушно визначається у науковій літературі як форма практичної діяльності захисника, яка реалізується через систему тактичних прийомів, розроблених криміналістичною наукою, й

застосовується ним для здійснення психологічного впливу на об'єкт з метою усунення протидії або ж для спонукання до вчинення певних дій в інтересах захисту. Наукові розробки в межах цієї проблематики поки що залишаються на рівні свого становлення. Водночас питання існування й обґрунтування самостійної тактики сторони захисту в цілому набуло підстав для предмета самостійної наукової дискусії, а тому потребує подальшого комплексного дослідження.

Сучасні наукові дискусії охоплюють питання «криміналістичної адвокатології», «криміналістичного забезпечення діяльності прокурора» та «криміналістичного виміру суду». У цьому контексті видається своєчасним порушення проблеми формування так званої «змагальної криміналістики». Йдеться про те, що криміналістичні знання мають застосовуватися не виключно стороною обвинувачення, а й стороною професійного захисту. Як слушно зауважує І. І. Когутич, на відміну від попередніх періодів, сучасна державна політика акцентує не лише де-юре, а й де-факто на пріоритеті захисту особи, що, своєю чергою, посилює змагальний характер кримінального процесу [25, с. 150].

У цьому зв'язку В. Ю. Шепітько формулює принципове питання: чи повинна криміналістична тактика розробляти методи, прийоми та засоби, які можуть бути використані у діяльності адвоката-захисника, чи її функціональне призначення обмежується інтересами сторони обвинувачення? Відповідь на нього логічно випливає з цілей судочинства і сутності змагальності. Оскільки адвокатська діяльність спрямована на встановлення об'єктивної істини, відновлення справедливості та усунення соціально-правового конфлікту, наявні підстави для позитивного вирішення цього питання. Більше того, саме криміналістика є єдиною галуззю наукового знання, здатною надати адвокатській діяльності системно обґрунтований арсенал прийомів, методів і засобів. Відтак найбільш значущими векторами криміналістичного забезпечення професійного захисту вчений визначає:

1. техніко-криміналістичний;

2. тактико-організаційний;
3. експертно-криміналістичний (залучення спеціальних знань) [91, с. 16].

Науковий інтерес становлять також спроби концептуалізації поняття «адвокатської тактики» (або тактики професійного захисту у кримінальних провадженнях). Існує підхід, згідно з яким адвокатська тактика розглядається як підсистема загальної криміналістичної тактики. Її сутність полягає у формуванні на базі наукових положень комплексу прийомів, комбінацій, операцій та рекомендацій, спрямованих на допустиме й раціональне подання, дослідження та використання адвокатом доказової інформації. Метою такої діяльності є виправдання підзахисного або пом'якшення його відповідальності, а також гарантування реалізації прав та інтересів особи в умовах потенційної чи реальної протидії з боку процесуальних опонентів.

Тактика захисту, як один із напрямів криміналістичної тактики, включає систему засобів, серед яких:

1) тактичний прийом – спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети, що ґрунтується на психологічному механізмі реалізації та забезпечує найбільшу ефективність у конкретних умовах;

2) тактична рекомендація – науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо вибору і застосування відповідних прийомів та форм поведінки;

3) тактична комбінація – упорядкований комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених прийомів, зорієнтованих на досягнення певної мети;

4) тактична операція – система узгоджених дій, спрямованих на вирішення завдань розслідування у конкретній слідчій ситуації [29, с. 218–220];

5) тактика слідчих (розшукових) дій – сукупність наукових положень і практичних рекомендацій щодо організації, планування та доцільності проведення окремих слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій, а також прийомів їх реалізації з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню [11, с. 57].

Традиційно криміналістичну тактику пов'язують із тактичними

прийомами, що реалізуються під час проведення слідчих (розшукових) дій. Водночас слід враховувати, що якщо тактичні прийоми, рекомендації чи комбінації захисники можуть застосовувати безпосередньо під час збирання доказів, то реалізація тактичних операцій і використання тактики слідчих (розшукових) дій можливі лише опосередковано – через слідчого, дізнавача або прокурора [67]. Відповідно до п. 12 ч. 3 ст. 42 та ст. 220 КПК України сторона захисту має право звертатися з клопотанням про проведення процесуальних дій, яке уповноважені органи зобов'язані розглянути протягом трьох днів і задовольнити за наявності підстав. У разі відмови виноситься мотивована постанова, що підлягає врученню заявникові [30].

Разом із тим, із тактичного погляду сторона захисту не має повноважень примусово зобов'язати орган досудового розслідування або прокурора застосовувати конкретні тактичні операції чи моделі поведінки. Таке рішення ухвалюється ними самостійно, виходячи з внутрішнього переконання [20].

Важливим новим напрямом розвитку криміналістичної тактики є орієнтація на практику ЄСПЛ. У рішеннях Страсбурзького суду простежуються типові тактичні порушення з боку уповноважених осіб, що призводять до неефективності досудового розслідування та порушення ЄКПЛ [89]. Знання цих прецедентів дає змогу захиснику своєчасно реагувати на подібні процесуальні порушення.

Погоджуємося, що ефективність реалізації функції захисту у кримінальному провадженні залежить не лише від якості нормативного регулювання, а й від рівня професійної підготовки адвоката, його практичного досвіду, комунікативних здібностей, психологічної стійкості та вміння адаптуватися до конкретної слідчої чи судової ситуації. Саме тому діяльність захисника не може розглядатися виключно крізь призму формального виконання процесуальних повноважень, передбачених КПК України. Значною мірою успішність захисту визначається здатністю адвоката виробити оптимальну тактику поведінки, своєчасно реагувати на зміну процесуальної ситуації, налагоджувати конструктивний психологічний контакт із

підзахисним, свідками, потерпілими, експертами та іншими учасниками провадження, а також ефективно протидіяти конфліктним ситуаціям і психологічному тиску [19, с. 135; 20, с. 162; 36, с. 156].

Під час виконання своїх функцій захисник застосовує як загальні криміналістичні тактичні прийоми, адаптовані до потреб адвокатської діяльності, так і специфічні засоби, що сформувалися безпосередньо в адвокатській практиці та використовуються виключно стороною захисту. До загальних тактичних прийомів належать способи реагування на недоліки досудового розслідування чи судового розгляду, виявлення та фіксація порушень процесуального закону, обґрунтування недопустимості доказів, а також прийоми нейтралізації психологічних пасток, які можуть використовуватися слідчим чи прокурором. Більш конкретизованими є прийоми проведення допиту підозрюваного, потерпілого, свідка чи експерта, участі у слідчих (розшукових) діях, заявлення клопотань, ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, а також прийняття рішення щодо доцільності участі або неучасті у певних процесуальних діях.

Специфічний характер мають також прийоми, пов'язані із самостійним збиранням доказів стороною захисту. Йдеться про витребування документів або їх копій у фізичних і юридичних осіб, отримання письмових висновків спеціалістів, проведення опитувань громадян, аналіз інформації з відкритих джерел, а також подальше подання таких матеріалів органу досудового розслідування чи суду. При цьому будь-які дії захисника повинні відповідати вимогам законності, етичності, вибірковості та допустимості [12; 19, с. 135; 20, с. 162].

У сучасній науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття «тактика захисту». Одні автори розглядають її як систему рекомендацій щодо вироблення та реалізації оптимальної правової позиції захисту в конкретних умовах кримінального провадження. Інші акцентують увагу на правильності та своєчасності вибору тактичних прийомів і способів захисту. Існує також підхід, відповідно до якого тактика захисту охоплює не

лише окремі прийоми й рекомендації, а й систему планування діяльності сторони захисту в конкретній захисній ситуації.

Водночас окремі елементи таких визначень викликають заперечення. Зокрема, не можна погодитися з тим, що кримінальне процесуальне законодавство нібито визначає мету діяльності захисника. Насправді КПК України лише встановлює межі та процесуальні форми діяльності адвоката, закріплюючи його права, обов'язки та гарантії участі у кримінальному провадженні. Крім того, діяльність захисника не зводиться виключно до перевірки та використання доказів, адже відповідно до ст. 93 КПК України сторона захисту також має право самостійно збирати докази. Не зовсім коректним є й обмеження поняття тактики захисту виключно діяльністю адвоката, оскільки елементи тактики можуть використовувати також підозрюваний, обвинувачений, засуджений, виправданий та їх законні представники.

Таким чином, тактику захисту слід розуміти як один із напрямів криміналістичної тактики, який охоплює систему наукових положень і сформованих на їх основі практичних рекомендацій щодо планування, організації та реалізації стороною захисту процесуальних дій, спрямованих на доказування обставин, що забезпечують захист прав, свобод та законних інтересів особи. Як і криміналістична тактика загалом, тактика захисту використовує такі засоби, як тактичний прийом, тактична рекомендація, тактична комбінація, тактична операція, а також спеціальні прийоми проведення окремих слідчих (розшукових) чи інших процесуальних дій [20, с. 163].

Щодо тактико-криміналістичного забезпечення збирання доказів стороною захисту, то воно зводиться до вироблення наукових засад і практичних рекомендацій щодо застосування тактичних засобів як безпосередньо (захисником чи іншими суб'єктами сторони захисту), так і опосередковано (через уповноважених посадових осіб). При цьому ключова роль належить адвокату-захиснику, що зумовлено його професійними

обов'язками щодо забезпечення прав і законних інтересів клієнта, ширшими можливостями у сфері збирання фактичних даних та спеціальною підготовкою.

Слідчі (розшукові) дії становлять базовий інструмент здобуття та перевірки доказів у межах досудового розслідування кримінальних проваджень. Оскільки їх проведення нерідко супроводжується застосуванням елементів державного примусу з боку уповноважених органів сторони обвинувачення, тому законодавче закріплення порядку їх реалізації має передбачати не лише процесуальну форму, а й гарантії залучення сторони захисту. Такий підхід зумовлений як принципами змагальності та рівності процесуальних прав, так і необхідністю забезпечення належного контролю за дотриманням прав людини під час розслідування.

Участь підозрюваного та його захисника у проведенні слідчих (розшукових) дій є важливою гарантією реалізації права на захист. Вони можуть бути присутніми як за власною ініціативою, так і на підставі клопотання, поданого стороні обвинувачення. Остаточне рішення про доцільність їх участі ухвалює слідчий з урахуванням конкретних обставин справи та керуючись принципом повного, всебічного й неупередженого дослідження фактичних даних. У науковій доктрині наголошується, що такі можливості становлять складову комплексу процесуальних прав захисника, які надають йому змогу активно долучатися до процесу доказування та сприяти реалізації оборонної функції.

Основним представником сторони захисту, який бере участь у проведенні слідчих (розшукових) дій, є захисник. Його функції виходять далеко за межі формального супроводу підозрюваного. Йдеться не лише про психологічну підтримку клієнта, але й про забезпечення процесуальної рівноваги, контроль за дотриманням правових гарантій та запобігання можливим порушенням. Уже сам факт присутності адвоката надає процесу додаткових гарантій законності, а також підсилює довіру до отриманих результатів розслідування.

З моменту вступу до справи захисник наділяється широким колом процесуальних повноважень. Він може бути присутнім при допитах

підозрюваного, брати участь у проведенні інших слідчих (розшукових) дій за власною ініціативою або на підставі клопотань сторони захисту, заявляти власні клопотання щодо проведення процесуальних дій, застосовувати науково-технічні засоби для фіксації перебігу процесу. Участь адвоката у доказуванні передбачає насамперед можливість сприяти встановленню обставин, що виправдовують його клієнта або пом'якшують його відповідальність.

Водночас належна реалізація цих прав нерідко ускладнюється практикою, що не завжди відповідає духу закону. Так, слідчі іноді створюють умови, за яких адвокат позбавлений реальної можливості заявити клопотання чи долучитися до проведення процесуальних дій (наприклад, під час обшуку). У таких випадках право на захист набуває декларативного характеру. Особливо проблемним є питання забезпечення участі адвоката під час обшуку, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 223 КПК України слідчий і прокурор зобов'язані забезпечити присутність лише тих осіб, чиї права можуть бути безпосередньо обмежені, а захисник формально не завжди відноситься до цієї категорії.

Під час оцінки того, чи було дотримано право на повагу до приватного життя при проведенні обшуку, слід враховувати такі взаємопов'язані умови:

1. Наявність розпочатого досудового розслідування. Згідно з вимогами КПК України, усі слідчі (розшукові) дії, окрім огляду місця події, можуть здійснюватися лише в межах досудового розслідування.

2. Наявність загальної (фактичної) підстави для проведення обшуку, передбаченої КПК України, тобто достатніх даних, які свідчать про можливість досягнення мети відповідної процесуальної дії (ч. 2 ст. 223 КПК України).

3. Наявність спеціальної (юридичної) підстави – ухвали слідчого судді або суду (ч. 2 ст. 234 КПК України).

4. Наявність належного суб'єкта, який уповноважений виконувати ухвалу слідчого судді або суду [2, с. 18].

Науковці обґрунтовано пропонують закріпити в КПК України імперативну норму щодо обов'язкової присутності захисника при проведенні обшуку. Водночас така норма потребує детального законодавчого

врегулювання, зокрема визначення ініціаторів запрошення адвоката, а також уточнення випадків, коли його участь має визнаватися обов'язковою незалежно від присутності підозрюваного.

Узагальнення практики свідчить, що суди розцінюють відсутність захисника під час обов'язкових слідчих (розшукових) дій як істотне порушення кримінального процесуального закону. Ба більше, систематичні й немотивовані відмови слідчого у задоволенні клопотань сторони захисту щодо участі в процесуальних діях також мають кваліфікуватися як обмеження права на захист і як порушення фундаментальних гарантій справедливого судового розгляду

Окремої уваги заслуговує неоднаковий підхід законодавця до визначення процесуальних джерел доказів у провадженнях щодо злочинів і кримінальних проступків. Статтею 298-1 КПК України визначено пояснення допустимими джерелами доказів у справах про проступки, однак аналогічне положення не діє у випадках злочинів. Це створює правову колізію, посилює невизначеність правозастосування та загострює проблему розмежування понять «пояснення» та «показання».

Таким чином, сучасне законодавство потребує системного удосконалення з метою усунення дисбалансу процесуальних можливостей сторони захисту і сторони обвинувачення. Зокрема, доцільним видається:

- 1) визнати пояснення, отримані захисником, процесуальним джерелом доказів у злочинах, шляхом внесення відповідних змін до ст. 84 КПК України;
- 2) передбачити у Главі 4 КПК України окремий параграф, який регламентуватиме порядок отримання пояснень, форму їх документального оформлення та критерії допустимості;
- 3) переглянути редакцію ч. 8 ст. 95 КПК України з виключенням припису про їх недопустимість як джерела доказів [84]. Лише за умови внесення таких змін принцип змагальності в українському кримінальному процесі набуде реального, а не декларативного характеру, що забезпечить дотримання європейських стандартів справедливого судочинства та зміцнить гарантії права на захист.

Отже, попри наділення сторони захисту правом ініціювати збирання доказового матеріалу, законодавець не передбачив належного механізму реалізації цього права, що на практиці призводить до істотного дисбалансу можливостей між стороною обвинувачення та захисту при формуванні й поданні доказів з метою обґрунтування власної правової позиції.

Одним із фундаментальних принципів кримінального процесу є засади змагальності, закріплені у ст. 22 КПК України. Зміст цього принципу полягає в забезпеченні рівності сторін обвинувачення та захисту у реалізації процесуальних прав, у тому числі права на подання доказів і доведення їх переконливості перед судом. Однак вітчизняне законодавство не завжди відповідає ні власному доктринальному розумінню цього принципу, ні міжнародним стандартам, що вироблені практикою Європейського суду з прав людини. Так, у рішеннях ЄСПЛ у справах «Надточій проти України» та «Гурепка проти України (№ 2)» наголошено на необхідності створення для обох сторін процесу рівних можливостей у відстоюванні своїх позицій. Аналогічний підхід простежується у справі «Ankerl v. Switzerland», де суд підкреслив, що «справедливий баланс» можливий лише за умови відсутності суттєво невігідного становища однієї зі сторін у порівнянні з іншою.

Фактично низка положень КПК України сформульована всупереч зазначеним засадам, що призводить до обмеження права захисника на повноцінне здійснення функції захисту на досудовому етапі. Хоча формально адвокат визнаний однією з ключових фігур у системі доказування поряд із прокурором і слідчим, реальна практика свідчить про нерівність їхніх процесуальних можливостей. У цьому контексті особливо проблемним є питання збирання пояснень: хоча Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» надає захиснику право на їх отримання, КПК не відносить такі пояснення до процесуальних джерел доказів, що робить їх юридично безрезультатними для підтвердження позиції сторони захисту.

Проведений аналіз дає змогу стверджувати, що тактичні засади участі захисника у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях становлять

важливий напрям криміналістичної науки, а також науки кримінального процесу, який нині перебуває у стадії активного формування. Тактика захисту, будучи різновидом криміналістичної тактики, охоплює систему прийомів, рекомендацій, комбінацій і операцій, спрямованих на забезпечення процесуальної рівноваги між сторонами та надання адвокату дієвого інструментарію для реалізації функції захисту. Особливістю її застосування є те, що окремі тактичні засоби можуть використовуватися безпосередньо самим захисником, тоді як інші – виключно опосередковано через клопотання до органів досудового розслідування чи прокурора.

Криміналістична тактика реалізується не лише на стадії досудового розслідування чи безпосередньо під час судового розгляду, а й у межах усього судового провадження, яке є значно ширшим за своїм змістом. Відповідно до п. 24 ч. 1 ст. 3 КПК України судове провадження охоплює кримінальне провадження в суді першої інстанції, включаючи підготовче судове провадження, судовий розгляд, ухвалення і проголошення судового рішення, а також провадження щодо перегляду судових рішень в апеляційному, касаційному порядку, за нововиявленими або виключними обставинами. Саме тому обмеження сфери застосування криміналістичної тактики лише стадією досудового розслідування або судового розгляду є надто вузьким та не відображає реального змісту діяльності учасників кримінального провадження [30].

Так і прокурор, захисник, потерпілий та інші учасники процесу використовують тактичні прийоми не лише під час дослідження доказів у суді, а й на попередніх та наступних етапах судового провадження. Зокрема, у межах підготовчого судового провадження сторони застосовують різні тактичні підходи під час заявлення клопотань, визначення переліку осіб, яких необхідно викликати до суду, вирішення питання про витребування речей і документів, ініціювання проведення судового розгляду у закритому режимі, а також формування позиції щодо складу учасників процесу.

Відповідно до ч. 2 ст. 315 КПК України на стадії підготовчого судового

провадження суд вирішує питання про склад осіб, які братимуть участь у судовому розгляді, форму судового засідання, дату та місце його проведення, а також розглядає клопотання учасників щодо витребування певних речей і документів, виклику осіб для допиту та інших питань, необхідних для належної підготовки справи до розгляду. У зв'язку із цим саме на цьому етапі сторона захисту може використовувати тактичні прийоми, спрямовані на забезпечення дослідження потрібних доказів, залучення свідків, спеціалістів чи експертів, а також створення найбільш сприятливих умов для реалізації обраної правової позиції [18].

Не менш важливе значення криміналістична тактика має і під час перегляду судових рішень. В апеляційному та касаційному провадженні тактичні прийоми можуть бути пов'язані з визначенням меж оскарження, обґрунтуванням порушень норм матеріального чи процесуального права, формуванням послідовності аргументів, акцентуванням уваги суду на найбільш вагомих доказах або процесуальних порушеннях. Під час провадження за нововиявленими або виключними обставинами тактика сторін полягає у правильному визначенні нових фактів, встановленні їх істотності для результату справи та доведенні необхідності перегляду судового рішення [18; 30].

В аспекті тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях слід зауважити, що їх поділ на вербальні, невербальні та змішані має важливе значення не лише для характеристики способів збирання доказів стороною обвинувачення, а й для визначення особливостей діяльності захисника. Участь адвоката в кожній із цих груп процесуальних дій має власну криміналістичну специфіку, оскільки різняться як джерела отримання інформації, так і способи впливу на її зміст, достовірність і допустимість.

Під час вербальних процесуальних дій діяльність захисника спрямована насамперед на забезпечення дотримання права особи не свідчити проти себе, на запобігання психологічному тиску, навіюванню відповідей, використанню некоректних тактичних прийомів та спотворенню змісту показань. У межах

допиту, одночасного допиту, відібрання пояснень, проведення допиту в режимі відеоконференції саме захисник повинен контролювати не лише зміст поставлених запитань, а й форму їх постановки, послідовність, тривалість допиту, емоційний стан допитуваного, дотримання права на перерву, право на консультацію із захисником, а також правильність відображення показань у протоколі.

Для сторони захисту у таких випадках особливого значення набуває використання тактичних прийомів, спрямованих на деталізацію показань, виявлення внутрішніх суперечностей, уточнення часових, просторових та причинно-наслідкових зв'язків, звернення уваги на обставини, які виправдовують особу або пом'якшують її становище. Захисник також може свідомо ініціювати повторне звернення до певних епізодів, аби виявити неточності чи непослідовність у показаннях інших учасників кримінального провадження. Особливої складності така діяльність набуває під час допиту неповнолітніх, осіб із психічними розладами, потерпілих від насильницьких злочинів або осіб, які перебувають у стресовому стані, коли адвокат має контролювати не лише процесуальну, а й етичну сторону проведення процесуальної дії.

Невербальні процесуальні дії характеризуються тим, що доказова інформація отримується не зі слів особи, а з матеріальних об'єктів, документів, речей, слідів, цифрових даних, особливостей обстановки місця події чи результатів спеціальних досліджень. У таких випадках діяльність захисника має переважно контрольний і перевірочний характер. Захисник повинен перевіряти наявність законних підстав для проведення відповідної процесуальної дії, дотримання правил отримання дозволу слідчого судді, участі понятих, спеціалістів, правильності фіксації ходу й результатів процесуальної дії, умов вилучення, пакування, маркування, зберігання та подальшого дослідження речових доказів.

Особливого значення така діяльність набуває під час проведення обшуку, огляду місця події, тимчасового доступу до речей і документів, арешту майна,

вилучення комп'ютерної техніки, мобільних телефонів, серверів, електронних носіїв інформації, отримання зразків для експертизи, освідкування особи або проведення негласних слідчих (розшукових) дій. У подібних ситуаціях саме захисник повинен звертати увагу на можливість підміни чи штучного створення доказів, внесення змін до електронної інформації, недотримання цілісності цифрових слідів, порушення порядку доступу до електронних інформаційних систем, а також на відсутність належної фіксації дій слідчого чи прокурора.

Окремо слід наголосити, що у сучасних умовах діяльність захисника дедалі більше пов'язана з аналізом цифрових доказів. Вилучення мобільних пристроїв, ноутбуків, серверів, переписок у месенджерах, даних геолокації, інформації з камер відеоспостереження, записів із відеореєстраторів чи хмарних сервісів вимагає від адвоката не лише знання процесуальних положень КПК України, а й розуміння технічних аспектів збереження, копіювання, відтворення та перевірки автентичності електронної інформації. Саме у цій сфері участь спеціаліста, залученого стороною захисту, може мати вирішальне значення.

Змішані процесуальні дії мають найбільш складний характер, оскільки поєднують ознаки як вербальних, так і невербальних способів отримання інформації. Під час пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, контролю за вчиненням злочину, виконання спеціального завдання або використання конфіденційного співробітництва захисник повинен одночасно контролювати як зміст пояснень учасників, так і матеріальні умови проведення відповідної дії.

Наприклад, під час пред'явлення для впізнання адвокат має оцінювати не лише пояснення особи, яка впізнає, а й зовнішню подібність статистів, відсутність підказок, послідовність демонстрації об'єктів, поведінку слідчого та інших учасників. Під час слідчого експерименту важливим є контроль за тим, наскільки відтворені умови відповідають реальній обстановці події, чи не створюються штучні умови, які можуть вплинути на результат, чи не здійснюється прихований психологічний тиск на учасників.

Ще складнішою є участь захисника у тих змішаних процесуальних діях, які пов'язані з негласною діяльністю. Зокрема, контроль за вчиненням злочину, використання конфіденційного співробітництва чи виконання спеціального завдання нерідко супроводжуються ризиком провокації, штучного створення доказів, виходу правоохоронних органів за межі дозволеної поведінки. Саме тому захисник повинен ретельно перевіряти підстави проведення таких дій, межі дозволеного втручання, відповідність поведінки правоохоронців вимогам закону та практиці ЄСПЛ щодо недопустимості провокації злочину.

Таким чином, особливості діяльності захисника у процесуальних діях безпосередньо залежать від характеру джерела доказової інформації. У вербальних діях переважає комунікативно-психологічний аспект діяльності адвоката, у невербальних – контроль за законністю вилучення, фіксації та дослідження матеріальних слідів, а у змішаних – необхідність одночасного аналізу поведінки учасників та матеріальної обстановки проведення процесуальної дії. Саме це зумовлює необхідність формування окремих криміналістичних рекомендацій для захисника щодо участі у різних видах процесуальних дій.

Отже, сутність тактики захисту визначається завданням не лише нейтралізувати протидію з боку процесуальних опонентів, а й створити умови для активного відстоювання прав та інтересів підозрюваного чи обвинуваченого. Її розвиток органічно пов'язаний із принципом змагальності, закріпленим у ст. 22 КПК України, який передбачає рівність сторін у реалізації процесуальних прав. У цьому контексті криміналістика має забезпечувати наукове підґрунтя діяльності як сторони обвинувачення, так і сторони захисту, формуючи концепцію так званої «змагальної криміналістики».

Орієнтація на практику ЄСПЛ відкриває нові перспективи для розвитку криміналістичної тактики. Рішення ЄСПЛ виявляють типові тактичні порушення з боку органів досудового розслідування, які призводять до порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Врахування цих прецедентів дозволяє адвокату більш ефективно реагувати на

процесуальні порушення, посилюючи захисну функцію.

Разом із тим, сучасне законодавство зберігає істотні дисбаланси процесуальних можливостей сторони захисту й обвинувачення. Недосконалість регулювання порядку отримання та використання пояснень, відсутність чітких гарантій участі адвоката під час обшуку, а також обмежені строки для збирання доказів у межах запобіжних процедур свідчать про потребу системних змін. Усунення цих недоліків можливе шляхом удосконалення положень КПК України, закріплення пояснень як процесуального джерела доказів, визначення імперативних правил участі захисника у слідчих (розшукових) і процесуальних діях та створення процесуальних умов для реальної рівності сторін. Лише за таких обставин принцип змагальності набуде не декларативного, а дієвого характеру, що забезпечить відповідність кримінального процесу України європейським стандартам справедливого судочинства.

2.3 Особливості участі захисника у вирішенні питань про затримання особи та обрання їй запобіжного заходу

Можливість застосування процесуального примусу у кримінальному провадженні є одним із ключових механізмів, спрямованих на забезпечення досягнення його завдань (ст. 2 КПК України). Заходи, пов'язані з обмеженням окремих прав і свобод особи або застосуванням примусу, здатні істотно зменшити вплив обставин, які перешкоджають ефективному розслідуванню, створюють ризики для належного здійснення процесу чи унеможливають досягнення як його проміжних, так і кінцевих цілей.

Застосування запобіжних заходів має здійснюватися відповідно до закону, із дотриманням принципів необхідності, пропорційності й обґрунтованості, а також не призводити до надмірного або необґрунтованого втручання у права та свободи людини, тобто воно не може бути свавільним.

Будь-яке обмеження процесуальних прав особи має бути виправданим конкретними ризиками, які виникають у межах кримінального провадження, і не виходити за межі, необхідні для їх усунення.

У практиці органів досудового розслідування запобіжні заходи посідають важливе місце серед засобів забезпечення кримінального провадження. Їх застосування є поширеним, оскільки вони спрямовані на забезпечення виконання підозрюваним чи обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, недопущення ухилення від слідства та суду, перешкоджання незаконному впливу на потерпілих, свідків або інших учасників кримінального провадження, а також запобігання знищенню чи приховуванню доказів, зловживання іншими правами. Відтак погоджуємося зі вченими, які вказують на доцільність закріплення серед засад кримінального провадження ще й недопустимості зловживання процесуальними правами [1].

Таким чином, запобіжні заходи є важливим інструментом підтримання належного перебігу кримінального провадження та забезпечення його результативності. Разом із тим, їх застосування має залишатися виваженим, індивідуалізованим і співмірним, щоб досягнення процесуальних цілей не супроводжувалося необґрунтованим обмеженням прав і законних інтересів особи.

Сукупність загальних правил застосування запобіжних заходів утворює цілісну систему взаємопов'язаних правових приписів, що визначають порядок їх ініціювання, обрання та реалізації. До цієї системи належать такі положення. Запобіжний захід може бути ініційований слідчим або прокурором і обраний судом виключно за наявності відповідних підстав, тобто встановлених ризиків неналежної поведінки, а також за умови належної обґрунтованості підозри. При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу підлягають урахуванню всі обставини кримінального провадження в їх сукупності, включаючи ті, що характеризують особу, її соціальні зв'язки, поведінку та інші індивідуальні особливості. Ініціювання, обрання та застосування запобіжного заходу допускається лише щодо належного суб'єкта кримінального

провадження – підозрюваного, обвинуваченого, підсудного або засудженого.

У застосуванні запобіжного заходу має бути відмовлено у разі, якщо слідчий або прокурор не доведуть, що встановлені під час розгляду клопотання обставини є достатніми для висновку про неможливість запобігання відповідним ризикам шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів. Щодо однієї особи може бути обраний лише один запобіжний захід, однак це не виключає можливості одночасного застосування інших заходів забезпечення кримінального провадження. Запобіжний захід підлягає скасуванню або заміні у випадках, коли відпадає потреба у його подальшому застосуванні або змінюються обставини, що були підставою для його обрання. Застосування запобіжного заходу здійснюється у межах строку, визначеного відповідною ухвалою суду, з можливістю його продовження у встановленому законом порядку. Водночас дія запобіжного заходу припиняється негайно у разі закриття кримінального провадження, постановлення виправдувального вироку або спливу строку дії судової ухвали про його обрання [61, с. 219].

Запобіжні заходи застосовуються з метою реалізації деяких функцій. Вони спрямовані на забезпечення належної процесуальної поведінки підозрюваного чи обвинуваченого, створення умов для повноцінного здійснення доказування, а також підтримання засад змагальності сторін. Крім того, такі заходи забезпечують правомірне та обґрунтоване обмеження прав і свобод особи в межах кримінального провадження, сприяють його оперативності та результативності. Їх застосування також дає змогу відмежувати сам процес кримінального провадження від його кінцевого результату та забезпечити реалізацію кримінальної процесуальної відповідальності [61, с. 17].

Рішення про ініціювання застосування відповідних заходів належить до повноважень сторони обвинувачення, проте їх фактичне застосування можливе лише в умовах судового контролю. У кожному випадку необхідним є звернення до слідчого судді, який, перевібивши наявність правових підстав, обґрунтованість доводів і дотримання вимог щодо пропорційності втручання у

права особи, надає дозвіл на застосування такого заходу або відмовляє у його застосуванні.

Вивченням проблематики застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні займалися та продовжують вивчати Ю. П. Аленін, В. В. Вапнярчук, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, І. В. Єна, В. С. Зеленецький, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, Т. О. Лоскутов, П. А. Lupинська, М. А. Погорецький, О. Ю. Татаров, І. А. Тітко, В. М. Тertiшник та ін.

Комплексно досліджували цю проблематику Т. В. Бабчинська [3], К. К. Білецька [6], О. В. Винокуров [8], Х. М. Грицак [13], Д. І. Гунченко [14], Д. В. Колодчин [26], В. В. Миронова [41], К. О. Середя [61], О. В. Сівак [63], В. О. Соловійов [65], В. І. Фаринник [81], Є. О. Федосєєв [82], Т. Г. Фоміна [83], П. В. Шевчук [90], О. Г. Шило [92] та багато інших.

У сучасних умовах правозастосовної практики сформувалася тенденція, відповідно до якої органи досудового розслідування та прокурори у переважній більшості випадків орієнтуються саме на застосування до підозрюваних найбільш суворого запобіжного заходу – тримання під вартою. При цьому на практиці нерідко ігнорується той факт, що відповідно до положень ч. 1 ст. 183 КПК України тримання під вартою має винятковий характер і може бути застосоване лише за умови, якщо прокурор доведе неможливість запобігання ризикам, передбаченим ст. 177 КПК України, шляхом використання більш м'яких запобіжних заходів. Інакше кажучи, сам по собі факт повідомлення особі про підозру або тяжкість інкримінованого кримінального правопорушення не може автоматично виступати достатньою підставою для її ізоляції від суспільства.

Незважаючи на значний науковий інтерес до проблематики участі сторони захисту у процедурах обрання, зміни та скасування запобіжних заходів, низка практичних аспектів залишається недостатньо дослідженою. Це, зокрема, стосується механізмів реалізації ініціативи захисника в умовах обмеженого доступу до матеріалів провадження, процесуальних строків і фактичної нерівності сторін.

Особливої складності набуває діяльність захисника під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу у межах 72 годин після затримання особи. На цьому етапі наявний комплекс об'єктивних обмежень: неповнота фактичних даних, відсутність у захисника доступу до матеріалів кримінального провадження до початку судового розгляду, а також можливість подання стороною обвинувачення нових доказів безпосередньо під час судового засідання. У сукупності це формує суттєвий дисбаланс процесуальних можливостей сторін та ускладнює реалізацію права на ефективний захист.

У таких умовах ключовим завданням захисника є критичний аналіз обґрунтованості підозри, перевірка наявності та реальності ризиків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, а також формування переконливої позиції щодо доцільності застосування більш м'якого запобіжного заходу. При цьому особливого значення набуває аргументація пропорційності обраного заходу з урахуванням індивідуальних характеристик особи та конкретних обставин справи.

На наступних етапах кримінального провадження, коли захисник отримує доступ до матеріалів справи та можливість самостійного збирання доказів, його діяльність набуває більш системного та стратегічного характеру. Доказова діяльність сторони захисту в цьому контексті має двовекторну спрямованість: з одного боку – на спростування обґрунтованості підозри, з іншого – на доказування відсутності підстав для застосування суворих запобіжних заходів або обґрунтування доцільності їх пом'якшення, зокрема, відсутності ризиків на які посилається сторона захисту.

Водночас чинне кримінальне процесуальне законодавство об'єктивно обмежує можливості сторони захисту у сфері збирання доказів, що зумовлює наявність дисбалансу між сторонами обвинувачення та захисту. Такий дисбаланс проявляється, зокрема, у різному обсязі процесуальних повноважень, доступу до інформації та ресурсів, що негативно впливає на реалізацію принципу змагальності.

У цьому контексті особливого значення набуває вдосконалення

нормативного регулювання. Зокрема, обґрунтованою є пропозиція щодо уточнення положень ст. 201 КПК України з метою чіткого визначення підстав та порядку скасування заходів забезпечення кримінального провадження за ініціативою сторони захисту. Це сприятиме підвищенню ефективності реалізації прав підозрюваного та забезпеченню балансу між інтересами сторін.

Так само потребує коригування положення п. 6 ч. 2 ст. 193 КПК України. Використання терміна «показання» у цьому контексті є методологічно некоректним, оскільки сторона захисту не наділена повноваженнями здійснювати допит у процесуальному розумінні [22, с. 121]. У зв'язку з цим доцільною видається його заміна на термін «пояснення», що більш точно відображає реальний зміст діяльності захисника та узгоджується з положеннями законодавства про адвокатуру.

Важливим напрямом діяльності захисника є також збирання відомостей, що характеризують особу підозрюваного, зокрема щодо стану здоров'я, соціальних зв'язків, сімейного стану, наявності постійного місця роботи або навчання, а також репутації. Очевидно, що лише сам підозрюваний здатний об'єктивно підтвердити і деталізувати ці обставини, однак у більшості випадків він позбавлений можливості повноцінно реалізувати таке право, зокрема через затримання. Тому саме адвокат, діючи на підставі договору чи за призначенням, має проявляти максимальну активність у збиранні та доказуванні цих відомостей до відома суду.

Стосовно визначення виду запобіжного заходу, який має бути обрано щодо підозрюваного, то в науковій літературі висловлюються пропозиції застосування додаткового диспозитивного механізму. Зокрема, С. К. Середа зауважує про можливість укладення між стороною обвинувачення та стороною захисту угоди щодо виду запобіжного заходу, порядку його виконання та строку застосування. Така угода могла б підлягати обов'язковому затвердженню слідчим суддею або судом, який мав би перевіряти її відповідність вимогам закону, принципам добровільності, пропорційності та недопущення надмірного обмеження прав особи. Запровадження подібного

механізму, згідно з позицією авторки, дозволило б скоротити процесуальні строки, зменшити навантаження на судову систему та сприяти більш оперативному вирішенню питання про запобіжний захід [61, с. 108-109].

Запропонована концепція запровадження диспозитивної процедури узгодження запобіжного заходу, попри її потенційну ефективність з точки зору процесуальної економії, викликає обґрунтовані застереження у контексті забезпечення гарантій справедливого судочинства та недопущення зловживань.

Передусім, реалізація такої моделі на сучасному етапі державотворення та розвитку правової системи може супроводжуватися суттєвими корупційними ризиками. Концентрація дискреційних повноважень сторони обвинувачення у поєднанні з процесуальною залежністю сторони захисту на ранніх етапах кримінального провадження створює передумови для неформального впливу на прийняття рішень щодо виду запобіжного заходу. У таких умовах існує ризик трансформації запропонованого механізму з інструменту процесуальної оптимізації у засіб неправомірного тиску.

Зокрема, не можна виключати ситуацій, коли сторона обвинувачення, використовуючи загрозу ініціювання застосування найбільш суворого запобіжного заходу (тримання під вартою), фактично спонукатиме сторону захисту до погодження на «компромісний» варіант. Такий «вибір» може мати уявний характер, оскільки здійснюється в умовах асиметрії процесуальних можливостей сторін. Більше того, за наявності корупційних практик не виключається можливість зловживань, коли рішення щодо погодження більш м'якого запобіжного заходу (наприклад, домашнього арешту) може бути поставлене у залежність від надання неправомірної вигоди.

Запропонована диспозитивна модель фактично створює додаткові «зони ризику» для виникнення неформальних домовленостей, що суперечить засадам законності, рівності сторін і добросовісності кримінального провадження. Навіть за умови формального судового контролю, ефективність якого не завжди є належною, такі домовленості можуть бути легалізовані через процедуру їх затвердження судом без належної перевірки реальної

добровільності та відсутності зовнішнього впливу.

Вважаємо, що така модель потенційно нівелює принцип змагальності, оскільки замість відкритого судового розгляду з дослідженням доказів і аргументів сторін фактично запроваджується спрощений механізм погодження, який може підміняти собою повноцінну процесуальну дискусію. Це, у свою чергу, може негативно вплинути на якість судового контролю за обґрунтованістю притягнення до кримінальної відповідальності та застосування запобіжних заходів.

Отже, з урахуванням наявних інституційних і правозастосовних реалій, запровадження диспозитивної процедури узгодження запобіжного заходу потребує вкрай обережного підходу, а без належних запобіжників може призвести до посилення корупційних практик, зловживання процесуальними повноваженнями та порушення прав учасників кримінального провадження.

Однією з обов'язкових передумов застосування запобіжного заходу є перевірка законності попереднього затримання особи. Така перевірка повинна охоплювати не лише встановлення формальної наявності підстав для затримання, а й аналіз дотримання процесуального порядку його здійснення, своєчасності документування, забезпечення права на захист, повідомлення особі підстав затримання та здійснення належного судового контролю.

Сам по собі факт того, що затримання було спрямоване на досягнення законної мети, не є достатнім для визнання його правомірним. Слушно вказують вчені, що правові обмеження, які застосовуються до особи під час затримання внаслідок самого режиму затримання, є настільки ж суттєвими, як і у випадку застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. Це є ефективним заходом забезпечення кримінального провадження, тоді як незаконне затримання неминуче посягає на конституційні та конвенційні права особи, може призвести до їх порушення та завдати істотної шкоди її інтересам [94, с. 463].

Відповідно до практики ЄСПЛ, позбавлення свободи повинно бути не лише виправданим з точки зору інтересів кримінального провадження, а й

здійсненим «відповідно до процедури, встановленої законом». Інакше навіть наявність обґрунтованої підозри у вчиненні кримінального правопорушення не усуває ризику визнання затримання безпідставним або свавільним.

Під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу слідчий суддя повинен перевіряти: чи існували достатні підстави для фактичного затримання особи; чи було належним чином оформлено протокол затримання; чи повідомили затриманому причини позбавлення свободи; чи було забезпечено доступ до захисника; чи не перевищено граничні строки тримання особи без судового рішення; а також чи не мало місце приховане або незадокументоване затримання.

Особливого значення така перевірка набуває в ситуаціях, коли між фактичним затриманням особи та його процесуальним оформленням існує значний часовий проміжок. Саме така ситуація стала предметом розгляду ЄСПЛ у справі Осипенко проти України. Суд установив, що заявник фактично був позбавлений свободи ще вночі 25 січня 2002 року, однак належне процесуальне оформлення затримання відбулося лише пізніше. У результаті особа понад 72 години перебувала під контролем правоохоронних органів без належної судової санкції [60], що було визнано порушенням статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод «Право на свободу та особисту недоторканність» [27].

Слід зауважити, що моментом початку тримання особи під вартою є не час складання процесуального документа, а фактичне позбавлення свободи, коли особа вже не може вільно залишити місце перебування чи відмовитися від виконання вимог правоохоронців. Саме тому будь-які спроби штучно відтермінувати момент оформлення затримання не можуть вважатися сумісними з гарантіями статті 5 Конвенції. Важливо, що право на свободу передбачає існування реального й оперативного механізму судового контролю за законністю затримання. Якщо особа позбавлена можливості швидко оскаржити затримання, а національні суди відмовляються перевіряти правомірність первинного періоду тримання під вартою, таке позбавлення

свободи втрачає ознаки законності.

У межах алгоритму дій захисника під час перевірки законності затримання особи необхідно окремо пересвідчитися, чи не було порушено право затриманого на захист. Насамперед слід встановити, чи було особі своєчасно роз'яснено право на правничу допомогу, чи мала вона реальну можливість запросити захисника за власним вибором, а також чи не перешкоджали працівники правоохоронного органу зв'язку із таким адвокатом.

Якщо особа не має власного захисника або не може його залучити самотійно, необхідно перевірити, чи було своєчасно повідомлено відповідний центр з надання безоплатної вторинної правничої допомоги та чи забезпечено прибуття адвоката без невинуватої затримки. Особливого значення це набуває у випадках, коли між фактичним затриманням і прибуттям захисника минув значний проміжок часу, протягом якого із затриманим могли проводитися опитування, отримуватися пояснення, складатися процесуальні документи або фактично здійснюватися допит [104].

Захиснику, який у подальшому здійснюватиме захист, також необхідно перевірити, чи було забезпечено конфіденційне побачення із затриманим до проведення першого допиту або інших слідчих (розшукових) дій, чи не обмежувалося спілкування із клієнтом у часі або змісті, чи не були присутні сторонні особи під час такого спілкування. Це право має фундаментальне значення, оскільки без можливості вільного, приватного та захищеного обговорення обставин затримання, позиції у справі, наявних доказів та подальшої стратегії захисту реалізація права на захист набуває формального характеру.

Особливу увагу необхідно звертати на те, чи не були присутні сторонні особи під час спілкування адвоката із затриманим, чи не здійснювалося аудіо-, відеоспостереження або інший контроль за розмовою, чи не обмежувався зміст спілкування, а також чи не підлягали огляду документи, записи, нотатки або інші матеріали, які адвокат використовує під час надання правової допомоги. Такі дії можуть свідчити про порушення не лише права на захист, а й права на

повагу до приватного життя та таємниці листування.

Практика ЄСПЛ виходить із того, що конфіденційність спілкування між адвокатом і клієнтом є одним із базових елементів справедливого судового розгляду та ефективного захисту. У справі «*Namazli v. Azerbaijan*» Суд наголосив, що листування та інші форми комунікації між адвокатом і клієнтом у принципі мають привілейований характер, а їх перевірка з боку державних органів, особливо за відсутності конкретних підозр у протиправній діяльності, суперечить принципу конфіденційності та професійної таємниці. Суд підкреслив, що будь-яке втручання у спілкування між адвокатом і клієнтом має бути чітко врегульоване законом, переслідувати законну мету та супроводжуватися достатніми гарантіями від свавілля [98].

ЄСПЛ також звернув увагу на те, що навіть загальний огляд документів адвоката до та після зустрічі з клієнтом становить втручання у право на приватне життя та листування, якщо він дозволяє ознайомитися зі змістом документів або створює ризик доступу до конфіденційної інформації. Особливо небезпечним є надання посадовим особам необмеженої дискреції щодо перевірки матеріалів адвоката без визначення чітких меж, підстав і процесуальних гарантій. На думку Суду, це фактично позбавляє змісту сам принцип конфіденційності відносин «адвокат – клієнт».

У зв'язку з цим під час перевірки законності затримання захиснику необхідно не лише фіксувати факти недопуску до клієнта або затягування часу до першої конфіденційної зустрічі, а й з'ясовувати, чи не відбувалося втручання у зміст спілкування, чи не оглядалися записи адвоката, чи не були вилучені документи, які стосуються правової позиції, а також чи не проводився контроль за переговорами між адвокатом і затриманим. У разі виявлення таких порушень вони повинні використовуватися як аргумент щодо недопустимості доказів, отриманих у цей період, та як підстава для констатації порушення права на захист і статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У разі виявлення порушень права на захист ці обставини повинні

використовуватися як самостійний аргумент для визнання затримання незаконним, а отриманих у цей період пояснень чи інших доказів – недопустимими.

Окремої уваги потребує положення про недопустимість обґрунтування застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою виключно тяжкістю інкримінованого кримінального правопорушення. У справі «Осипенко проти України» ЄСПЛ слушно звернув увагу, що національні суди продовжували тримання заявника під вартою переважно з посиланням на тяжкість інкримінованого злочину, не наводячи конкретних фактів, які б свідчили про наявність ризиків, передбачених законом, та не аналізуючи можливість застосування альтернативних запобіжних заходів [60]. Такий підхід було визнано несумісним із вимогами пункту 3 статті 5 Конвенції.

Важливе значення для формування відповідного стандарту мають також рішення ЄСПЛ у справах «Nowicka v. Poland» [58], «Vasileva v. Denmark» [59] та «Erppl v. Germany» [57], у яких Суд наголошував на необхідності забезпечення балансу між суспільним інтересом у належному розслідуванні та правом особи на свободу. При оцінюванні законності затримання мають враховуватися характер і мета обов'язку, який покладається на особу, конкретні обставини її затримання, тривалість позбавлення свободи та ступінь втручання у права людини.

Як слушно вказує О. В. Винокуров специфіка реалізації захисту прав підозрюваного під час затримання розкривається через обсяг процесуальних повноважень адвоката-захисника, які він вправі використовувати для забезпечення належного захисту затриманої особи. До таких повноважень належать: можливість проведення конфіденційного побачення з підозрюваним; здійснення збору відомостей про обставини, що можуть мати доказове значення для захисту; участь у допиті підозрюваного та інших слідчих і процесуальних діях за його участю; ознайомлення з протоколом затримання, а також з протоколами слідчих дій, проведених щодо підозрюваного; подання заяв, клопотань і відводів; оскарження дій, бездіяльності та рішень уповноважених

службових осіб, слідчого чи прокурора; а також використання інших не заборонених законом засобів і способів захисту прав затриманої особи [8, с. 199].

Отже, законність затримання є не лише самостійним предметом судового контролю, а й однією з визначальних умов застосування запобіжного заходу. У разі встановлення, що затримання було здійснено без належних підстав, з порушенням процесуального порядку або із суттєвим обмеженням прав затриманого, це повинно враховуватися слідчим суддею як аргумент проти застосування найбільш суворих запобіжних заходів, насамперед тримання під вартою.

У таких випадках сторона захисту має реалізовувати комплекс активних процесуальних дій, спрямованих на фіксацію допущених порушень та їх використання як самостійного аргументу у доказуванні факту необґрунтованості застосування запобіжного заходу, оскарженні рішення слідчого судді чи суду про застосування або продовження запобіжного заходу. Насамперед захисник повинен ініціювати перевірку законності фактичного затримання шляхом подання відповідних заперечень під час розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу, акцентуючи увагу суду на відсутності належних підстав для обмеження свободи особи або на порушенні процесуального порядку затримання.

Крім того, доцільним є заявлення клопотань про визнання недопустимими доказів, отриманих унаслідок незаконного затримання або під час перебування особи у стані фактичного, але не оформленого належним чином позбавлення свободи. Така позиція узгоджується як із національними процесуальними засадами допустимості доказів, так і з практикою ЄСПЛ, відповідно до якої порушення статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод може впливати на загальну справедливість кримінального провадження.

Важливим напрямом діяльності захисника є також ініціювання негайного судового контролю за законністю затримання, зокрема шляхом подання скарг

на незаконне затримання або бездіяльність уповноважених осіб, якщо таке затримання не було належним чином оформлено чи своєчасно перевірено судом. У випадках, коли затримання супроводжувалося грубими порушеннями прав особи (зокрема, відсутністю доступу до захисника, неповідомленням підстав затримання, перевищенням граничних строків), захисник може також порушувати питання про звільнення особи з-під варти як такого, що утримується незаконно.

Паралельно із цим захисник повинен формувати альтернативну процесуальну позицію, спрямовану на обґрунтування можливості застосування більш м'якого запобіжного заходу або відмови в його застосуванні взагалі. При цьому виявлені порушення законності затримання мають використовуватися як аргумент, що свідчить про недотримання органами досудового розслідування стандартів належної правової процедури, а отже, про відсутність достатніх підстав для подальшого обмеження прав особи.

Не менш важливим є документування таких порушень з метою подальшого їх використання як у межах національного кримінального провадження, так і, за необхідності, у провадженні перед ЄСПЛ. У цьому контексті захисник має забезпечити належну фіксацію обставин фактичного затримання, часу і умов утримання особи, а також усіх процесуальних порушень, що мали місце.

Встановлення розриву в часі між фактичним обмеженням свободи особи й офіційним оформленням протоколу затримання має важливе значення для перевірки законності дій правоохоронних органів. У багатьох випадках момент фактичного затримання не збігається з часом, зазначеним у протоколі, що може свідчити про приховане або незадокументоване позбавлення свободи або порушення права на свободу та особисту недоторканність.

З метою перевірки таких обставин захисник може ініціювати витребування та дослідження книги обліку відвідувачів відповідного правоохоронного органу, журналу доставлених, журналу обліку затриманих осіб, а також інших документів, у яких фіксується час прибуття особи до

приміщення органу досудового розслідування чи підрозділу поліції. Наявні в цих документах відомості можуть суттєво відрізнятися від часу, вказаного у протоколі затримання, і підтверджувати, що особа фактично перебувала під контролем правоохоронців значно раніше.

Крім того, важливим джерелом доказової інформації можуть бути записи з камер відеоспостереження, розташованих у приміщеннях правоохоронного органу, на вході до нього, у коридорах, кімнатах для опитування, чергових частинах чи приміщеннях для затриманих. Аналіз таких відеозаписів дає можливість встановити точний час прибуття особи, характер її перебування у приміщенні, тривалість обмеження свободи пересування, а також обставини спілкування з працівниками правоохоронного органу.

Після ознайомлення з відповідними документами та відеоматеріалами сторона захисту може дійти висновку, що особу було фактично доставлено або запрошено до правоохоронного органу під формальним чи вигаданим приводом значно раніше, ніж це відображено у протоколі затримання. У такому випадку виникають підстави стверджувати, що мало місце приховане затримання, яке не було своєчасно задокументоване, а отже, супроводжувалося порушенням права особи на свободу й особисту недоторканність. Такі обставини можуть бути використані стороною захисту як для оскарження законності затримання, так і для доказування необґрунтованості застосування найбільш суворих запобіжних заходів.

Таким чином, виявлення незаконності затримання трансформує процесуальну позицію сторони захисту з реактивної у проактивну, що дозволяє не лише ефективно протидіяти застосуванню необґрунтованих запобіжних заходів, але й забезпечувати дотримання фундаментальних гарантій права на свободу та особисту недоторканність.

Щодо обґрунтованості підозри, то це питання не знаходить свого нормативного визначення в національному законодавстві, а тому тут також важливо звернутися до практики ЄСПЛ.

Поняття «обґрунтованої підозри» у практиці ЄСПЛ становить одну з

ключових гарантій права на свободу та особисту недоторканність, передбаченого підпунктом «с» пункту 1 статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд неодноразово наголошував, що сама лише добросовісність припущення щодо причетності особи до злочину не є достатньою для правомірного арешту чи тримання під вартою. Для цього необхідна наявність певного мінімального рівня фактичного обґрунтування, здатного переконати об'єктивного спостерігача у тому, що відповідна особа могла вчинити кримінальне правопорушення.

У розумінні ЄСПЛ «обґрунтована підозра» передбачає існування конкретних фактів, відомостей або інформації, які дозволяють дійти висновку про можливу причетність особи до злочину. При цьому судові органи зобов'язані здійснити належну перевірку основних обставин справи. Якщо ж компетентні органи не проводять достатнього розслідування для встановлення фактичних підстав підозри, має місце порушення вимог статті 5 Конвенції.

Особливого значення набуває вимога щодо об'єктивності зібраних фактичних даних, відображених у процесуальних джерелах доказів. Підозра не може ґрунтуватися виключно на загальних припущеннях, формальних посиланнях на законодавчі норми або неконкретизованих матеріалах справи. Органи державної влади повинні оперувати перевірюваними фактичними даними, які можуть бути предметом оцінки та судового контролю. Нечіткі формулювання, узагальнені твердження чи відсилання до абстрактних матеріалів без конкретизації не відповідають критерію «обґрунтованості».

Водночас ЄСПЛ звертає увагу на те, що факти, які породжують підозру, не повинні відповідати рівню доказування, необхідному для постановлення обвинувального вироку або навіть для висунення офіційного обвинувачення. Вимога «обґрунтованої підозри» передбачає нижчий стандарт доказування, однак цей стандарт повинен бути достатнім для того, щоб переконати стороннього спостерігача у ймовірності того, що інкриміновані події дійсно мали місце.

Крім фактичного аспекту, підозра повинна відповідати і правовому

критерію. Йдеться про те, що обставини, покладені в основу затримання, мають підпадати під ознаки конкретного кримінального правопорушення, передбаченого національним законодавством. Відсутність кримінально-правової заборони на певне діяння на момент його вчинення виключає можливість існування «обґрунтованої підозри» у розумінні статті 5 Конвенції.

ЄСПЛ також наголошує, що не може визнаватися законною підозра, якщо інкриміновані особі дії фактично пов'язані із реалізацією її конвенційних прав і свобод, зокрема свободи вираження поглядів, свободи мирних зібрань чи свободи об'єднань [101;100]. Незаконне тримання під вартою, яке одночасно становить втручання у гарантовані Конвенцією права, не може розглядатися як таке, що здійснюється відповідно до національного законодавства.

Оцінюючи наявність мінімального стандарту обґрунтованості підозри, Суд бере до уваги сукупність обставин конкретної справи. Значення мають статус особи, послідовність подій, характер дій органів влади, спосіб проведення розслідування та загальний контекст. Наприклад, якщо затримання використовується як інструмент придушення мирних протестів або політичної активності, це може свідчити про свавільність дій держави та відсутність належної підстави для арешту.

Окремо Суд зауважує, що «обґрунтована підозра» повинна існувати не лише на момент затримання, а й зберігатися протягом усього періоду тримання особи під вартою. Якщо в подальшому фактичні підстави підозри не підтримуються новими даними або втрачають переконливість, подальше тримання особи під вартою стає несумісним із вимогами статті 5 Конвенції [102;97].

У справах, пов'язаних із тероризмом чи організованою злочинністю, ЄСПЛ допускає певну специфіку доказування, зокрема неможливість розкриття конфіденційних джерел інформації. Однак навіть за таких умов держава не звільняється від обов'язку надати мінімальну фактичну основу для затримання. Гострота загроз, пов'язаних із тероризмом, не може виправдовувати надмірно широке тлумачення поняття «обґрунтованої підозри» та фактичне нівелювання

гарантій права на свободу [95; 96; 99].

Практика ЄСПЛ свідчить, що неперевірені чутки, анонімні повідомлення без належного підтвердження або відомості, засновані виключно на припущеннях, не можуть визнаватися достатньою підставою для затримання. Водночас конкретні, деталізовані й узгоджені показання, навіть якщо вони надані анонімними свідками, за певних умов можуть утворювати належну фактичну основу для формування обґрунтованої підозри, особливо у справах щодо організованої злочинності.

Слід вказати про певні недоліки чинного КПК України в аспекті забезпечення прав підозрюваного або обвинуваченого, стосовно якого застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою. Попри наявність у КПК України положень щодо обов'язкового повідомлення близьких осіб про факт затримання та необхідності інформування органів опіки й піклування у випадку, якщо на утриманні затриманого перебуває дитина (ч. 9 ст. 191, ч. 9 ст. 194, ч. 6 ст. 213, ч. 4 ст. 508, ч. 11 ст. 583, ч. 15 ст. 584 КПК України) [30], чинне кримінальне процесуальне законодавство не забезпечує належного врегулювання цих питань після обрання щодо особи запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Ба більше, суттєвим недоліком залишається відсутність прямого обов'язку сторони обвинувачення або адміністрації місця попереднього ув'язнення повідомляти близьких родичів чи інших визначених особою осіб про факт обрання тримання під вартою та місце її подальшого перебування. На практиці це може призводити до ситуацій, коли члени сім'ї тривалий час не володіють інформацією про місце знаходження підозрюваного чи обвинуваченого, що негативно впливає на можливість організації захисту, передачі необхідних речей, отримання медичної допомоги або забезпечення належного контакту із захисником.

Крім того, чинна редакція КПК України акцентує увагу лише на випадках, коли на утриманні затриманої особи перебувають діти, однак не враховує, що підозрюваний або обвинувачений може бути єдиною особою, яка

здійснює догляд чи матеріальне забезпечення інших членів сім'ї. Йдеться, зокрема, про непрацездатних батьків, осіб похилого віку, осіб з інвалідністю, а також непрацездатного чоловіка або дружину. У таких випадках поміщення особи під варту без вирішення питання про подальший догляд за утриманнями може створювати істотні соціальні ризики та фактично ставити вразливих осіб у становище безпорадності.

У зв'язку з цим доцільно передбачити на рівні КПК України обов'язок прокурора або іншої уповноваженої службової особи після обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою невідкладно повідомляти близьких родичів, членів сім'ї чи інших визначених підозрюваним або обвинуваченим осіб про факт застосування такого запобіжного заходу та місце утримання особи. Одночасно необхідно закріпити обов'язок з'ясування питання про наявність осіб, які перебувають на утриманні взятого під варту, та вживати заходів щодо забезпечення їх належного догляду, незалежно від того, чи є такими особами діти, непрацездатні батьки, чоловік, дружина або інші члени сім'ї, які потребують сторонньої допомоги.

Текстуальним аналізом положень КПК України встановлено проблеми нормативного врегулювання ізоляційних запобіжних заходів в умовах воєнного стану, насамперед затримання та тримання під вартою. Як слушно зауважує Т. О. Лоскутов, основною проблемою щодо затримання є недосконалість ч. 1 ст. 208 КПК України. На його думку, чинна редакція надто жорстко прив'язує можливість затримання до вимоги «безпосередності» або «щойності», тобто затримання має відбуватися фактично одразу після вчинення кримінального правопорушення. Це створює труднощі у справах щодо злочинів проти основ національної безпеки України, коли затримання часто неможливо провести негайно, але існує високий ризик втечі чи продовження протиправної діяльності. Автор вважає, що КПК України не враховує специфіку воєнного стану та не дозволяє ефективно затримувати осіб, підозрюваних у державній зраді, колабораційній діяльності та інших подібних діяннях.

Ще одна проблема полягає в тому, що ч. 1 ст. 208 КПК України дозволяє

затримання лише щодо злочинів, за які передбачено покарання у вигляді позбавлення волі. Автор звертає увагу, що частини 1–3 ст. 111-1 КК України, який передбачає окремі форми колабораційної діяльності, не містить санкції у вигляді позбавлення волі. Через це виникає ситуація, коли осіб, підозрюваних у таких діях, фактично неможливо затримати у порядку ст. 208 КПК України. Це, на думку автора, суттєво послаблює ефективність кримінального провадження в умовах війни.

Окремо автор критикує п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК України. Проблема цієї норми полягає в тому, що вона розширює можливості затримання в умовах воєнного стану, але не уточнює, за яких саме обставин неможливо застосувати загальні правила ст. 208 КПК України. У нормі відсутні конкретні критерії, наприклад посилення на бойові дії, окупацію території, неможливість роботи суду чи інші об'єктивні обставини. Через це, на думку автора, існує ризик надмірного та необґрунтованого застосування затримання.

Щодо тримання під вартою автор вказує на колізію між ч. 6 ст. 176 КПК України та ч. 2 ст. 183 КПК України. Перша норма передбачає обов'язковість тримання під вартою для окремих категорій підозрюваних під час воєнного стану, зокрема і щодо осіб, підозрюваних у кримінальних проступках за чч. 1–3 ст. 111-1 КК України. Водночас ч. 2 ст. 183 КПК України дозволяє застосовувати тримання під вартою лише щодо осіб, які підозрюються у злочинах, а не у кримінальних проступках. Таким чином, закон містить внутрішню суперечність.

Також автор вважає проблемою безальтернативність тримання під вартою. Частини 6 та 8 ст. 176 КПК України фактично не залишають можливості застосувати інший запобіжний захід або визначити заставу щодо осіб, які підозрюються у певних категоріях злочинів під час воєнного стану. Автор наголошує, що навіть в умовах війни необхідно залишати суду дискрецію визначати можливість застави, враховуючи конкретні обставини справи, ризики та особу підозрюваного [39].

У цілому погоджуючись із позицією вченого щодо дискреції суду

зауважимо, що ми не вбачаємо доцільності у законодавчому закріпленні можливості застосування виключно тримання під вартою щодо окремих складів кримінальних правопорушень. Навіть в умовах воєнного стану встановлення безальтернативного тримання під вартою суперечить загальним засадам кримінального провадження, принципу індивідуалізації процесуального примусу та вимозі пропорційності втручання у права людини. Сам по собі характер кримінального правопорушення не може автоматично зумовлювати необхідність застосування найсуворішого запобіжного заходу без урахування конкретних ризиків, поведінки особи, її процесуального статусу, стану здоров'я, віку, соціальних зв'язків та інших обставин, передбачених ст. 177, 178 КПК України. Надмірна категоричність законодавця у цьому питанні не лише обмежує судовий розсуд, а й потенційно створює передумови для порушення права на свободу та особисту недоторканність.

Водночас ми не підтримуємо й підхід щодо надмірного розширення можливостей затримання поза межами вимоги «щойності» або «безпосередності». На наш погляд, проблема полягає не стільки у необхідності відмови від цих критеріїв, скільки у потребі більш ефективного використання вже наявних процесуальних механізмів. У випадках, коли затримання особи не може бути здійснене одразу після вчинення кримінального правопорушення, більш обґрунтованим видається звернення до слідчого судді з клопотанням про надання дозволу на затримання з метою приводу.

Такий підхід дозволяє забезпечити баланс між інтересами кримінального провадження та гарантіями прав людини, оскільки затримання здійснюється не внаслідок довільного розширення повноважень сторони обвинувачення, а на підставі попереднього судового контролю. За таких умов питання «щойності» або обмеженості строків між моментом вчинення кримінального правопорушення та фактичним затриманням особи вже не матиме настільки принципового значення, адже правовою підставою для затримання виступатиме відповідна ухвала слідчого судді. Саме такий механізм, на наш погляд, є більш збалансованим і таким, що не потребує штучного розширення випадків

затримання без судового контролю.

Ініціатива сторони захисту щодо зміни або скасування запобіжного заходу повинна базуватися на доказуванні істотної зміни обставин, які були покладені в основу первинного рішення. Практика свідчить, що такими обставинами можуть бути зміна правового статусу особи, перекваліфікація діяння, погіршення стану здоров'я або виникнення нових обставин, які не були відомі на момент обрання запобіжного заходу.

Отже, ефективна реалізація ініціативи сторони захисту у питаннях обрання, зміни та скасування запобіжних заходів передбачає її постійну процесуальну активність, стратегічне планування та належне використання наявних доказових можливостей. Забезпечення реальної змагальності сторін у кримінальному провадженні вимагає подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства, спрямованого на усунення існуючого дисбалансу та гарантування ефективного захисту прав особи.

На підставі проведеного аналізу наукових праць вчених, положень національного законодавства, національної судової практики та рішень ЄСПЛ, можемо визначити тактичні особливості діяльності захисника під час затримання, а також обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Алгоритм дій захисника під час затримання особи повинен бути спрямований насамперед на перевірку законності самого факту позбавлення свободи, дотримання процесуального порядку затримання та забезпечення права особи на захист. Першочергово захиснику необхідно встановити точний момент фактичного затримання, який не завжди збігається з часом, зазначеним у протоколі. Для цього доцільно перевіряти записи у журналі доставлених осіб, книгах обліку відвідувачів, журналах затриманих, а також ініціювати витребування записів камер відеоспостереження у приміщеннях правоохоронного органу. Тут же слід перевіряти і час виявлення ознак кримінального правопорушення (самостійного виявлення працівниками правоохоронних органів або момент надходження повідомлення громадян,

підприємств, установ, організацій тощо). Така перевірка дозволяє виявити випадки прихованого або незадокументованого затримання, коли особа фактично була позбавлена свободи значно раніше, ніж це відображено у процесуальних документах.

Після цього захисник повинен перевірити, чи відповідало затримання вимогам ст. 208 КПК України, чи існувала обґрунтована підозра, чи дотримано вимоги «щойності», а в разі затримання поза її межами – чи була наявна ухвала слідчого судді про дозвіл на затримання з метою приводу. Не менш важливим є встановлення того, чи було затриманому повідомлено причини затримання, роз'яснено права, вручено копію протоколу та забезпечено доступ до медичної і правничої допомоги.

Окремий блок перевірки повинен стосуватися дотримання права на захист. Захиснику необхідно з'ясувати, чи було особі роз'яснено право на правничу допомогу, чи мала вона можливість запросити адвоката за власним вибором, чи було невідкладно повідомлено відповідний центр з надання безоплатної вторинної правничої допомоги, а також чи забезпечено конфіденційне побачення із захисником до проведення першого допиту або інших слідчих (розшукових) чи процесуальних дій. У випадках, коли затриманий фактично перебував під контролем правоохоронців без доступу до адвоката, а з ним у цей час проводилися бесіди, опитування або відбиралися пояснення чи зразки для проведення експертизи або ж вилучався його одяг чи інші предмети, захисник повинен ставити питання про порушення права на захист та недопустимість отриманих у цей період доказів.

У разі виявлення порушень захисник має використати їх як самостійний аргумент під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу. Незаконність затримання, відсутність належного судового контролю, перевищення строків тримання без рішення суду, порушення права на захист або недопуск адвоката повинні розглядатися як обставини, що свідчать про недотримання органами досудового розслідування стандартів належної правової процедури та можуть бути підставою для звільнення особи, визнання

доказів недопустимими або відмови у застосуванні тримання під вартою.

Алгоритм дій захисника під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою повинен будуватися навколо трьох ключових напрямів: перевірки обґрунтованості підозри, спростування ризиків, передбачених ст. 177 КПК України та доведення можливості застосування більш м'якого запобіжного заходу. Насамперед захисник має оцінити, чи містять матеріали кримінального провадження конкретні фактичні дані, які можуть переконати об'єктивного спостерігача у можливій причетності особи до кримінального правопорушення. При цьому необхідно перевірити, чи не ґрунтується підозра виключно на припущеннях, формальних посиланнях на матеріали провадження або неперевірених відомостях.

Наступним елементом діяльності захисника є спростування ризиків, на які посиляється сторона обвинувачення. Для цього необхідно подавати суду документи та відомості, що характеризують особу підозрюваного: довідки про місце проживання, працевлаштування, сімейний стан, наявність дітей чи інших утриманців, позитивні характеристики, відомості про стан здоров'я, відсутність судимостей, сталі соціальні зв'язки. Особливого значення набуває доказування того, що ризики переховування, незаконного впливу на свідків, знищення доказів або продовження злочинної діяльності є суто припущеннями та не підтверджуються конкретними обставинами.

Паралельно захисник повинен наполягати на тому, що сторона обвинувачення зобов'язана довести неможливість застосування більш м'якого запобіжного заходу. Посилання виключно на тяжкість інкримінованого кримінального правопорушення не може вважатися достатньою підставою для тримання під вартою. Водночас захисник має активно використовувати наявні недоліки законодавства, зокрема колізію між ч. 6 ст. 176 та ч. 2 ст. 183 КПК України, проблему безальтернативності тримання під вартою під час воєнного стану, а також відсутність належного нормативного регулювання питань повідомлення близьких осіб про місце перебування взятого під варту та забезпечення догляду за його утриманцями.

Діяльність захисника не повинна обмежуватися лише участю у первинному розгляді клопотання про тримання під вартою. Уже на цьому етапі він має формувати доказову базу для подальшого звернення з клопотанням про зміну або скасування запобіжного заходу у разі зміни обставин, погіршення стану здоров'я особи, завершення слідчих (розшукових) дій або зменшення ризиків, покладених в основу рішення про тримання під вартою.

Зауважимо, що ще одним важливим питанням є чітке визначення процесуального статусу особи, стосовно якої вирішується питання про застосування запобіжного заходу. У будь-якому випадку йдеться про підозрюваного, тобто особу, якій у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством, вручено письмове повідомлення про підозру. Водночас серед таких осіб слід розрізняти дві окремі категорії. До першої належать особи, які вже були затримані у порядку ст. 208 КПК України та фактично перебувають під контролем правоохоронних органів. До другої категорії належать особи, яким повідомлено про підозру, але щодо яких фактичне затримання ще не відбулося. Саме щодо останньої категорії у чинному законодавстві існує істотна прогалина, яка породжує неоднозначність правозастосування та створює передумови для порушення прав людини.

Постановляючи ухвалу про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, слідчий суддя, за загальним правилом, зобов'язаний одночасно визначити розмір застави, достатній для забезпечення виконання підозрюваним процесуальних обов'язків, передбачених КПК України. Виняток становлять лише випадки, прямо передбачені ч. 4 ст. 183 КПК України. При цьому в ухвалі слідчого судді повинні бути зазначені конкретні обов'язки, які покладатимуться на підозрюваного у разі внесення застави, наслідки їх невиконання, мотиви визначення саме такого розміру застави, а також аргументи щодо можливості або неможливості її застосування. Водночас законодавець передбачив, що після ухвалення відповідного рішення суд направляє його копію до органу чи установи, які мають забезпечити його виконання [87, с. 503].

Відповідно до чинних підзаконних нормативно-правових актів обов'язок затримати особу, забезпечити її конвоювання та доставлення до місця попереднього ув'язнення покладено на військові частини, підрозділи Національна гвардія України та органи внутрішніх справ Міністерство внутрішніх справ України за місцем їх дислокації. Разом із тим, практична діяльність демонструє, що між моментом проголошення слідчим суддею ухвали про застосування тримання під вартою та фактичним прибуттям конвою до приміщення суду може минути досить значний проміжок часу. У багатьох випадках саме цього часу виявляється достатньо для того, щоб підозрюваний, його родичі або інші особи внесли визначену слідчим суддею заставу та отримали офіційне підтвердження від територіального органу Державної судової адміністрації України про зарахування відповідних коштів на спеціальний рахунок.

На практиці непоодинокими є ситуації, коли ще до моменту фактичного прибуття конвою до суду за підозрюваного вже внесено заставу у повному обсязі, а відповідний документ про її зарахування отримано та подано до суду або органу досудового розслідування. Саме в цей момент виникає правова проблема, яка сьогодні не має чіткого нормативного врегулювання. Законодавство містить достатньо деталізований механізм звільнення особи з-під варти після внесення застави, однак воно не передбачає алгоритму дій у випадках, коли застава внесена ще до фактичного поміщення особи до місця попереднього ув'язнення [87, с. 503–504].

Частина 4 ст. 202 КПК України встановлює, що після внесення застави, визначеної слідчим суддею, підозрюваний підлягає негайному звільненню з-під варти, якщо відсутнє інше судове рішення, яке прямо передбачає його подальше тримання. Після отримання та перевірки документа про внесення застави уповноважена службова особа місця попереднього ув'язнення повинна негайно видати розпорядження про звільнення особи та повідомити про це слідчого, прокурора і слідчого суддю. Із цього моменту особа вважається такою, щодо якої застосовано не тримання під вартою, а заставу як самостійний

запобіжний захід. Проте наведені норми розраховані саме на випадки, коли особа вже фактично перебуває під вартою.

Водночас на законодавчому рівні фактично не визначено, як повинні діяти суд, конвойна служба, слідчий, прокурор та інші уповноважені особи у випадках, коли заставу внесено ще до фактичного затримання особи або до її поміщення до слідчого ізолятора. У результаті цього нерідко виникають ситуації, коли, незважаючи на вже внесену заставу та наявність документального підтвердження цього факту, особу все одно затримують, поміщають під конвой та доставляють до місця попереднього ув'язнення. Така практика фактично означає необґрунтоване обмеження права на свободу та особисту недоторканність, гарантованого Конституцією України та міжнародними стандартами у сфері прав людини.

У цьому аспекті особливого значення набуває принцип правової визначеності як одна з ключових складових верховенства права. Саме держава повинна забезпечити таке нормативне регулювання, яке буде достатньо чітким, зрозумілим, передбачуваним і послідовним у своєму застосуванні. Конституційний Суд України неодноразово наголошував, що правові норми повинні бути сформульовані таким чином, щоб особа могла передбачити наслідки своєї поведінки та бути впевненою у стабільності власного правового становища. Відсутність чіткого нормативного механізму дій у ситуаціях із внесенням застави до фактичного затримання особи прямо суперечить цим вимогам.

Аналогічного підходу дотримується і Венеційська комісія, яка у своїй доповіді щодо верховенства права підкреслила, що саме принцип правової визначеності є одним із базових елементів довіри до судової системи та правосуддя загалом. Закон має бути сформульований достатньо чітко, щоб особа могла регулювати свою поведінку та передбачати наслідки застосування відповідної правової норми. У разі ж, коли законодавство містить прогалини або допускає неоднозначне тлумачення, створюються умови для свавільного втручання у права людини та зловживань із боку органів державної влади.

Аналіз положень КПК України дозволяє зробити висновок, що застава може існувати у двох формах: як самостійний запобіжний захід відповідно до ст. 182 КПК України та як альтернативний запобіжний захід у межах застосування тримання під вартою відповідно до ст. 183 КПК України. При цьому альтернативність застави означає, що вона існує лише як альтернатива іншому запобіжному заходу – триманню під вартою. Сутність такої конструкції полягає у наданні підозрюваному права вибору: або погодитися на перебування у місці попереднього ув'язнення протягом строку, визначеного ухвалою слідчого судді, або внести встановлену суму застави та вийти з-під варти.

Саме тому альтернативність запобіжних заходів означає неможливість їх одночасного існування щодо однієї й тієї самої особи. Із моменту фактичного зарахування коштів на спеціальний рахунок держава повинна вважати, що запобіжний захід у вигляді тримання під вартою припинив свою дію та трансформувався у заставу. Відповідно, якщо до цього часу особу ще не було фактично поміщено під варту, будь-які подальші дії щодо її затримання, конвоювання та поміщення до слідчого ізолятора втрачають своє правове підґрунтя.

На існування цієї проблеми звертав увагу і Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який констатував наявність серйозних недоліків у механізмі взаємодії між судами, органами конвойної служби, установами попереднього ув'язнення та органами Державної судової адміністрації України [44]. Саме відсутність оперативного механізму перевірки документів про внесення застави та несвоєчасний обмін інформацією між відповідними органами створюють передумови для незаконного утримання під вартою осіб, за яких уже внесено заставу.

Отже, проблема нормативного регулювання дій співробітників конвойної служби, працівників суду, органів досудового розслідування та слідчих ізоляторів у випадках внесення застави до фактичного затримання особи залишається невирішеною. Саме тому існує нагальна потреба у внесенні змін як до КПК України, насамперед до ст. 183, так і до підзаконних нормативно-

правових актів, які регламентують порядок внесення застави та діяльність конвойної служби. Такі зміни повинні бути спрямовані на закріплення чіткого, послідовного та обов'язкового для всіх суб'єктів алгоритму дій, який унеможливить незаконне затримання та утримання під вартою осіб, за яких уже внесено заставу [87, с. 506].

2.4 Залучення експерта та спеціаліста стороною захисту під час досудового розслідування

Реалізація засади рівності сторін у кримінальному провадженні безпосередньо залежить від того, наскільки співмірними є процесуальні можливості сторони обвинувачення та сторони захисту. Йдеться не лише про формальне закріплення однакового обсягу прав та обов'язків, а й про фактичну здатність кожної зі сторін користуватися процесуальними інструментами для відстоювання власної правової позиції. Особливого значення це набуває у сфері використання спеціальних знань, оскільки саме висновки експерта нерідко стають вирішальними доказами, що визначають зміст підозри, перспективи обрання запобіжного заходу або подальший напрям розслідування.

У науковій літературі до форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні традиційно відносять декілька основних напрямів. До них належать:

- 1) залучення спеціаліста, перекладача, педагога, психолога, лікаря або судово-медичного експерта до проведення процесуальних дій;
- 2) призначення та проведення судової експертизи;
- 3) витребування актів перевірок, ревізій та інших документів, що містять спеціальні висновки;
- 4) допит експертів, спеціалістів і свідків, які володіють спеціальними знаннями;

5) отримання консультацій і роз'яснень від спеціалістів з питань, що виникають у кримінальному провадженні [9; 10; 24; 56; 66]. Така класифікація дозволяє більш комплексно оцінити роль спеціальних знань у доказуванні, оскільки вони можуть використовуватися не лише у формі висновку експерта та висновку спеціаліста, а й шляхом надання консультаційної допомоги, технічного супроводу слідчих (розшукових) дій або пояснення окремих обставин, що потребують професійної підготовки.

Найбільш апробованою визначають саме судову експертизу, під якою згідно з із профільним законом слід розуміти «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду» [93].

Одним із важливих питань, які пов'язані із залученням експерта до кримінального провадження, є визначення підстав для проведення судової експертизи. Експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання (ч. 1 ст. 242 КПК України) [30].

Під час детального вивчення питання щодо визначення підстав проведення судової експертизи погоджуємося, що формула «судова експертиза проводиться у випадках, коли під час кримінального провадження необхідні спеціальні знання» не дає вичерпної відповіді на питання щодо необхідності її проведення у конкретному кримінальному провадженні, оскільки потребує тлумачення поняття необхідності [62].

У ст. 242 КПК України не визначено конкретних підстав проведення судової експертизи, а в загальній формі обумовлена лише необхідність спеціальних знань для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження. Винятком із даної обставини є передбачення Законом випадків обов'язкового проведення судової експертизи з метою вирішення певних питань, а саме для: 1) встановлення причин смерті;

2) встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; 3) визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; 4) встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; 5) визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням [30].

Проведення експертизи є також обов'язковим щодо осіб (свідків), які у зв'язку зі своїми психічними та фізичними вадами нездатні правильно сприймати обставини, що мають значення для кримінального провадження, та давати про них показання (п. п. 14, 16 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» № 8 від 30.05.1997 р.).

У національній доктрині визначено, що сторона захисту може ініціювати залучення судового експерта кількома способами. Першим із них є самостійне укладення договору з експертом або експертною установою для проведення відповідного дослідження. Другий спосіб полягає у зверненні до слідчого судді або суду з клопотанням про призначення експертизи, якщо сторона захисту не має можливості самостійно залучити експерта або якщо для проведення дослідження необхідні процесуальні повноваження, якими вона не наділена. Третій механізм передбачає ініціювання призначення експертизи через слідчого або прокурора, коли захист звертається до сторони обвинувачення з відповідним клопотанням про проведення необхідного дослідження [30]. Таким чином, участь експерта за ініціативою сторони захисту може здійснюватися як безпосередньо, так і опосередковано через процесуальні механізми, передбачені кримінальним процесуальним законодавством.

Особливе місце у механізмі реалізації права сторони захисту на використання спеціальних знань займає залучення експерта слідчим суддею.

Такий процесуальний механізм є важливою гарантією змагальності та рівності сторін, оскільки дозволяє стороні захисту компенсувати ситуації, коли слідчий або прокурор відмовляється ініціювати проведення необхідного експертного дослідження. У таких випадках сторона захисту вправі звернутися до слідчого судді з відповідним клопотанням у порядку ст. 244 КПК України.

У клопотанні про залучення експерта мають бути наведені відомості, які дають змогу слідчому судді оцінити його обґрунтованість. Зокрема, необхідно викласти фактичні обставини кримінального правопорушення, зазначити правову кваліфікацію діяння, навести аргументи щодо необхідності проведення експертизи, визначити конкретного експерта або експертну установу, а також окреслити вид дослідження та перелік питань, які пропонується поставити перед експертом. До такого клопотання повинні додаватися матеріали, що підтверджують його доводи, а також документи, які свідчать про неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту. Це можуть бути, наприклад, підтвердження відсутності фінансових можливостей, відмови експертних установ, відсутність доступу до необхідних об'єктів дослідження або інші об'єктивні обставини.

Клопотання розглядається слідчим суддею місцевого суду в межах територіальної юрисдикції, де здійснюється досудове розслідування, не пізніше п'яти днів із моменту його надходження. Особа, яка подала клопотання, має бути повідомлена про дату, час та місце його розгляду, однак її неприбуття не перешкоджає розгляду, якщо слідчий суддя не визнав її участь обов'язковою.

Якщо клопотання не відповідає вимогам, встановленим ч. 2 ст. 244 КПК України: слідчий суддя повертає його без розгляду, постановляючи відповідну ухвалу. Водночас у процесі розгляду клопотання слідчий суддя може не обмежуватися лише письмовими матеріалами, а за необхідності заслухати свідків, дослідити документи або інші матеріали, які мають значення для вирішення питання про доцільність призначення експертизи.

За результатами розгляду клопотання слідчий суддя має право доручити проведення експертизи конкретному експерту або експертній установі, якщо

сторона захисту доведе наявність відповідних підстав. Такими підставами можуть бути: невжиття стороною обвинувачення заходів щодо залучення експерта попри очевидну необхідність спеціальних знань; постановка перед експертом сторони обвинувачення неповних або некоректних питань; наявність сумнівів у компетентності, неупередженості чи добросовісності експерта, вже залученого стороною обвинувачення; а також неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту через відсутність коштів або інші об'єктивні перешкоди.

До ухвали про призначення експертизи включаються питання, запропоновані стороною захисту. Водночас слідчий суддя має право не включати окремі питання, якщо вони не стосуються предмета кримінального провадження, не мають значення для доказування або виходять за межі компетенції експерта. Таке рішення повинно бути належним чином мотивоване в ухвалі.

Крім того, у разі необхідності слідчий суддя може вирішити питання про відібрання зразків для проведення експертизи відповідно до ст. 245 КПК України. Це має особливе значення для сторони захисту, оскільки без відповідних зразків проведення багатьох видів експертних досліджень є фактично неможливим. Висновок експерта, залученого слідчим суддею, надається стороні, за клопотанням якої експертиза була призначена, що створює додаткові можливості для реалізації права на захист, спростування доводів сторони обвинувачення та формування власної доказової позиції.

Разом із тим, одним із найбільш проблемних аспектів залишається питання отримання порівняльних зразків для проведення експертизи за ініціативою сторони захисту. У багатьох випадках адвокат або підозрюваний не володіє необхідними спеціальними знаннями щодо правил, способів та умов відбирання таких зразків, а помилки під час цієї процедури можуть поставити під сумнів достовірність подальшого експертного висновку. Додаткові труднощі виникають у зв'язку з тим, що сторона захисту не має владних повноважень для примусового отримання зразків або забезпечення доступу до

об'єктів дослідження. У результаті захист опиняється у залежності від рішень слідчого, прокурора або слідчого судді, що суттєво звужує його можливості щодо ефективного використання спеціальних знань у доказуванні. Саме тому вбачається доцільним удосконалення кримінального процесуального законодавства шляхом визначення більш чіткої процедури отримання порівняльних зразків стороною захисту та розширення процесуальних гарантій для реалізації цього права.

За відсутності реальної можливості сторони захисту ініціювати проведення експертизи, отримувати незалежні висновки та залучати фахівців, принцип змагальності фактично втрачає свій зміст. У такому разі сторона обвинувачення отримує перевагу не лише через наявність владних повноважень, а й через монополію на використання спеціальних знань. Саме тому питання залучення експерта стороною захисту не можна розглядати як суто технічний аспект доказування – воно безпосередньо стосується забезпечення права на справедливий суд і права на ефективний захист.

Попри те, що чинне кримінальне процесуальне законодавство передбачає право сторони захисту залучати експертів, відповідний механізм досі залишається суперечливим і недостатньо врегульованим. Окремі положення КПК України декларують можливість захисту збирати докази шляхом отримання висновків експертів, актів перевірок, ревізій та інших документів, однак на практиці реалізація цих положень значною мірою залежить від волі сторони обвинувачення або слідчого судді. Унаслідок цього виникає ситуація, коли формально надане право не завжди може бути реалізоване ефективно.

Проблемність існуючого механізму особливо помітна у випадках, коли захисту необхідно отримати порівняльні зразки, доступ до речових доказів, документів або матеріалів кримінального провадження для проведення експертного дослідження. Сторона захисту позбавлена можливості самостійно проводити слідчі (розшукові) дії, а тому вимушена звертатися з відповідними клопотаннями до слідчого чи прокурора. Це створює процесуальні залежності, які суперечать самій ідеї рівності сторін. Якщо ж сторона обвинувачення

відмовляє у проведенні відповідних дій, захист змушений витратити додатковий час на оскарження таких рішень, що негативно впливає на оперативність збирання доказів і може призвести до втрати важливої інформації.

Окремої уваги потребує питання форми та порядку звернення сторони захисту до експерта. Законодавство фактично не визначає чіткої процедури укладення договору, механізму отримання матеріалів для дослідження, способу забезпечення доступу до об'єктів експертизи, а також гарантій виконання відповідних клопотань. Через це сторона захисту нерідко стикається із ситуаціями, коли навіть за наявності фінансової можливості оплатити дослідження, вона не може забезпечити проведення повноцінної експертизи через відсутність доступу до необхідних матеріалів.

Особливо складною залишається ситуація із судово-медичними та судово-психіатричними експертизами. Особливості нормативного регулювання цих видів досліджень фактично унеможливають їх самостійне ініціювання стороною захисту без участі слідчого, прокурора або суду. Такий підхід пояснюється необхідністю забезпечення об'єктивності та контролю за проведенням досліджень, однак одночасно він значно звужує можливості захисту використовувати незалежні спеціальні знання для спростування позиції сторони обвинувачення. Натомість у сфері криміналістичних експертиз процесуальні можливості сторони захисту є дещо ширшими, оскільки відповідні дослідження можуть проводитися експертними установами на договірних засадах.

У практичній діяльності найбільш ефективними способами залучення експерта стороною захисту є: самостійне укладення договору з експертом або експертною установою; звернення до сторони обвинувачення з клопотанням про призначення експертизи; оскарження відмови у проведенні експертизи; а також подання відповідного клопотання слідчому судді. Водночас кожен із цих механізмів має власні обмеження. Наприклад, звернення до слідчого судді можливе лише після попередньої відмови слідчого або прокурора чи

бездіяльності з їхнього боку. Крім того, сторона захисту повинна довести не лише необхідність проведення експертизи, а й неможливість самостійного залучення експерта. На практиці саме остання обставина нерідко стає формальною підставою для повернення клопотань без розгляду.

Аналіз слідчо-судової практики свідчить, що адвокати досить часто стикаються з відмовами у проведенні експертиз через недостатню аргументацію клопотань, відсутність доказів неможливості самостійного залучення експерта або неналежну процесуальну активність. Зокрема, неявка захисника на розгляд відповідного клопотання може бути підставою для залишення його без розгляду. Це свідчить про те, що успішне використання механізму залучення експерта потребує не лише належного нормативного регулювання, а й активної, послідовної та професійної поведінки самого захисника.

У разі оскарження постанови слідчого або прокурора про відмову в проведенні експертизи захисник повинен не обмежуватися лише формальним посиланням на порушення права на захист. Необхідно детально обґрунтовувати, які саме обставини можуть бути встановлені за допомогою спеціальних знань, чому ці питання мають істотне значення для кримінального провадження, чому неможливо отримати відповідні висновки іншим способом та яким чином відмова у проведенні експертизи порушує права підозрюваного або обвинуваченого. Якщо йдеться про повторну експертизу, додатково слід доводити неповноту, суперечливість або необґрунтованість попереднього висновку.

У науковій літературі дедалі частіше висловлюється думка про необхідність суттєвого розширення процесуальних можливостей сторони захисту. Зокрема, пропонується надати адвокату право самостійно проводити окремі процесуальні дії, пов'язані зі збиранням доказів, або принаймні створити спрощений механізм отримання матеріалів для проведення експертиз. Такий підхід сприяв би реальному забезпеченню рівності сторін, усуненню надмірної залежності захисту від сторони обвинувачення та формуванню більш

збалансованої моделі кримінального процесу.

Разом із цим, зауважимо, що окремі вчені переконані, що позиція щодо наділення сторони захисту правом самостійно залучати експерта для проведення експертизи та супровідних процесуальних дій видається дискусійною. Як зауважує В. В. Бажанюк, такий підхід певною мірою виходить за межі функціонального призначення захисника у кримінальному провадженні. Діяльність адвоката не спрямована на встановлення об'єктивної істини у справі в тому значенні, у якому це є завданням органів досудового розслідування та суду. Основною метою захисника є забезпечення дотримання прав і законних інтересів підозрюваного чи обвинуваченого, виявлення порушень процесуального порядку, допущених під час досудового розслідування, а також спростування або послаблення позиції сторони обвинувачення.

У зв'язку з цим одним із ключових напрямів діяльності захисника є перевірка законності проведення слідчих (розшукових) дій, правильності прийняття процесуальних рішень, а також дотримання вимог закону під час призначення та проведення експертиз. У випадках, коли захисник встановлює порушення, пов'язані з проведенням експертного дослідження, він, як правило, використовує передбачені законом процесуальні механізми реагування: заявляє клопотання про визнання відповідного доказу недопустимим, ініціює проведення додаткової або повторної експертизи, ставить під сумнів компетентність експерта, повноту вихідних даних чи правильність поставлених перед ним запитань.

Безумовно, роль захисника у кримінальному провадженні є надзвичайно важливою, оскільки саме він забезпечує баланс між інтересами особи та владними повноваженнями сторони обвинувачення. Захисник покликаний гарантувати, щоб жодна невинувата особа не була безпідставно обвинувачена чи засуджена, а також щоб до учасників кримінального провадження не застосовувався необґрунтований процесуальний примус. Саме тому його процесуальні можливості повинні бути достатніми для ефективного виконання

цієї функції, у тому числі у сфері використання спеціальних знань.

Зазначає В. В. Бажанюк, що забезпечення процесуальної рівноваги не обов'язково означає надання стороні захисту права на самостійне проведення повного комплексу дій, пов'язаних із призначенням та організацією експертизи. Чинна модель, передбачена ч. 3 ст. 93 КПК України, відповідно до якої сторона захисту має право ініціювати проведення слідчих (розшукових) дій шляхом подання клопотань слідчому або прокурору, а у випадку відмови – звертатися до слідчого судді, загалом забезпечує належний баланс інтересів. Такий механізм дозволяє стороні захисту впливати на процес доказування, не виходячи за межі своєї процесуальної ролі. У цьому контексті положення ст. 243 КПК України, яке передбачає право сторони захисту самостійно залучати експертів на договірних умовах, виглядає певною мірою відокремленим від загальної логіки кримінального процесуального регулювання. Воно фактично створює подвійний режим використання спеціальних знань: з одного боку, через ініціювання експертизи перед стороною обвинувачення або слідчим суддею, а з іншого – шляхом самостійного замовлення експертного дослідження. Така конструкція може породжувати додаткові ризики для єдності судової практики, оцінки допустимості доказів та забезпечення стандартів справедливого судового розгляду.

Водночас слід враховувати, що за відсутності у сторони захисту реальних процесуальних та фінансових можливостей самостійно ініціювати альтернативні експертні дослідження виникає інша проблема – ризик формального характеру змагальності. Якщо сторона захисту фактично позбавлена ефективних інструментів для перевірки висновків експертів сторони обвинувачення, це може створювати підстави для подальшого оскарження судових рішень, у тому числі з посиланням на порушення права на захист та принципу рівності сторін, гарантованих практикою [4, с. 121–126].

Ще одним проблемним питанням є призначення додаткових, повторних, комісійних і комплексних експертиз, що має власну специфіку, яку необхідно враховувати під час підготовки відповідних процесуальних рішень. Попри те,

що чинний КПК України прямо не визначає зазначені різновиди експертиз, їх процесуальна природа та особливості фактично розкриті у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних та цивільних справах» від 30 травня 1997 року № 8. Зокрема, у разі призначення додаткової експертизи у постанові чи ухвалі необхідно чітко зазначати, які саме положення попереднього висновку визнаються неповними, нечіткими або такими, що потребують уточнення, а також які нові обставини обумовили необхідність розширення предмета дослідження.

З урахуванням сучасних наукових підходів і напрацювань правозастосовної практики можна визначити низку вимог, яким мають відповідати питання, що ставляться перед експертом. Насамперед вони повинні впливати із фактичних обставин кримінального провадження, стосуватися сфери спеціальних знань, відповідати предмету конкретної експертизи та бути сформульованими чітко, логічно й недвозначно. Водночас питання мають враховувати реальні можливості певного виду експертного дослідження, не виходити за межі компетенції експерта та бути взаємопов'язаними між собою. Важливе значення має також повнота переліку поставлених питань, оскільки від цього залежить можливість отримання вичерпного та належного за змістом висновку. Формулювання питань повинно бути обумовлене виключно потребами конкретного кримінального провадження, а не абстрактними міркуваннями чи спробою перекласти на експерта вирішення правових питань.

Якість та ефективність експертного дослідження значною мірою залежать від мотивованості постанови про призначення експертизи, належного обґрунтування її необхідності та ретельного погодження кола питань між сторонами кримінального провадження. Саме такий підхід створює умови для отримання повного, об'єктивного й доказово значущого висновку експерта.

Окремого значення набуває реалізація права експерта на ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, які стосуються предмета дослідження. Надання експерту достатнього обсягу матеріалів є передумовою формування обґрунтованого висновку, оскільки лише за умови повного

розуміння фактичного контексту експерт здатний правильно обрати методику дослідження, визначити необхідний обсяг інформації та уникнути поверхневих або неповних висновків. При цьому обсяг матеріалів, які підлягають наданню експерту, доцільно попередньо узгоджувати із самим експертом, оскільки саме він може визначити, які документи, речові докази чи інші відомості є необхідними для якісного проведення дослідження.

Не менш дискусійним є питання щодо визначення конкретного виконавця експертизи у випадках, коли її проведення доручається експертній установі. На практиці слідчий, прокурор або суд можуть адресувати постанову як безпосередньо конкретному експерту, так і відповідній установі. Однак у разі звернення до експертної установи розподіл експертиз, як правило, здійснює її керівник з урахуванням спеціалізації, професійної компетентності та завантаженості працівників. У науковій літературі висловлюються різні підходи щодо допустимості прямого визначення конкретного експерта слідчим чи судом. Одні автори допускають таку можливість, інші наголошують, що право визначати виконавця має належати виключно керівникові установи. Найбільш обґрунтованим видається підхід, відповідно до якого слідчий або суд можуть запропонувати кандидатуру певного експерта, однак остаточне рішення повинно прийматися керівником установи з урахуванням об'єктивних обставин, зокрема, спеціалізації, стану здоров'я, перебування експерта у відрядженні чи інших факторів, що можуть вплинути на якість та своєчасність проведення дослідження.

Певні особливості має призначення експертизи під час судового розгляду, який слід розглядати як послідовність взаємопов'язаних етапів, кожен із яких спрямований на вирішення окремих процесуальних завдань і забезпечення належної реалізації права на використання спеціальних знань.

Перший етап охоплює виклик експерта та призначення експертизи шляхом постановлення відповідного процесуального рішення. Саме на цій стадії суд визначає процесуальний статус експерта, роз'яснює йому права та обов'язки, встановлює обсяг поставлених питань і предмет дослідження. Лише

після постановлення відповідної ухвали експерт набуває можливості реалізовувати свої процесуальні права та виконувати покладені на нього обов'язки. Водночас експерт може звертати увагу суду на некоректність окремих питань, пропонувати зміну їх редакції, послідовності або рекомендувати додаткові питання, які відповідають характеру конкретного дослідження. Проте остаточне рішення щодо змісту та обсягу завдань експерту залишається за судом.

Другий етап полягає у безпосередній участі експерта у дослідженні доказів під час судового засідання. Відповідно до ч. 3 ст. 69 КПК України експерт має право бути присутнім під час проведення процесуальних дій, дослідження доказів та ставити запитання, які стосуються предмета й об'єктів експертного дослідження. На цій стадії відбувається уточнення вихідних даних, необхідних для проведення експертизи, а також перевірка повноти й достовірності інформації, на якій ґрунтуватиметься висновок. Саме безпосередня участь експерта в судовому розгляді створює можливість для уточнення суперечливих обставин, з'ясування додаткових деталей та більш глибокого аналізу фактичних даних.

Разом із тим чинний КПК України не визначає чіткої процедури реалізації експертом права ставити запитання учасникам судового провадження. Зокрема, закон не містить прямої відповіді на питання, чи може експерт ставити запитання допитуваним особам безпосередньо, чи це має здійснюватися виключно через головууючого. Більш виправданим видається підхід, за якого експерт має право особисто звертатися із запитаннями до допитуваних осіб, оскільки це відповідає принципам безпосередності, гласності та відкритості судового розгляду.

Третій етап пов'язаний із постановкою та остаточним уточненням питань, які мають бути вирішені експертом. Його основне призначення полягає у конкретизації предмета експертного дослідження та реалізації процесуальних прав сторін щодо формування змісту майбутнього висновку. Саме на цьому етапі сторони можуть наполягати на включенні додаткових питань, уточненні

формулювань або виключенні тих із них, які не стосуються предмета доказування чи виходять за межі компетенції експерта.

Четвертий етап охоплює безпосереднє проведення експертного дослідження та підготовку висновку. На цій стадії експерт здійснює аналіз наданих матеріалів, використовує спеціальні методики, технічні засоби та інші інструменти, необхідні для вирішення поставлених завдань. Одночасно суд розглядає клопотання учасників процесу щодо надання додаткових матеріалів, присутності під час проведення дослідження, отримання нових зразків або уточнення окремих обставин, які можуть вплинути на результат експертизи.

П'ятий етап полягає в оголошенні висновку експерта у судовому засіданні та його подальшому дослідженні шляхом допиту експерта. Саме на цій стадії сторони отримують можливість поставити запитання щодо змісту висновку, методики проведення дослідження, використаних джерел інформації, а також перевірити повноту, логічність та обґрунтованість експертних висновків. Водночас слід звернути увагу на те, що чинний КПК України не містить прямої норми, яка б передбачала обов'язкове оголошення висновку експерта в судовому засіданні. На відміну від цього, КПК України 1960 року прямо встановлював, що висновок експерта оголошується в судовому засіданні та долучається до матеріалів справи. У зв'язку з цим доцільним видається доповнення ст. 332 КПК України відповідним положенням, яке б прямо закріплювало обов'язок суду оголошувати експертний висновок під час судового розгляду.

Проведення експертизи також має подвійний характер, поєднуючи науково-технічні і процесуальні аспекти. Перший полягає у безпосередньому дослідженні експертом наданих матеріалів із використанням спеціальних методик, технічних засобів і професійних знань. Другий охоплює процесуальні дії, пов'язані із заявленням клопотань експертом, їх розглядом та вирішенням, участю інших суб'єктів у проведенні дослідження, а також із залученням експерта до окремих процесуальних дій. Такий комплексний характер експертної діяльності зумовлює необхідність належного нормативного

регулювання не лише самого дослідження, а й усього процесуального механізму взаємодії між експертом, стороною обвинувачення, стороною захисту та судом.

Висновки до розділу 2

1. З'ясовано, що участь захисника у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях є одним із ключових елементів забезпечення права на захист і реалізації засади змагальності сторін. Констатовано, що законодавець формально закріпив за стороною захисту право на отримання доказів, однак попри це чинна редакція КПК України все ще характеризується суттєвою асиметрією процесуальних можливостей сторін. Захисник позбавлений можливості самостійно проводити слідчі (розшукові) дії, а його доказова діяльність здебільшого обмежується витребуванням, отриманням і поданням доказів, ініціюванням проведення процесуальних дій та оскарженням рішень, дій чи бездіяльності сторони обвинувачення.

2. Аргументовано, що діяльність захисника у сфері доказування не може зводитися лише до реагування на доводи сторони обвинувачення. Вона повинна охоплювати ініціювання отримання речових, документальних та електронних доказів, формування альтернативних версій події, залучення спеціалістів, подання клопотань про проведення процесуальних дій, а також використання тактичних прийомів для перевірки достовірності та допустимості доказової інформації. Саме тому участь захисника має розглядатися як самостійна форма доказової діяльності, яка набуває особливого значення під час вирішення питання про обрання запобіжного заходу, проведення слідчих (розшукових) дій, дослідження цифрових слідів тощо.

Підтримано наукову позицію щодо недоцільності наділення захисника повноваженнями самостійно проводити слідчі (розшукові) або негласні слідчі (розшукові) дії, оскільки це призвело б до фактичного розмивання меж між

функціями сторони захисту та сторони обвинувачення. Водночас обґрунтовано потребу розширення переліку процесуальних інструментів, які можуть бути використані адвокатом для отримання доказів виправдувального характеру. Насамперед йдеться про законодавче закріплення права захисника на проведення огляду комп'ютерних даних, фіксацію цифрової інформації, використання OSINT-технологій та залучення спеціалістів у сфері інформаційних технологій.

3. Доведено, що умови воєнного стану істотно трансформували як організаційні, так і процесуальні аспекти участі захисника у кримінальному провадженні. До найбільш устаткованих тенденцій належать поширення дистанційних форм участі захисника у слідчих (розшукових) діях і судових засіданнях, збільшення ролі відеоконференцій, цифровізація повідомлень через електронні сервіси, зміна територіальної підсудності, формування практики відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень, а також зміна підходів до застосування запобіжних заходів у зв'язку з воєнною обстановкою.

Водночас воєнний стан виявив низку нових ризиків для реалізації права на захист. Зокрема, мобілізація адвокатів, їх перебування на тимчасово окупованих територіях, участь у бойових діях або неможливість брати участь у процесуальних діях через безпекові обмеження суттєво ускладнили доступ осіб до професійної правничої допомоги. Такі обставини нерідко призводили до заміни захисника, відкладення процесуальних дій або навіть фактичного припинення надання правової допомоги. Наголошено на неприпустимості формування практики вручення адвокатам повісток під час здійснення ними професійної діяльності у приміщеннях судів чи правоохоронних органів, адже це створює ризики порушення права особи на захист, передбаченого ст. 59 Конституції України, і за додаткових умов може розглядатися як непрямий спосіб втручання у здійснення адвокатської діяльності й обмеження доступу до правничої допомоги.

4. Аргументовано, що подальший розвиток інституту участі захисника у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях має відбуватися у напрямі

посилення процесуальної активності адвоката, удосконалення механізмів отримання доказів, розширення використання цифрових технологій та забезпечення реальної рівності сторін кримінального провадження. Саме ці напрями можуть стати підґрунтям для подальшого реформування кримінального процесуального законодавства України.

5. Визначено, що тактика захисту є самостійним напрямом криміналістичної тактики, яка охоплює систему науково обґрунтованих прийомів, рекомендацій, комбінацій і операцій, спрямованих на забезпечення прав, свобод та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого чи інших суб'єктів сторони захисту. Її зміст не обмежується лише діяльністю адвоката, оскільки окремі елементи тактики можуть реалізовувати також підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений та їх законні представники.

Доведено, що криміналістична тактика використовується не лише на стадії досудового розслідування, а й у межах усього судового провадження, включаючи підготовче судове провадження, апеляційний і касаційний перегляд, а також провадження за нововиявленими або виключними обставинами. У кожній із цих стадій сторона захисту застосовує специфічні тактичні прийоми, пов'язані із заявленням клопотань, визначенням меж оскарження, формуванням правової позиції, витребуванням доказів та залученням учасників процесу.

6. Установлено, що особливості діяльності захисника у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях безпосередньо залежать від характеру джерела доказової інформації. У вербальних діях основне значення має комунікативно-психологічний аспект, спрямований на забезпечення добровільності показань, недопущення психологічного тиску та виявлення суперечностей. У невербальних діях пріоритетним є контроль за законністю вилучення, фіксації, пакування, зберігання та дослідження речових і цифрових доказів. У змішаних процесуальних діях захисник повинен одночасно аналізувати як поведінку учасників, так і матеріальні умови проведення відповідної дії.

Запропоновано одним із ключових напрямів розвитку сучасної тактики захисту вважати забезпечення ефективної участі адвоката у роботі з цифровими доказами. Вилучення мобільних пристроїв, комп'ютерної техніки, серверів, переписок у месенджерах, геолокаційних даних чи інформації з відеокамер потребує від захисника не лише знання норм КПК України, а й розуміння технічних аспектів збереження, копіювання, перевірки цілісності та автентичності електронної інформації.

7. Вивчення матеріалів правозастосовної практики, положень національного законодавства та наукових позицій дозволило констатувати наявність істотного дисбалансу між процесуальними можливостями сторони захисту та сторони обвинувачення. Попри наділення захисника правом ініціювати проведення процесуальних дій і збирати докази, законодавець не створив належного механізму реалізації цих прав. Це проявляється у відсутності чітких гарантій участі адвоката під час окремих слідчих (розшукових) дій, насамперед обшуку, а також у невизнанні пояснень, отриманих стороною захисту, повноцінним процесуальним джерелом доказів.

Доведено, що орієнтація на практику ЄСПЛ є необхідною умовою розвитку тактики захисту. Рішення ЄСПЛ дають змогу виявляти типові порушення, яких допускаються органи досудового розслідування, зокрема щодо провокації злочину, недопустимого втручання у приватне життя, порушення права на мовчання, обмеження доступу до захисника чи нерівності сторін. Використання цих підходів підвищує ефективність захисної діяльності та сприяє приведенню кримінального процесу України у відповідність до європейських стандартів.

8. З'ясовано, що участь захисника у вирішенні питань про затримання особи та обрання їй запобіжного заходу є одним із ключових напрямів реалізації права на захист, оскільки саме на цьому етапі відбувається найбільш інтенсивне втручання у право особи на свободу та особисту недоторканність. Ефективність діяльності адвоката у таких випадках визначається не лише знанням процесуальних норм, а й умінням оперативно оцінювати фактичні

обставини затримання, перевіряти наявність ризиків і формувати переконливу позицію щодо необґрунтованості застосування найбільш суворих запобіжних заходів.

Узагальнено, що законність затримання повинна оцінюватися не лише з погляду формальної наявності підстав, а й з урахуванням фактичного моменту позбавлення свободи, дотримання процесуального порядку, забезпечення права на захист та оперативного судового контролю. Будь-яке приховане, незадокументоване або несвоєчасно оформлене затримання суперечить вимогам статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та може бути використане стороною захисту як підстава для визнання затримання незаконним і отриманих доказів – недопустимими.

Практика ЄСПЛ свідчить, що саме фактичне позбавлення свободи, а не момент складення протоколу затримання, є початком строку тримання особи під контролем правоохоронних органів. Тому виявлення розриву між фактичним затриманням та його документальним оформленням має принципове значення для доведення порушення права на свободу та особисту недоторканність. У таких випадках захисник повинен активно використовувати журнали обліку затриманих, книги відвідувачів, записи камер відеоспостереження та інші джерела доказової інформації.

Одним із фундаментальних елементів права на захист є забезпечення конфіденційного спілкування між адвокатом і затриманим. Відсутність доступу до захисника, затримка у його допуску, проведення опитувань до першої зустрічі з адвокатом, контроль за переговорами чи огляд матеріалів адвоката повинні розглядатися як істотні порушення права на захист і підстави для сумніву у допустимості отриманих доказів.

9. Установлено, що чинне кримінальне процесуальне законодавство зберігає істотний дисбаланс між можливостями сторони обвинувачення та сторони захисту під час вирішення питань про затримання і запобіжні заходи. Він полягає в обмеженому доступі захисника до матеріалів провадження, відсутності чітких механізмів реалізації його ініціативи, недосконалості

правового регулювання щодо збирання відповідних пояснень, а також у неврегульованості окремих процедурних питань, пов'язаних із заставою, повідомленням близьких осіб та забезпеченням прав утриманців.

Доведено, що встановлення безальтернативного тримання під вартою щодо окремих категорій кримінальних правопорушень суперечить принципам індивідуалізації процесуального примусу, пропорційності та судового розсуду. Навіть в умовах війни рішення про застосування найсуворішого запобіжного заходу повинно прийматися виключно з урахуванням конкретних ризиків і фактичних обставин справи.

Важливим напрямом удосконалення законодавства визначено нормативне врегулювання порядку дій у випадках внесення застави до фактичного поміщення особи під варту. Відсутність чіткого алгоритму взаємодії між судом, конвойною службою, органами досудового розслідування та слідчими ізоляторами створює передумови для необґрунтованого обмеження свободи особи, навіть попри вже внесену заставу.

Загалом ефективна діяльність захисника у питаннях затримання й обрання запобіжного заходу повинна мати проактивний характер і бути спрямованою не лише на реагування на порушення, а й на формування доказової бази, підготовку альтернативної процесуальної позиції, обґрунтування можливості застосування більш м'яких заходів і подальше ініціювання зміни чи скасування обраного запобіжного заходу.

10. Використання спеціальних знань стороною захисту є одним із ключових інструментів забезпечення реальної змагальності кримінального провадження. Попри формальне закріплення у КПК України права захисника залучати експерта, отримувати висновки, ініціювати проведення експертиз та звертатися до слідчого судді, фактична реалізація цих можливостей залишається суттєво обмеженою. Захист часто перебуває у процесуальній залежності від сторони обвинувачення щодо отримання матеріалів, речових доказів, порівняльних зразків та доступу до об'єктів дослідження.

Чинна модель використання спеціальних знань стороною захисту має

подвійний характер. З одного боку, КПК України передбачає право адвоката самостійно залучати експерта на договірних засадах, а з іншого – вимагає звернення до слідчого, прокурора або слідчого судді для забезпечення доступу до об'єктів дослідження, отримання зразків чи призначення окремих видів експертиз. Така конструкція створює суперечності, оскільки самостійне залучення експерта без доступу до необхідних матеріалів часто втрачає практичний сенс.

Особливо проблемною є ситуація щодо судово-медичних, судово-психіатричних, молекулярно-генетичних та інших експертиз, проведення яких фактично неможливе без участі сторони обвинувачення або слідчого судді. У результаті сторона захисту не має можливості самостійно та швидко отримати альтернативний висновок, навіть якщо існують обґрунтовані сумніви щодо повноти, правильності чи неупередженості висновку експерта сторони обвинувачення.

Доцільним видається вдосконалення положень КПК України в аспекті залучення експерта стороною захисту у декількох напрямках. По-перше, необхідно нормативно закріпити чіткий порядок отримання стороною захисту порівняльних зразків, речових доказів та інших матеріалів, необхідних для проведення експертизи. По-друге, слід передбачити скорочені строки розгляду клопотань сторони захисту про призначення експертизи та встановити відповідальність за безпідставне затягування їх розгляду. По-третє, доцільно визначити окремий механізм забезпечення фінансування експертних досліджень для малозабезпечених осіб, які не мають можливості самостійно оплатити послуги експерта.

Важливим напрямом удосконалення законодавства є також врегулювання порядку участі спеціаліста, залученого стороною захисту, у проведенні слідчих (розшукових) дій. Наразі КПК України не визначає чітко обсяг його прав, можливість надання усних чи письмових консультацій, фіксації порушень, використання технічних засобів або формулювання зауважень до протоколів. Це призводить до ситуацій, коли спеціаліст, залучений захистом, фактично

присутній під час процесуальної дії, але позбавлений реального впливу на її перебіг.

11. Доведено, що потребує вдосконалення і процедура проведення експертизи під час судового розгляду. Доцільно передбачити у ст. 332 КПК України пряму норму про обов'язкове оголошення висновку експерта у судовому засіданні, а також врегулювати право експерта ставити запитання учасникам процесу безпосередньо, а не лише через головууючого. Такий підхід забезпечить більшу безпосередність судового розгляду та підвищить ефективність використання спеціальних знань у суді.

Визначено, що інститут використання спеціальних знань стороною захисту потребує переосмислення у напрямі посилення процесуальної автономії адвоката. Без реальної можливості отримувати альтернативні висновки, залучати незалежних фахівців, ініціювати проведення додаткових досліджень і брати активну участь у формуванні експертної бази доказування право на захист ризикує залишатися декларативним, а принцип змагальності – формальним.

12. Запропоновано внести зміни до положень КПК України, а саме:

12.1. Частину 3 ст. 93 КПК України доцільно викласти в такій редакції:

«Сторона захисту, потерпілий, представник юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, здійснюють збирання доказів шляхом витребування та отримання документів, характеристик, довідок, висновків спеціалістів, письмових пояснень фізичних осіб, відомостей із державних реєстрів, матеріалів фото-, аудіо- та відеофіксації, цифрових даних, електронних документів, речей, копій документів, висновків експертів, а також шляхом ініціювання проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій».

12.2. Доповнити КПК України ст. 95-1 такого змісту:

«Стаття 95-1. Пояснення, отримані стороною захисту

1. Захисник має право отримувати письмові пояснення фізичних осіб за їх добровільною згодою.

2. *Письмові пояснення повинні містити: дату і місце їх отримання; анкетні дані особи, яка їх надала; виклад обставин, що мають значення для кримінального провадження; відомості про добровільність їх надання; підпис особи та захисника.*

3. *Письмові пояснення, отримані стороною захисту, є самостійним процесуальним джерелом доказів та підлягають оцінці судом нарівні з іншими доказами».*

12.3. Частину 1 ст. 236 КПК України доцільно доповнити абзацом такого змісту:

«У разі заявлення особою клопотання про участь захисника проведення обшуку до його прибуття не допускається, крім невідкладних випадків, пов'язаних із реальною загрозою втрати доказів, знищення речей чи документів або небезпекою для життя і здоров'я осіб».

12.4. Частину 2 статті 104 КПК України доцільно доповнити абзацом такого змісту:

«Захисник має право використовувати власні технічні засоби фото-, аудіо- та відеофіксації під час проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, якщо це не перешкоджає їх проведенню та не пов'язане з розголошенням відомостей досудового розслідування».

12.5. Частину 4 ст. 71 КПК України доцільно доповнити положенням такого змісту:

«Спеціаліст, залучений стороною захисту, має право надавати консультації захиснику, звертати увагу учасників процесуальної дії на обставини, що мають значення для кримінального провадження, робити зауваження щодо порядку проведення процесуальної дії, які підлягають внесенню до протоколу, а також використовувати технічні засоби фіксації».

12.6. Частину 1 ст. 243 КПК України доцільно викласти в такій редакції:

«Експерт залучається за дорученням слідчого судді, суду, за клопотанням сторони кримінального провадження або на підставі договору, укладеного стороною захисту з експертом чи експертною установою».

12.7. Статтю 243 КПК України доцільно доповнити новою частиною такого змісту:

«Сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про надання доступу до речових доказів, документів, матеріалів кримінального провадження, порівняльних зразків та інших об'єктів, необхідних для проведення експертизи. Таке клопотання розглядається не пізніше трьох днів із дня його надходження».

12.8. Статтю 244 КПК України доцільно доповнити частиною такого змісту:

«Відмова у задоволенні клопотання сторони захисту про призначення експертизи повинна бути вмотивованою та містити посилання на конкретні обставини, які свідчать про відсутність підстав застосування спеціальних знань або неможливість проведення відповідного дослідження».

12.9. Частину 4 ст. 332 КПК України доцільно викласти в такій редакції:

«Висновок експерта підлягає обов'язковому оголошенню у судовому засіданні. Після його оголошення експерт може бути допитаний сторонами та судом, а також має право ставити запитання учасникам судового провадження щодо обставин, які стосуються предмета дослідження».

13. Запропоновано частину 1 статті 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» доповнити пунктом такого змісту:

«Адвокат під час здійснення професійної діяльності має право проводити огляд відкритих цифрових ресурсів, комп'ютерних даних, електронних пристроїв, здійснювати копіювання, фото-, аудіо- та відеофіксацію цифрової інформації у формах, придатних для використання у кримінальному провадженні».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Абламський С. Є., Дрозд В. Г. Запобігання зловживанню процесуальними правами як гарантія забезпечення справедливого кримінального судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 697–700.
2. Абламський С. Є., Романов М. Ю., Абламська В. В. Гарантії забезпечення права на повагу до приватного життя під час проведення обшуку. *Вісник Луганського навчально-наукового інституту імені Е. О. Дідоренка*. 2024. № 3 (107). С. 13–20.
3. Бабчинська Т. В. Реалізація права на захист у кримінальному провадженні відповідно до вимог міжнародних стандартів: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2020. 234 с.
4. Бажанюк В. В. Правові та організаційно-тактичні основи проведення експертиз у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Кропивницький, 2023. 256 с.
5. Бігунець І. М. Повноваження захисника як суб'єкта доказування щодо витребування та отримання речей і документів на досудовому розслідуванні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2024. № 72. С. 126–129. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-1745.2024.72.24> (дата звернення: 08.03.2026).
6. Білецька К. К. Особиста порука як запобіжний захист: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 237 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0417U000872> (дата звернення: 08.03.2026).
7. Білічак О. Проблеми участі захисника у збиранні доказів на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. *National Law Journal: Theory and Practice*. 2014. Т. 7. № 3. С. 208–213.
8. Винокуров О. В. Захист прав підозрюваного при затриманні та застосуванні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 257 с.

9. Вуйма А. Г. Поняття, сутність та форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування вбивств. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2020. №1 (89). С. 54–62.

10. Гайдар О. В. Використання спеціальних знань під час розслідування таємного викрадення чужого майна: дис. ... д-ра філософії : 081 Право. Вінниця, 2023. 234 с.

11. Гвоздюк В. В. Тактика проведення слідчих (розшукових) дій з урахуванням практики Європейського суду з прав людини : дис. ... докт. філос. : 081 Право. Київ, 2021. 294 с. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/19896/5/dysert_hvozdiuk.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

12. Гончаренко В. Г., Варфоломеева Т. В., Бояров В. І. Криміналістика. Академічний курс : підручник. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 504 с. URL: https://pidru4niki.com/1664091260837/pravo/taktika_advokatskiy_diyalnosti (дата звернення: 08.03.2026).

13. Грицак Х. М. Тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом як захід забезпечення кримінального провадження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2019. 246 с. URL: https://old.lpnu.ua/sites/default/files/dissertation/2019/12098/dis_mukan_o.v.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

14. Гунченко Д. І. Обрання, зміна та скасування заходів забезпечення кримінального провадження на стадії досудового розслідування за ініціативою сторони захисту: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Одеса, 2024. 244 с.

15. Гусева В. О., Коломойцев М. М. Проблемні аспекти реалізації ініціативи сторони захисту в обранні, зміні чи скасуванні запобіжного заходу. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2 (32). С. 295–303. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.20> (дата звернення: 08.03.2026).

16. Гусева В. О., Коломойцев М. М. Ініціювання проведення

експертизи стороною захисту та ознайомлення з висновками експертів: проблемні питання. *Судова експертиза: перспективи розвитку та окремі вектори змін*: V Всеукраїнський форум судових експертів (м. Львів, 6 червня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 141–144.

17. Гусєва В. О., Коломойцев М. М. Техніко-криміналістичне забезпечення діяльності захисника у кримінальному провадженні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2025. № 1 (108). Ч. 1. С. 275–284. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.22> (дата звернення: 08.03.2026).

18. Дульський О. Л. Криміналістичне забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2026. 546 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/items/91043b82-122f-4b03-a05b-223d22ae0f46> (дата звернення: 08.03.2026).

19. Дульський О. Л. Основи криміналістичного забезпечення збирання доказів захисником у кримінальному провадженні. *Юридичний бюлетень*. 2024. Вип. 32. С. 130–138. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2024.32.18>.

20. Дульський О. Л. Тактико-криміналістичне забезпечення збирання доказів стороною захисту. *Нове українське право*. 2023. № 3. С. 160–165. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.3.23> (дата звернення: 08.03.2026).

21. Журавель В. А. Закономірності, які вивчає криміналістика. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30, № 1. С. 227–249. URL: <https://doi.org/10.31359/1993-0909-2023-30-1-227> (дата звернення: 08.03.2026).

22. Каліновська А. В. Доказування у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2020. 235 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3738/1/kalinovska_d.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

23. Каліновська М. О. Сторона захисту як суб'єкт доказування під час застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування. *Треті Таврійські юридичні наукові читання*: матеріали міжнародної науково-

практичної конференції (м. Київ, 18–19 травня 2018 р.). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 73–76.

24. Ковальова О. В. Форми використання спеціальних знань в інформаційному забезпеченні досудового розслідування. *Право і суспільство*. 2022. № 2. С. 215–221.

25. Когутич І. І. Криміналістичні знання, їх сутність і потреба розширення меж використання : монографія. Львів : Тріада плюс, 2008. 420 с.

26. Колодчин Д. В. Тримання під вартою як запобіжних захід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 20 с.

27. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.03.2026).

28. Конституція України: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

29. Криміналістика : підручник : у 2 т. Т. 1 / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.

30. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 08.03.2026).

31. Крушеницький А. В. Витребування та отримання речей і документів як засіб збирання доказів у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Кропивницький, 2023. 246 с.

32. Крушинський С. А. Подання доказів у кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2014. 242 с.

33. Кулик М. Й., Терещенко Ю. В., Бондарчук А. С. Особливості використання захисником спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. Ужгород, 2023. Т. 2. Вип. 80. С. 160–165.

34. Кулик М. Й., Терещенко Ю. В., Симчук А. С. Процесуальний аналіз особливостей проведення обшуку в умовах воєнного стану. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 10 (16). С. 341–351. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-10\(16\)-341-351](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-10(16)-341-351) (дата звернення: 08.03.2026).
35. Куц Я. О. Особливості участі захисника у проведенні процесуальних дій на стадії досудового розслідування. *Вісник Академії адвокатури України*. 2015. № 12 (2). С. 170–176.
36. Лисак О. М. Щодо визначення тактики захисту в кримінальному судочинстві України. *Міжнародні стандарти справедливого правосуддя та їх імплементація в українське законодавство* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17 груд. 2018 р.). Київ : Алерта, 2018. С. 156–159.
37. Літвінова І. Ф., Лобай Д. М. Особливості проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи в умовах воєнного стану в Україні. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2022. № 4 (65). С. 172–178. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.65.17055>.
38. Літвінова І. Ф., Малихіна А. А. Особливості проведення деяких слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2023. № 3 (68). С. 223–229. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.68.17996>.
39. Лоскутов Т. О. Нормативні дефекти ізоляційних запобіжних заходів у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 91, ч. 4. С. 349–354. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.4.49>.
40. Маслюк О. В. Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2017. 217 с.
41. Миронова В. В. Доказування при визначенні правомірності обрання запобіжних заходів у кримінальному процесі України: дис. ... д-ра філософії:

081 Право. Дніпро, 2024. 190 с.

42. Назаренко Д. М. Напрями використання цифрової криміналістики в умовах воєнного стану. *Інформаційні моделюючі технології, системи та комплекси*: V міжнародна науково-практична конференція (м. Черкаси, 18–19 квітня 2024 р.). Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. 2024. С. 143–145.

43. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду. Рішення, внесені до ЄДРСР, за квітень 2023 року / упоряд. : відділ аналітичної та правової роботи Касаційного кримінального суду управління аналітичної допомоги касаційним судам та Великій Палаті Верховного Суду департаменту аналітичної та правової роботи; секретар Першої судової палати Касаційного кримінального суду, канд. юрид. наук Н. О. Антонюк. Київ, 2023. 54 с.

44. Омбудсман: Держава має забезпечувати ефективне правове регулювання та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-derzhava-maye-zabezpechuvatiefektivne-pravove-regulyuvannya-ta-stvoryuvati-mehanizmi-neobhidni-dlyazadovolennya-potreb-ta-interesiv-lyudini (дата звернення: 08.03.2026).

45. Погорецький М. А., Сергєєва Д. Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 112–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

46. Попелюшко В. О. Предмет захисту та його доказування в кримінальній справі: монографія. Київ: Прецедент, 2005. 232 с.

47. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми : монографія. 2-ге видання, змінене і доповнене. Острог: Острозька академія, 2010. 600 с.

48. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5

липня 2012 р. № 5076-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

49. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 №64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 08.03.2026).

50. Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" щодо додаткових способів інформування про судові справи та проведення зборів суддів в умовах воєнного чи надзвичайного стану: Закон України від 27.07.2022 №2461-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2461-20#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

51. Про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення кожному права на захист в умовах воєнного стану: Проект Закону від 21.08.2023 №9631. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42559> (дата звернення: 08.03.2026).

52. Про внесення змін до Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо забезпечення кожному права на захист в умовах воєнного стану: Проект Закону від 05.09.2023 №9631-1. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42665> (дата звернення: 08.03.2026).

53. Про загальну мобілізацію: Указ Президента України від 24.02.2022 №65/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/652022-41653> (дата звернення: 08.03.2026).

54. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#n420> (дата звернення: 08.03.2026).

55. Про неприпустимість тиску на адвокатів шляхом вручення повістки про прибуття в центр комплектування та соціальної підтримки в судах та правоохоронних органах під час виконання ними професійних обов'язків: Рішення Ради адвокатів України від 02.08.2022 № 66. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-08-02-r-shennya-rau-66_62fcfcbedf3d6.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

56. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2007. 21 с.

57. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Erpple v. Germany» (заява № 77909/01) від 24 березня 2005 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71704> (дата звернення: 08.03.2026).

58. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Nowicka v. Poland» (заява № 30218/96) від 3 грудня 2002 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60791> (дата звернення: 08.03.2026).

59. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Vasileva v. Denmark» (заява № 52792/99) від 25 вересня 2003 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-65867> (дата звернення: 08.03.2026).

60. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Осипенко проти України» (заява № 4634/04) від 9 листопада 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_871#Text (дата звернення: 08.03.2026).

61. Середа К. О. Правове регулювання запобіжних заходів у кримінальному провадженні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 248 с.

62. Сидоренко Д. В. Забезпечення прав учасників кримінального провадження під час проведення судової експертизи: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Харків, 2025. 243 с.

63. Сівак О. В. Запобіжні заходи кримінального провадження щодо неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 230 с.

64. Скрябін О. М. Участь адвоката при вирішенні питання про обрання підозрюваному, обвинуваченому запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою. *Держава та регіони*. 2014. № 2 (44). С. 143–147.

65. Соловійов В. О. Захисник як суб'єкт доказування при обранні, зміні, скасуванні заходів забезпечення кримінального провадження слідчим суддею: дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Одеса, 2021. 233 с.

66. Спіцина Г. О., Бідняк Г. С. Форми використання спеціальних знань.

Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2018. № 18. С. 240–248.

67. Спіцина Г. О., Ципліцький Д. О. Актуальні проблеми тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. Т. 35. № 2 (35). Ч. 2. С. 217–225. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.47>.

68. Тагієв С. Р., Пузирьов М. С., Івашко С. В. Негласні слідчі (розшукові) дії в умовах війни: окремі теоретичні та практичні аспекти (частина II). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №2. С. 454–459. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.79>.

69. Торбас О. О. OSINT при розслідуванні кримінальних правопорушень : підручник. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 180 с.

70. Ухвала Великоновосілківського районного суду Донецької області від 28 вересня 2023 р., у справі №220/2177/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113786038> (дата звернення: 08.03.2026).

71. Ухвала Заставнівського районного суду Чернівецької області від 06 лютого 2023 р., у справі № 716/885/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108792961> (дата звернення: 08.03.2026).

72. Ухвала Київського апеляційного суду від 16 січня 2023 р., у справі №761/26590/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108669533#> (дата звернення: 08.03.2026).

73. Ухвала Луцького міськрайонного суду Волинської області від 11 вересня 2023 р., у справі № 161/13215/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113341441> (дата звернення: 08.03.2026).

74. Ухвала Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 27 вересня 2022 р., у справі № 428/904/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106490446> (дата

звернення: 08.03.2026).

75. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 26 квітня 2023 р., у справі №583/113/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110461136> (дата звернення: 08.03.2026).

76. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 29 серпня 2023 р., у справі № 583/765/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113117709> (дата звернення: 08.03.2026).

77. Ухвала Солом'янського районного суду м. Києва від 12 серпня 2022 р., у справі №760/10006/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105708826> (дата звернення: 08.03.2026).

78. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 20 травня 2022 р., у справі № 686/7197/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104424377> (дата звернення: 08.03.2026).

79. Ухвала Шаргородського районного суду Вінницької області від 26 грудня 2022 р., у справі № 607/13848/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108071946> (дата звернення: 08.03.2026).

80. Ухвала Шевченківського районного суду міста Києва від 28 лютого 2023 р., у справі №761/26590/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109547075> (дата звернення: 08.03.2026).

81. Фаринник В. І. Теоретичні, правові та праксеологічні проблеми застосування заходів забезпечення кримінального провадження в кримінальному процесі України: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 35 с.

82. Федосєєв Є. О. Процесуальна діяльність захисника під час застосування неізоляційних запобіжних заходів: дис. .. д-ра філософії: 081 Право. Дніпро, 2025.

83. Фоміна Т. Г. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики: монографія. Харків: Панов, 2020. 576 с.

84. Ципліцький Д. О. Відібрання пояснень захисником у кримінальному провадженні як спосіб збирання доказів: перспективи вдосконалення механізму правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 33 (3). С. 423–430. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.39>.

85. Ципліцький Д. О. Нові тенденції в діяльності захисника в умовах воєнного стану (за матеріалами правозастосовної практики). *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*. 2023. Вип. 14. С. 56–66.

86. Ципліцький Д. О. Щодо питання надання адвокатам відстрочки від мобілізації на період воєнного стану: виклики сьогодення. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.) / редкол.: Т. В. Вільчик та ін. Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 143–146.

87. Ципліцький Д. О. Щодо питань визначення статусу особи, за яку внесено заставу до моменту фактичного її затримання та поміщення під варту на підставі ухвали слідчого судді. Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 грудня 2023 р.) / за заг. ред. Н. В. Нестор; уклад.: А. О. Полянський, О. В. Баулін, Ю. О. Мазниченко, Н. А. Гаврилюк, Ю. Б. Форіс; Міністерство юстиції України. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. Київ, 2023. С. 501–507.

88. Черниченко І. В., Мацола А. А. Особливості проведення слідчих (розшукових) дій в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №2. С. 358–363.

89. Чорноус Ю. М., Гвоздюк В. В. Засади проведення слідчих (розшукових) дій у контексті практики Європейського суду з прав людини. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (19).

С. 95–101. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/20013/1/document%20%2810%29.pdf> (дата звернення: 08.03.2026).

90. Шевчук П. В. Заходи забезпечення кримінального провадження в умовах особливих періодів: канд. юрид. наук: 12.00.09. Кропивницький, 2024. 285 с.

91. Шепітько В. Ю. Предмет криміналістичної тактики: історія формування, зміст та тенденції. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. Т. 19. С. 8–20.

92. Шило О. Г. Теоретико-прикладні основи реалізації конституційного права людини і громадянина на судовий захист у досудовому провадженні в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Право, 2011. 472 с.

93. Яремчук В. О. Функції та форми участі спеціаліста під час проведення слідчих дій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2010. Вип. 10. С. 123–130.

94. Ablamskyi S., Galagan V., Basysta I., Udovenko Zh. Detention of a person suspected of committing a criminal offense during martial law in Ukraine. *Revista Brasileira de Politicas Publicas*. 2023. Vol. 13. No. 3. P. 452–467.

95. Case of Akgün A. v. Turkey : judgment of the European Court of Human Rights of 20 July 2021, application no. 19699/18. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-211233> (дата звернення: 08.03.2026).

96. Case of Baş B. Turkey : judgment of the European Court of Human Rights of 3 March 2020, application no. 66448/17. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-201761> (дата звернення: 08.03.2026).

97. Case of Ilgar Mammadov v. Azerbaijan : judgment of the European Court of Human Rights of 22 May 2014, application no. 15172/13. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-144124> (дата звернення: 08.03.2026).

98. Case of Namazli v. Azerbaijan, application no. 8826/20, judgment of 20 June 2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-234266> (дата звернення: 08.03.2026).

99. Case of O'Hara v. the United Kingdom : judgment of the European

Court of Human Rights of 16 October 2001, application no. 37555/97. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59721> (дата звернення: 08.03.2026).

100. Case of Ragıp Zarakolu v. Turkey : judgment of the European Court of Human Rights of 15 September 2020, application no. 15064/12. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-22921> (дата звернення: 08.03.2026).

101. Case of Sabuncu and Others v. Turkey : judgment of the European Court of Human Rights of 10 November 2020, application no. 23199/17. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=002-13005> (дата звернення: 08.03.2026).

102. Case of Selahattin Demirtaş v. Turkey (No. 2) : judgment of the European Court of Human Rights (Grand Chamber) of 22 December 2020, application no. 14305/17. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-187961> (дата звернення: 08.03.2026).

103. Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*. 2025. 32 (1). P. 59–77.

104. Tsyplitskyi D. Obtaining Evidence by The Defense Counsel: Certain Ways To Resolve Existing Problems. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2024. № 1 (9). P. 151–157.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ЗАХИСНИКА У СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ТА ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДІЯХ В ОКРЕМИХ ПОРЯДКАХ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

3.1 Участь захисника у кримінальному провадженні на підставі угод

Інститут угод у кримінальному провадженні належить до найбільш дискусійних новел сучасного кримінального процесуального законодавства України. Його запровадження було зумовлено необхідністю оптимізації кримінального провадження, скорочення строків судового розгляду, зменшення процесуального навантаження на суди та забезпечення більш гнучкого механізму реагування на кримінальні правопорушення. Разом із тим, активне використання угод не усуває потреби у забезпеченні фундаментальних гарантій права на захист, оскільки будь-яка домовленість між учасниками кримінального провадження безпосередньо пов'язана з істотним обмеженням процесуальних прав підозрюваного чи обвинуваченого.

Особливої актуальності набуває питання участі захисника у кримінальному провадженні на підставі угоди про примирення між потерпілим та підозрюваним або обвинуваченим. Попри те, що така угода формально ґрунтується на добровільному волевиявленні сторін, її укладення нерідко відбувається в умовах нерівності процесуальних можливостей, психологічного тиску, недостатньої правової обізнаності учасників та фактичної залежності підозрюваного від позиції потерпілого. Для підозрюваного або обвинуваченого укладення угоди про примирення пов'язане не лише із визнанням певних обставин, а й із погодженням на конкретні обов'язки, відшкодування шкоди, прийняття узгодженого покарання та істотним звуженням можливостей подальшого оскарження судового рішення. У таких умовах саме захисник

повинен забезпечити належне роз'яснення правових наслідків примирення, перевірити добровільність волевиявлення особи, запобігти укладенню не вигідної чи несправедливої угоди та гарантувати дотримання права на захист.

Не менш важливим є питання участі захисника під час укладення угоди про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим. На відміну від угоди про примирення, у цьому випадку йдеться про домовленість між стороною обвинувачення та особою, яка фактично визнає свою винуватість і погоджується на застосування певного покарання. При цьому обвинувачений відмовляється від значної частини процесуальних гарантій, зокрема від права на повноцінний судовий розгляд, дослідження доказів, допит свідків, спростування доводів обвинувачення та широкого оскарження вироку. Попри те, що участь захисника при укладенні таких угод є обов'язковою, погодитися із тим, що підозрювані або обвинувачені розуміють усі наслідки визнання винуватості складно, адже нерідко адвокатів залучають до таких справ вже на етапі відкриття матеріалів кримінального провадження, а підозрювані й обвинувачені взагалі перебувають під впливом авторитету прокурора чи погрожування більш суворого покарання у разі відмови від угоди.

Дослідження, присвячені угодам про примирення та визнання винуватості, формують окремий науковий напрям у межах кримінального процесуального та кримінального права. У цих працях увага приділяється як загальним теоретичним засадам функціонування інституту угод, так і окремим аспектам їх укладення, затвердження, виконання, а також ролі учасників кримінального провадження.

Порівняльно-правовий аспект розвитку угод про визнання вини досліджував П. В. Пушкар (2005 р.). Його робота є однією з перших в Україні, присвячених аналізу зарубіжного досвіду застосування *plea bargaining* та інших компромісних процедур у кримінальному судочинстві. Автор дослідив моделі, що існують у правових системах США, Німеччини, Франції та інших держав, і визначив можливості імплементації окремих елементів цього досвіду в українське законодавство [57].

Дослідження О. О. Лесяк (2015) є одним із фундаментальних у сфері угод про визнання винуватості у кримінальному процесі України. Авторка детально проаналізувала процесуальну природу цього інституту, його ознаки, структуру, порядок реалізації та місце в системі кримінального провадження. Значна увага приділена співвідношенню публічних і приватних інтересів, гарантіям прав підозрюваного та межах судового контролю [37].

Проблематику невиконання умов угод досліджувала С. О. Ященко (2016). Її дисертація присвячена кримінальній відповідальності за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості. У роботі визначено ознаки такого діяння, його відмежування від невиконання судового рішення та інших суміжних правопорушень, а також розкрито питання кримінально-правових наслідків порушення взятих на себе зобов'язань [82].

Питання кримінального провадження на підставі угоди про визнання винуватості комплексно аналізували А. С. Трекке (2018) та П. В. Холодило (2017). Їхні роботи присвячені процесуальному порядку укладення та затвердження угод, ролі суду у перевірці добровільності волевиявлення сторін, проблемам забезпечення прав підозрюваного й обвинуваченого, а також межах судового контролю за змістом домовленостей. Особливо важливими є висновки про необхідність забезпечення реальної, а не формальної добровільності укладення угоди та про неприпустимість тиску на підозрюваного з боку прокурора чи інших учасників кримінального провадження [70; 74].

Окремий напрям дослідження представлений дисертацією І. О. Кісліцина (2018), яка проаналізувала роль прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод про визнання винуватості. Авторка звертає увагу на процесуальні повноваження прокурора, межі його дискреції, особливості погодження умов угоди, а також ризики зловживання процесуальним становищем. Праця є важливою для розуміння того, яким чином прокурор може впливати на баланс інтересів сторін та забезпечення законності під час укладення угоди [29].

Вагомий внесок у дослідження інституту угод здійснив М. М. Глоба (2021), який розглядав застосування угод про примирення та визнання винуватості саме у площині кримінального права. Автор зосередив увагу на правовій природі таких угод, їх значенні для реалізації принципів гуманізму та диспозитивності, а також на проблемах визначення правових наслідків для особи, яка уклала відповідну угоду. Дослідження має міжгалузевий характер, оскільки поєднує кримінально-правові та кримінально-процесуальні аспекти [10].

Загалом аналіз зазначених праць свідчить, що інститут угод у кримінальному провадженні розглядається науковцями як важливий інструмент гуманізації кримінальної юстиції, реалізації диспозитивних засад та оптимізації кримінального провадження. Водночас більшість дослідників наголошують на наявності низки проблем, пов'язаних із недостатньою регламентацією порядку укладення та виконання угод, ризиками процесуального тиску, відсутністю єдності судової практики та необхідністю посилення гарантій прав сторін. Вважаємо, що дослідження проблематики участі захисника у кримінальних провадженнях на підставі угод є актуальним як з позицій удосконалення кримінального процесуального законодавства, так і з точки зору забезпечення конституційних гарантій права особи на справедливий суд і професійну правничу допомогу.

У сучасних умовах розвитку кримінального процесу інститут угоди про примирення доцільно розглядати не лише як спрощену процесуальну форму завершення кримінального провадження, а й як самостійний комплексний правовий інститут, який поєднує елементи кримінального та кримінального процесуального права. Його основне функціональне призначення полягає у забезпеченні відновлення прав потерпілого, компенсації заподіяної шкоди, а також стимулюванні позитивної посткримінальної поведінки особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Запровадження угод про примирення у кримінальному провадженні стало одним із проявів імплементації концепції відновного правосуддя, відповідно до

якої ключовою метою кримінального судочинства є не лише притягнення особи до відповідальності, а й максимально можливе усунення негативних наслідків правопорушення для потерпілого [26; 27]. Такий підхід орієнтований на досягнення балансу між публічними та приватними інтересами, оскільки дозволяє потерпілому отримати реальне відшкодування шкоди, а підозрюваному чи обвинуваченому – розраховувати на більш м'які правові наслідки своєї поведінки.

Особливістю угоди про примирення є її подвійна правова природа. З одного боку, вона функціонує в межах кримінального провадження, підлягає судовому контролю та породжує процесуальні наслідки, а з іншого – ґрунтується на добровільному волевиявленні сторін, взаємних поступках і домовленостях щодо компенсації заподіяної шкоди (цивільний аспект) [18; 72, с. 273–274]. Саме така конструкція забезпечує поєднання імперативних і диспозитивних начал у кримінальному процесі.

Визначальною категорією для розуміння сутності угоди про примирення є інтерес, який є рушійною силою кримінальних процесуальних відносин. Для потерпілого пріоритетним є відновлення порушених прав і відшкодування заподіяної шкоди, для підозрюваного чи обвинуваченого – уникнення суворих кримінально-правових наслідків або пом'якшення покарання, а для держави – забезпечення стабільності правопорядку та реалізація публічного інтересу. Саме завдяки узгодженню цих інтересів інститут угоди про примирення забезпечує компромісне врегулювання кримінально-правового конфлікту.

Водночас чинне кримінальне процесуальне законодавство не містить чіткого визначення поняття угоди про примирення, що зумовлює різні підходи до її розуміння та застосування. У зв'язку з цим обґрунтовано видається необхідність доповнення ст. 3 КПК України відповідною дефініцією, у якій угода про примирення розглядалася б як добровільна домовленість між потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, спрямована на найшвидше і повне відновлення прав потерпілого [72].

Зміст угоди про примирення не повинен зводитися виключно до

формального письмового закріплення домовленостей сторін. Її укладення має бути результатом реального досягнення консенсусу, який базується на добровільності, відсутності будь-якого примусу, готовності правопорушника взяти на себе відповідальність за заподіяну шкоду та прагненні потерпілого досягти відновлення своїх прав. Саме тому важливого значення набуває можливість залучення медіатора як нейтральної особи, здатної сприяти ефективній комунікації між сторонами та виробленню взаємоприйняттого рішення.

Угода про примирення характеризується сукупністю процесуальних і соціально-психологічних ознак. До процесуальних ознак належать оптимізація кримінального провадження, скорочення навантаження на судову систему, чітке визначення кола учасників, можливість укладення угоди лише у визначених законом категоріях проваджень, а також обов'язковість судового контролю за її законністю та добровільністю. Соціально-психологічний аспект полягає у врахуванні потреб потерпілого, визнанні правопорушником своєї відповідальності, забезпеченні конфіденційності та наданні сторонам можливості самостійно визначати умови врегулювання конфлікту.

Примирення сторін є самостійним процесуальним механізмом, що дозволяє досягти відшкодування шкоди потерпілому, скоротити строки кримінального провадження та зменшити навантаження на судову систему. Разом із тим вчені зауважують, що чинне законодавство не забезпечує належного нормативного підґрунтя для ефективного функціонування цього інституту. Насамперед звертається увага на відсутність чіткої та деталізованої процедури укладення й виконання угоди про примирення, що зумовлює правову невизначеність та неоднаковість практики її застосування [65, с. 175–178]. Такий висновок є цілком обґрунтованим, оскільки положення глави 35 КПК України дійсно містять лише загальні орієнтири щодо змісту та порядку укладення угоди, не регламентуючи належним чином низку важливих процедурних аспектів.

Заслужовує на підтримку й позиція О. Є. Соловйової щодо суб'єктивності

правозастосовної практики. Відсутність чітких критеріїв та єдиних підходів до застосування положень КПК України щодо примирення призводить до того, що слідчі, прокурори та судді по-різному тлумачать порядок укладення, затвердження та виконання угод.

Слідчі нерідко фактично виступають прихованими ініціаторами примирення, хоча КПК України не наділяє їх такими повноваженнями. Це створює ризик тиску на сторони та спотворює саму сутність добровільного примирення [4]. Ми погоджуємося, що насамперед існують ризики психологічного тиску на потерпілого [65, с. 175–178], однак не спростовуємо можливість такого впливу і на підозрюваного. Останній може зазнавати психологічного та процесуального тиску як з боку прокурора, так і з боку потерпілого.

З боку прокурора вплив на підозрюваного може проявлятися у формуванні в підозрюваного переконання про безальтернативність укладення угоди, акцентуванні уваги на перспективах суворішого покарання у разі продовження судового розгляду, наголошенні на можливості обрання чи продовження запобіжного заходу, а також у створенні уявлення, що лише шляхом примирення можливо уникнути негативних наслідків кримінального переслідування. За таких умов добровільність волевиявлення підозрюваного стає доволі умовною, адже рішення про укладення угоди приймається не стільки внаслідок вільного вибору, скільки під впливом страху перед потенційно гіршими наслідками.

Не менш небезпечним є тиск з боку потерпілого, особливо у тих випадках, коли він супроводжується завищеними вимогами щодо розміру компенсації, погрозами звернення до медіа, роботодавця, членів сім'ї чи інших осіб, здатних негативно вплинути на репутацію підозрюваного. У деяких випадках потерпілий може фактично використовувати інститут примирення як спосіб отримання надмірної матеріальної вигоди або інструмент психологічного впливу. Особливо вразливими до такого тиску є особи, які перебувають у стані емоційного виснаження, мають низький рівень правової

обізнаності або перебувають під вартою.

У зв'язку з цим добровільність укладення угоди про примирення повинна перевірятися судом не формально, а з урахуванням усіх обставин її досягнення, характеру взаємовідносин між сторонами, поведінки прокурора, потерпілого та інших учасників кримінального провадження. Особливого значення в цьому контексті набуває участь захисника, який має не лише роз'яснювати підозрюваному правові наслідки укладення угоди, а й виявляти можливі прояви неправомірного впливу, примусу чи маніпуляцій, що можуть поставити під сумнів дійсну добровільність досягнутого примирення.

Окремої уваги в аспекті визначення недоліків у правовому врегулюванні інституту угод заслуговує висновок О. Є. Соловйової про недостатню врегульованість механізму контролю за виконанням умов угоди про примирення. Авторка слушно зазначає, що чинне законодавство не передбачає дієвих інструментів перевірки того, чи має підозрюваний або обвинувачений реальну можливість виконати взяті на себе зобов'язання, зокрема щодо відшкодування шкоди. У результаті можуть виникати ситуації, коли угода укладається формально, без реальної перспективи її виконання, що фактично нівелює її компенсаторний зміст та не забезпечує інтересів потерпілого. У цьому контексті пропозиція щодо законодавчого визначення строків відшкодування шкоди та можливості суду перевіряти реалістичність відповідних умов угоди є цілком виправданою [65, с. 175–178].

Також погоджуємося із позицією про неоднакове застосування норм у правозастосовній діяльності щодо укладення та виконання угод, через суперечності між позиціями Вищого спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ та Верховного Суду щодо допустимості укладення угод про примирення у справах, де переважає публічний інтерес. Різне тлумачення судами положень КПК України створює правову невизначеність і ускладнює діяльність слідчих, прокурорів та суддів [4].

Однією із пропозицій врегулювання окреслених питань є передбачення можливості залучення до кримінального провадження спеціального учасника –

медіатора, який мав би власний процесуальний статус і забезпечував би неформальне врегулювання конфлікту між сторонами. Погоджуємося з І. В. Басистою, що чинна модель примирення є надмірно формалізованою, оскільки фактичне примирення сторін часто зводиться лише до підписання процесуального документа без реального досягнення взаєморозуміння, усвідомлення наслідків правопорушення та відновлення соціальної справедливості. Саме тому авторка наголошує на необхідності запровадження медіатора як окремого суб'єкта кримінального провадження [4].

Отже, інтереси учасників угоди про примирення мають різну правову природу, проте перебувають у тісному взаємозв'язку. Для потерпілого визначальним є відновлення порушених прав, отримання матеріальної та моральної компенсації, а також усунення наслідків кримінального правопорушення. Для підозрюваного чи обвинуваченого першочергового значення набуває можливість мінімізувати негативні кримінально-правові наслідки, уникнути призначення суворого покарання або навіть звільнитися від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених законом. Саме узгодження цих різноспрямованих інтересів і становить зміст примирення як компромісної форми врегулювання кримінально-правового конфлікту [16].

Визначальною юридичною передумовою укладення угоди про примирення є фактичне досягнення примирення між потерпілим і підозрюваним або обвинуваченим. Саме наявність реального взаємного порозуміння між сторонами є підставою для подальшого процесуального оформлення домовленостей. Право на примирення належить виключно потерпілому як носію відповідного суб'єктивного права, а тому жоден інший учасник кримінального провадження, включаючи слідчого, прокурора чи суд, не вправі прямо чи опосередковано схилити його до укладення угоди. Рішення потерпілого має бути результатом вільного, усвідомленого та добровільного волевиявлення, сформованого без застосування насильства, погроз, психологічного тиску, обману чи інших форм неправомірного впливу. Якщо згода на примирення була надана добровільно та відповідала вимогам закону,

подальша зміна особистої позиції потерпілого сама по собі не може слугувати підставою для відмови від досягнутих домовленостей або перегляду угоди [76].

Водночас необхідно розмежовувати невиконання умов угоди та невиконання обов'язків, які виникають уже після постановлення вироку. Ухилення засудженого від відбування покарання, призначеного на підставі угоди, або невиконання покладених судом обов'язків у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням не повинно автоматично кваліфікуватися як порушення угоди про примирення чи угоди про визнання винуватості. Такі дії виникають на стадії виконання вироку та регулюються нормами кримінально-виконавчого права. Вони не охоплюються змістом самої угоди, якщо відповідні зобов'язання не були прямо передбачені її умовами. Саме тому підставою для висновку про невиконання угоди можуть бути лише ті дії чи бездіяльність сторони, які прямо суперечать зафіксованим у ній домовленостям [47].

За таких умов особливого значення набуває питання обов'язкової участі захисника під час укладення угоди про примирення. Попри те, що законодавець прямо не відносить такі випадки до категорії обов'язкової участі захисника, специфіка процедури примирення, її правові наслідки та ризики неправомірного впливу на сторони об'єктивно зумовлюють необхідність професійної правничої допомоги.

Передусім участь захисника є необхідною для забезпечення реальної добровільності волевиявлення підозрюваного чи обвинуваченого. Саме захисник повинен перевірити, чи не здійснюється на його клієнта психологічний, моральний або процесуальний тиск з боку прокурора, потерпілого, слідчого чи інших осіб. У багатьох випадках підозрюваний погоджується на примирення не тому, що дійсно визнає доцільність такого способу врегулювання конфлікту, а через страх перед більш суворим покаранням, тривалим кримінальним переслідуванням, застосуванням запобіжного заходу або іншими негативними наслідками. За відсутності захисника встановити наявність таких обставин та належним чином

зафіксувати їх практично неможливо.

Крім того, захисник має забезпечити усвідомлення підозрюваним правових наслідків укладення угоди. Йдеться не лише про питання покарання, а й про наслідки затвердження угоди судом, обмеження можливостей оскарження вироку, виникнення обов'язку щодо відшкодування шкоди, виконання інших зобов'язань, а також ризики скасування вироку у разі невиконання умов угоди. Без належного роз'яснення таких аспектів підозрюваний фактично позбавляється можливості ухвалити по-справжньому усвідомлене рішення.

Не менш важливою є роль захисника у перевірці справедливості та пропорційності умов угоди. У практичній діяльності нерідко трапляються випадки, коли потерпілий висуває надмірні вимоги щодо компенсації або ставить умови, які виходять за межі розумного та допустимого. У таких ситуаціях саме захисник має оцінити відповідність умов угоди принципам законності, справедливості та співмірності, а також запобігти нав'язанню підозрюваному не вигідних або дискримінаційних умов.

Участь захисника також має значення для забезпечення стабільності самої угоди та подальшого судового контролю. Якщо під час судового розгляду виникнуть сумніви щодо добровільності чи усвідомленості укладення угоди, наявність захисника на стадії її погодження виступатиме важливим доказом дотримання прав підозрюваного. Навпаки, відсутність захисника може породжувати сумніви у законності досягнутих домовленостей і створювати підстави для подальшого оскарження судового рішення.

Таким чином, обов'язкова участь захисника під час укладення угоди про примирення повинна розглядатися не як додатковий формальний елемент процедури, а як необхідна гарантія дотримання прав підозрюваного, забезпечення добровільності примирення та законності досягнутих домовленостей. Зауважимо, що вчені, які досліджували проблематику представництва інтересів потерпілих у кримінальному провадженні, також підтримують таку ідею [19, с. 172].

Угода про визнання винуватості є особливою формою кримінального провадження, що поєднує елементи диспозитивності, процесуального компромісу та спрощення судового розгляду. Її сутність полягає у досягненні домовленості між прокурором та підозрюваним або обвинуваченим щодо умов кримінальної відповідальності, коли особа визнає свою винуватість, а сторона обвинувачення погоджується на застосування більш м'якого підходу до призначення покарання.

Однією з ключових особливостей угоди про визнання винуватості є її компромісний характер. Вона ґрунтується не лише на визнанні вини особою, а й на досягненні взаємовигідного рішення між сторонами кримінального провадження. Для підозрюваного чи обвинуваченого вигода полягає у можливості отримання менш суворого покарання або застосування більш сприятливих правових наслідків, тоді як для прокурора та держави – у скороченні строків розслідування, економії процесуальних ресурсів, зменшенні навантаження на судову систему та забезпеченні швидкого реагування на кримінальне правопорушення.

Важливою ознакою цієї угоди є те, що вона укладається виключно між прокурором і підозрюваним чи обвинуваченим. Потерпілий не є її стороною, а тому така угода допускається лише у тих провадженнях, де шкода завдана державним або суспільним інтересам і відсутній потерпілий як учасник кримінального провадження. Крім того, вона не може укладатися у провадженнях щодо особливо тяжких злочинів. Такий підхід свідчить про те, що законодавець розглядає угоду про визнання винуватості як інструмент вирішення менш конфліктних категорій справ, де відсутній безпосередній приватний інтерес потерпілої особи.

Особливістю угоди про визнання винуватості є також її часові межі. Вона може бути ініційована з моменту набуття особою статусу підозрюваного і аж до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку. Отже, закон допускає її укладення як на стадії досудового розслідування, так і під час судового провадження. У разі недосягнення згоди сам факт переговорів і зроблені

сторонами заяви не можуть використовуватися як доказ вини чи відмова від обвинувачення, що відповідає принципам презумпції невинуватості та заборони самовикриття.

Окрему увагу слід приділити тому, що зміст угоди не обмежується лише визнанням винуватості. Вона може включати погодження фактичних обставин кримінального правопорушення, обсягу обвинувачення, виду та розміру покарання, а також інших умов, важливих для сторін. Зокрема, угода може містити обов'язок підозрюваного чи обвинуваченого співпрацювати з органами правопорядку у викритті інших осіб або інших кримінальних правопорушень. Саме за цією ознакою автори пропонують розмежовувати угоди про визнання винуватості на ті, що передбачають обов'язок співпраці, і ті, що такого обов'язку не містять.

Специфічною рисою угоди про визнання винуватості є також її тісний зв'язок із суспільним інтересом. Прокурор, вирішуючи питання про доцільність укладення угоди, повинен оцінити, чи сприятиме вона швидшому розслідуванню, викриттю більшої кількості кримінальних правопорушень, припиненню діяльності організованих груп або запобіганню більш тяжким злочинам. Саме тому така угода може використовуватися у справах, пов'язаних із проведенням негласних слідчих (розшукових) дій, виконанням спеціальних завдань або співпрацею особи з правоохоронними органами.

Водночас однією з найбільш дискусійних особливостей угоди про визнання винуватості є ризик відступу від принципу проведення повного розслідування. Частина науковців критикує цей інститут саме через те, що він фактично допускає можливість вирішення кримінально-правового конфлікту шляхом процесуального компромісу, а не повного дослідження доказів у суді. Зазначається, що за таких умов виникає небезпека формального визнання вини без належної перевірки всіх обставин кримінального правопорушення [68; 73, с. 38].

У цьому контексті особливого значення набуває участь захисника. Вчені обґрунтовано наголошують, що участь адвоката під час укладення, розгляду та

затвердження угоди про визнання винуватості повинна бути обов'язковою, оскільки саме захисник здатен забезпечити належне розуміння підозрюваним змісту угоди, її правових наслідків, меж визнання вини та можливих ризиків [42]. Участь адвоката є необхідною гарантією добровільності волевиявлення особи та запобіжником від процесуального тиску з боку сторони обвинувачення.

Зміст угоди про визнання винуватості не може зводитися лише до формального підтвердження вини особи й узгодження покарання. За своєю сутністю вона є складним процесуальним документом, який має відображати досягнутий між сторонами компроміс щодо всіх істотних аспектів кримінального провадження. Саме тому у змісті угоди повинні бути чітко визначені сторони угоди, формулювання підозри або обвинувачення, його правова кваліфікація, обставини, які мають істотне значення для кримінального провадження, а також беззастережне визнання особою своєї винуватості. Важливо, щоб таке визнання було конкретним, добровільним та усвідомленим, а не мало формальний характер.

Особливе значення має належне відображення у змісті угоди фактичних обставин кримінального правопорушення. Угода повинна містити не лише посилання на відповідну статтю кримінального закону, а й виклад тих фактів, які визнаються сторонами та не підлягатимуть подальшому оспорюванню. Це пов'язано з тим, що угода про визнання винуватості охоплює не лише питання винуватості особи, а й домовленості щодо обсягу фактичних даних, які сторони визнають доведеними, а також щодо виду та меж покарання.

Окремим елементом змісту угоди можуть бути обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою. При цьому закон не вимагає обов'язкового включення такого положення до кожної угоди. Тому угоди про визнання винуватості можуть бути двох видів: ті, що передбачають обов'язок співпраці зі стороною обвинувачення, і ті, що укладаються без відповідної умови. Це дозволяє індивідуалізувати зміст угоди залежно від конкретних обставин

провадження.

Однією з центральних умов угоди є узгоджене покарання. Сторони мають визначити не лише його вид і розмір, а й, за необхідності, домовитися про звільнення від відбування покарання з випробуванням. Якщо особа вчинила декілька кримінальних правопорушень, в угоді має бути визначено покарання за кожне з них, а також остаточна сукупна міра покарання. Разом із тим, тривалість іспитового строку та перелік обов'язків особи, звільненої від відбування покарання з випробуванням, визначаються вже судом, а не сторонами угоди.

Зміст угоди також має охоплювати наслідки її укладення та затвердження. Особа повинна бути належним чином поінформована про те, що затвердження угоди судом істотно обмежує її право на апеляційне та касаційне оскарження вироку. Після затвердження угоди вирок може бути оскаржений лише з обмежених підстав, зокрема у випадку призначення судом більш суворого покарання, ніж було погоджено сторонами, або ухвалення вироку без згоди особи на таке покарання. Саме тому наслідки укладення угоди повинні бути роз'яснені особі до її підписання, а відповідні положення мають бути відображені у тексті угоди.

Не менш важливим є питання участі інших суб'єктів у формуванні змісту угоди. Якщо підозрюваний чи обвинувачений є неповнолітнім, у змісті угоди обов'язково повинно бути відображено участь законного представника та захисника, а також зафіксовано згоду неповнолітнього на укладення угоди. У випадку, якщо особа не володіє мовою кримінального провадження, під час укладення угоди обов'язковою є участь перекладача. Крім того, відомості про захисника також повинні бути включені до змісту угоди та підтверджені його підписом [48; 51].

У сучасній доктрині кримінального процесу угода про визнання винуватості дедалі частіше розглядається не лише як інструмент процесуальної економії, а і як особлива форма реалізації диспозитивних засад кримінального провадження. Її значення полягає у можливості досягнення компромісу між

сторонами обвинувачення та захисту, скорочення строків розгляду кримінального провадження, зменшення навантаження на органи досудового розслідування і суд, а також стимулювання особи до співпраці з правоохоронними органами. Водночас ефективність такого механізму можлива лише за умови належного балансу між приватними та публічними інтересами, оскільки надмірна орієнтація виключно на спрощення процедури може призвести до порушення прав учасників кримінального провадження [62].

У зв'язку з цим важливого значення набуває забезпечення добровільності укладення угоди, усвідомленості правових наслідків такого рішення та належного рівня процесуальних гарантій для підозрюваного чи обвинуваченого. Особа, погоджуючись на укладення угоди, фактично відмовляється від низки важливих процесуальних прав, зокрема від права на повноцінний судовий розгляд, безпосереднє дослідження доказів, допит свідків та реалізацію повного обсягу права на захист. Саме тому угода про визнання винуватості не може розглядатися виключно як технічний спосіб завершення кримінального провадження, а повинна оцінюватися крізь призму забезпечення справедливості та дотримання фундаментальних прав людини.

Окремого значення набуває питання співвідношення угоди про визнання винуватості з інститутом дійового каяття. У науковій літературі обґрунтовано, що укладення угоди не виключає можливості звільнення особи від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України [45]. Навпаки, визнання вини, активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення, надання викривальних показань, добровільне відшкодування шкоди чи інше сприяння усуненню наслідків кримінального правопорушення можуть свідчити про наявність ознак дійового каяття. За таких умов особа потенційно може претендувати не лише на пом'якшення кримінально-правових наслідків, а й на повне звільнення від кримінальної відповідальності.

У цьому контексті слушною видається пропозиція щодо вдосконалення положень ст. 469 КПК України шляхом закріплення обов'язку прокурора до укладення угоди роз'яснювати підозрюваному чи обвинуваченому право на

звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, якщо для цього існують передбачені законом підстави [45]. Такий підхід дозволить уникнути ситуацій, коли особа погоджується на укладення угоди про визнання винуватості, хоча за наявності відповідних умов могла б бути повністю звільнена від кримінальної відповідальності. Відповідно, реалізація зазначеної пропозиції сприятиме посиленню гарантій добровільності угоди, підвищенню рівня поінформованості підозрюваного та забезпеченню більш справедливого застосування кримінального законодавства.

Чинне кримінальне процесуальне законодавство України не повною мірою враховує реальне значення захисника під час укладення угод у кримінальному провадженні. Формальна участь адвоката ще не означає належного забезпечення права на захист, оскільки в багатьох випадках його роль фактично зводиться лише до підписання процесуального документа без можливості реального впливу на зміст домовленостей, оцінку ризиків та перевірку добровільності волевиявлення підозрюваного чи обвинуваченого.

Особливо це стосується угод про примирення, де участь захисника не належить до випадків обов'язкової участі сторони захисту. Такий підхід навряд чи можна визнати виправданим. Укладення угоди про примирення хоча й має диспозитивний характер, однак супроводжується істотними правовими наслідками для підозрюваного чи обвинуваченого: необхідністю визнання певних обставин, погодженням на конкретний обсяг компенсації, виконанням додаткових обов'язків, а також обмеженням можливостей подальшого оскарження судового рішення. За таких умов участь захисника повинна розглядатися як обов'язкова гарантія законності та добровільності примирення, а не як факультативний елемент процедури.

Не менш важливим є перегляд підходів до ролі захисника під час укладення угод про визнання винуватості. У сучасній практиці адвокат нерідко долучається до провадження вже після фактичного досягнення неформальних домовленостей між прокурором і підозрюваним. Це призводить до того, що захисник опиняється у ситуації, коли він лише констатує вже прийняте

клієнтом рішення, не маючи можливості повноцінно оцінити перспективи справи, наявність підстав для виправдання, перекваліфікації або звільнення особи від кримінальної відповідальності. Саме тому доцільно законодавчо закріпити вимогу про залучення захисника ще до початку будь-яких переговорів щодо укладення угоди. Без участі адвоката жодні консультації між прокурором і підозрюваним не повинні визнаватися допустимими.

Окремого нормативного врегулювання потребує питання підтвердження добровільності волевиявлення особи. Наявна судова практика свідчить, що суди переважно обмежуються формальним з'ясуванням того, чи розуміє особа зміст угоди та чи не заперечує проти її затвердження. Водночас за межами судового контролю часто залишаються такі обставини, як психологічний тиск, страх перед суворішим покаранням, залежність від позиції прокурора, побоювання застосування або продовження запобіжного заходу, вплив з боку потерпілого чи членів сім'ї. У зв'язку з цим доцільно надати захиснику право ініціювати окреме конфіденційне спілкування суду з підозрюваним або обвинуваченим без присутності прокурора чи інших учасників провадження, якщо є підстави вважати, що волевиявлення особи не є повністю вільним.

Також очевидною є необхідність розширення повноважень захисника у частині оцінки змісту угоди. Адвокат не повинен бути лише процесуальним спостерігачем, а має отримати право ставити питання про реалістичність умов угоди, співмірність покарання, обґрунтованість вимог потерпілого щодо компенсації, а також фактичну можливість виконання підозрюваним узятих на себе зобов'язань. Особливо це важливо у справах, де потерпілий висуває явно завищені вимоги або використовує інститут примирення як засіб тиску на підозрюваного. За таких умов саме захисник має бути тим суб'єктом, який здатен забезпечити дотримання принципів справедливості, розумності та пропорційності домовленостей.

Вбачається також доцільним законодавче закріплення обов'язку захисника письмово підтверджувати, що він роз'яснив клієнту всі правові наслідки укладення угоди. Йдеться не лише про наслідки призначення

покарання, а й про обмеження права на апеляційне та касаційне оскарження, можливість скасування вироку у разі невиконання умов угоди, ризики виникнення судимості, а також про потенційну втрату особою можливості претендувати на звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям. Такий підхід сприяв би не лише кращому інформуванню особи, а й посиленню гарантій дотримання права на захист.

У перспективі не виключається й доцільність розширення процесуального інструментарію захисника шляхом надання йому права ініціювати участь медіатора у провадженнях щодо примирення. Це дозволило б вивести процес досягнення домовленостей за межі суто формального погодження тексту угоди та сприяти реальному врегулюванню конфлікту між сторонами. За таких умов захисник міг би виступати не лише гарантом дотримання процесуальних прав підозрюваного, а й активним учасником пошуку справедливого та взаємоприйняттого рішення.

3.2 Участь захисника у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру

У науковій літературі питання забезпечення права на захист у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру розглядається як одна з найбільш складних і водночас недостатньо досліджених проблем кримінального процесу. Це пояснюється особливим статусом особи, щодо якої здійснюється таке провадження, адже йдеться про осіб, які через психічний стан можуть бути обмежені у здатності самотійно реалізовувати свої процесуальні права, усвідомлювати характер перебігу кримінального провадження або ефективно взаємодіяти із захисником.

Вчені неодноразово здійснювали спроби визначити та вирішити ці питання. Так, В. Л. Кириченко звертає увагу на те, що українське кримінальне

процесуальне законодавство поступово наближається до європейських стандартів, однак досі не забезпечує належного рівня гарантій для осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Особливу увагу приділено проблемі моменту залучення захисника, обсягу його повноважень і реальній можливості впливати на хід кримінального провадження [28].

Проблема забезпечення права на захист в досліджуваних провадженнях була предметом осмислення М. Б. Тавакалян. Авторка обґрунтовує, що право на захист у такій категорії справ має подвійний характер: з одного боку, воно є загальною засадою кримінального провадження, а з іншого – є спеціальною гарантією для осіб із психічними розладами. У цьому контексті обов'язкова участь захисника набуває особливого значення, оскільки вона компенсує обмежену процесуальну дієздатність особи [66]. О. В. Линник та В. Я. Линник наголошують, що участь захисника в таких справах має не формальний, а реальний характер, адже саме адвокат фактично забезпечує реалізацію права на захист. Водночас дослідники звертають увагу на низку практичних проблем, зокрема відсутність належної комунікації між захисником і підзахисним, труднощі з отриманням об'єктивної інформації про психічний стан особи, а також недостатню визначеність меж участі законного представника [38].

Окремий напрям досліджень стосується процесуальних особливостей різних стадій кримінального провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Так, Н. М. Сенченко аналізує проблеми апеляційного оскарження ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру. Авторка обґрунтовує, що апеляційний перегляд у цій категорії справ має особливе значення, оскільки застосування примусових заходів медичного характеру істотно обмежує права людини, а тому потребує підвищеного рівня судового контролю [61].

Окреме місце серед сучасних досліджень займає дисертаційна праця А. В. Ткача, присвячена процесуальній діяльності прокурора у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Автор комплексно досліджує функції прокурора на різних стадіях провадження, приділяючи особливу увагу забезпеченню законності, контролю за дотриманням прав особи та взаємодії з іншими учасниками процесу. У роботі наголошується, що прокурор у такій категорії справ має виконувати не лише обвинувальну функцію, а й виступати гарантом дотримання прав людини [69].

Таким чином, аналіз наукових джерел свідчить, що вітчизняна доктрина приділяє значну увагу питанням участі захисника, ролі прокурора та загальним гарантіям права на захист у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Разом із тим, більшість досліджень має переважно нормативний характер і зосереджується на аналізі положень КПК України. Менш дослідженими залишаються питання практичної реалізації цих гарантій, зокрема стандарти ефективної комунікації захисника з особою, яка має психічний розлад, проблеми оцінки висновків судово-психіатричних експертиз, а також узагальнення судової практики щодо застосування примусових заходів медичного характеру.

Отже, сучасний стан наукової розробки цієї проблематики дозволяє зробити висновок про наявність значної теоретичної бази, однак водночас вказує на потребу подальших досліджень, спрямованих на вироблення практичних механізмів забезпечення права на захист у цій категорії кримінальних проваджень.

Форми участі захисника у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру є достатньо різноманітними та охоплюють як безпосередню участь у слідчих (розшукових) діях, так і реалізацію комплексу процесуальних повноважень, спрямованих на забезпечення прав особи.

Передусім можна виокремити обов'язкову участь захисника як самостійну форму його залучення до провадження. У таких справах участь адвоката не залежить від волевиявлення самої особи, оскільки психічний стан може істотно обмежувати її здатність самостійно реалізовувати свої права.

Відмінності між окремими правовими системами стосуються лише моменту вступу захисника у провадження: від моменту відкриття провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру або від часу призначення судово-психіатричної експертизи.

Участь захисника у слідчих (розшукових) і процесуальних діях за участю особи, щодо якої планується застосування примусових заходів медичного характеру, повинна оцінюватися не лише як одна із загальних гарантій права на захист, а й як самостійний механізм запобігання свавільному втручання держави у сферу прав людини. Специфіка відповідного провадження полягає в тому, що особа внаслідок психічного стану може бути фактично неспроможною повноцінно реалізувати свої процесуальні права, критично оцінити власне становище, зрозуміти зміст процесуальних дій та наслідки наданих пояснень. Саме тому роль захисника в таких провадженнях є значно ширшою, ніж у звичайному кримінальному процесі, оскільки він не лише представляє інтереси підзахисного, а й компенсує його обмежені можливості до самостійної участі у кримінальному провадженні.

Особливого значення набуває те, що особа, щодо якої передбачається застосування примусових заходів медичного характеру, законодавчо включена до сторони захисту. Такий підхід є прогресивним порівняно з законодавством окремих держав пострадянського простору, де процесуальний статус такої особи залишається невизначеним або істотно звуженим. Чинний КПК України не містить достатньо чіткого та системного переліку процесуальних прав цієї категорії осіб. Норма ст. 506 КПК України має відсильний характер і фактично повертає до прав підозрюваного й обвинуваченого, передбачених ст. 42 КПК України. Такий законодавчий підхід не можна визнати вдалим, оскільки особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, не є суб'єктом кримінальної відповідальності, а тому її процесуальний статус має бути окремо та детально врегульований. Відсутність чіткого нормативного закріплення таких прав призводить до того, що межі їх реалізації визначаються слідчим, прокурором або судом на власний розсуд, що створює значні ризики для

дотримання права на захист.

У цьому контексті участь захисника повинна забезпечуватися з моменту встановлення факту психічного захворювання або появи будь-яких відомостей, які викликають сумнів щодо осудності особи. Саме такий підхід закріплений у п. 5 ч. 2 ст. 52 КПК України. Його перевага полягає в тому, що особа не залишається без правової допомоги у період між вчиненням суспільно небезпечного діяння та отриманням висновку судово-психіатричної експертизи. Адже саме на початкових етапах провадження відбувається найбільша кількість процесуальних дій, які можуть істотно вплинути на подальшу долю особи: допити, освідкування, отримання біологічних зразків, проведення впізнання, призначення експертиз, обрання запобіжних заходів тощо. Відсутність захисника у цей період створює ризик отримання недопустимих доказів та порушення фундаментальних прав людини.

Участь захисника під час допиту особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, має особливе значення. Така особа може бути навіюваною, не розуміти змісту поставлених запитань, не усвідомлювати правових наслідків своїх відповідей, погоджуватися із твердженнями слідчого або прокурора, навіть якщо вони не відповідають дійсності. У зв'язку з цим захисник повинен не лише бути присутнім, а й активно контролювати допустимість поставлених запитань, своєчасно реагувати на випадки психологічного тиску, навідних формулювань, багаторазового повторення одних і тих самих запитань, а також ініціювати припинення слідчої дії у разі погіршення психічного стану особи.

Не менш важливою є участь захисника під час проведення впізнання, слідчого експерименту, одночасного допиту, пред'явлення для впізнання, освідкування, відібрання біологічних зразків та інших процесуальних дій, що пов'язані з інтенсивним психоемоційним навантаженням. Психічний стан особи може не дозволяти їй правильно сприймати обставини слідчої дії, орієнтуватися у ситуації або усвідомлювати значення власної поведінки. За таких умов захисник повинен оцінювати не лише юридичну допустимість проведення

відповідної дії, а й фактичну можливість участі у ній особи без шкоди для її психічного стану.

Особливої уваги потребує участь захисника при призначенні та проведенні судово-психіатричної експертизи, оскільки саме висновок експерта у більшості випадків стає ключовим доказом для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Захисник має брати активну участь у формулюванні питань експерту, ініціювати проведення додаткової чи повторної експертизи, ставити питання щодо динаміки психічного стану особи, її здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними, а також щодо можливості особистої участі у процесуальних діях та судовому розгляді. При цьому важливо враховувати, що адвокат у таких провадженнях нерідко стикається із суттєвими труднощами у збиранні доказів. Законодавство про захист конфіденційної інформації, зокрема відомостей про стан здоров'я, істотно обмежує можливості захисника самостійно отримувати медичну документацію, характеристики, довідки про лікування чи інші відомості, необхідні для формування ефективної позиції захисту. Це фактично ставить сторону захисту у залежність від матеріалів, які були зібрані стороною обвинувачення, та порушує принцип рівності сторін.

Окремо слід звернути увагу на участь законного представника. Чинне законодавство пов'язує його залучення з наявністю судового рішення про визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною. Однак такий підхід не враховує, що значна частина осіб, щодо яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, раніше не визнавалася недієздатною та не мала відповідного процесуального статусу. У результаті вони фактично залишаються без підтримки близьких осіб саме у той період, коли така допомога є найбільш необхідною. У зв'язку з цим доцільно передбачити обов'язкове залучення законного представника з моменту встановлення психічного розладу або виникнення сумнівів щодо осудності особи. Законний представник повинен брати участь у процесуальних діях не лише разом із особою, а й у випадках тяжкого психічного розладу – замість неї,

коли її особиста участь є неможливою або небезпечною.

У цілому участь захисника у слідчих (розшукових) та процесуальних діях за участю особи, щодо якої планується застосування примусових заходів медичного характеру, повинна розглядатися як обов'язковий елемент гарантій справедливого судочинства. Її завдання полягає не лише у забезпеченні формальної присутності адвоката, а й у створенні реального механізму захисту особи від необґрунтованого обмеження прав, свавільної госпіталізації, процесуального примусу та зловживань з боку органів досудового розслідування і суду.

Окремою формою участі захисника є залученість його до доказування. Вона полягає у поданні клопотань про проведення слідчих (розшукових) дій, залучення спеціалістів, призначення експертиз, отримання документів, характеристик, медичних даних та інших матеріалів, що можуть підтверджувати психічний стан особи, пом'якшувати її становище або спростовувати позицію сторони обвинувачення. Водночас захисник не є самостійним суб'єктом досудового розслідування, тому він не проводить слідчі дії особисто, а лише ініціює їх проведення через слідчого, прокурора, слідчого суддю або суд.

Важливою формою є участь захисника у використанні спеціальних знань. Насамперед це стосується ініціювання судово-психіатричних, психологічних, медичних та інших експертиз, участі у формулюванні запитань експерту, ознайомлення з висновками, заявлення клопотань про проведення додаткової чи повторної експертизи, а також залучення спеціалістів для оцінювання медичних документів і психічного стану особи.

Проведений аналіз свідчить, що саме захисники доволі часто виступають ініціаторами призначення різних видів психіатричних експертиз. Це значною мірою пов'язано з тим, що на стадії досудового розслідування органи слідства нерідко формально підходять до вивчення особи підозрюваного, не приділяючи достатньої уваги його психічному стану, попередньому лікуванню, медичній документації, відомостям про госпіталізації, наявність черепно-мозкових травм,

епілепсії, органічних уражень центральної нервової системи, алкогольної чи наркотичної залежності, а також впливу тривалого психоемоційного навантаження чи бойового досвіду. У зв'язку з цим уже на стадії судового розгляду сторона захисту змушена ініціювати проведення додаткових, повторних, комісійних або стаціонарних психіатричних експертиз.

Емпіричні дані свідчать, що у більшості досліджених випадків питання про призначення психіатричної експертизи виникало саме під час судового розгляду. При цьому у 64 % випадків ініціатором відповідного клопотання був захисник, тоді як прокурор – лише у 36 %. У 60 % випадків підстави для проведення експертизи фактично існували ще на етапі досудового розслідування, однак належного процесуального оформлення вони не отримали. Це дозволяє стверджувати, що адвокат нерідко змушений компенсувати недоліки діяльності сторони обвинувачення у сфері виявлення психічних розладів та оцінювання осудності особи.

Найпоширенішими аргументами сторони захисту при ініціюванні нових психіатричних експертиз є недостатня тривалість або поверховість амбулаторного обстеження, неврахування медичної документації чи показань свідків, наявність попередніх госпіталізацій, суперечливість медичних висновків, виникнення нових клінічних даних після первинного дослідження, а також повна відсутність психіатричного обстеження на стадії досудового розслідування. Особливо часто захисники звертають увагу на те, що попередні амбулаторні експертизи не враховували тривалі історії лікування, застосування психотропних препаратів, даних про примусове лікування чи прояви порушень мислення, пам'яті, емоційної сфери та поведінки.

Водночас сама по собі наявність сумнівів щодо повноти амбулаторної експертизи не повинна автоматично зумовлювати призначення стаціонарного психіатричного дослідження. Останнє пов'язане зі значним втручанням у право особи на свободу та особисту недоторканність, а тому має застосовуватися лише за наявності об'єктивно підтверджених клінічних підстав. До таких підстав можуть належати суперечливі результати попередніх обстежень,

необхідність тривалого спостереження, наявність атипових або нестабільних психічних станів, потреба у диференціації симуляції та реального психічного розладу, а також поєднання психічних порушень із важкими когнітивними дефіцитами чи залежностями.

Таким чином, участь захисника у використанні спеціальних знань у справах щодо застосування примусових заходів медичного характеру має не лише допоміжне, а й компенсаторне значення. Саме адвокат у багатьох випадках виявляє недоліки первинної оцінки психічного стану особи, ініціює отримання додаткової медичної інформації та забезпечує дотримання принципів необхідності, пропорційності й наукової обґрунтованості при призначенні психіатричних експертиз.

Також, з урахуванням аналізу положень глави 39 КПК України «Кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів медичного характеру», можемо резюмувати, що чинне кримінальне процесуальне законодавство лише частково визначає роль захисника під час вирішення питання про продовження, зміну чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру. Хоча адвокат формально наділений правом ініціювати перегляд відповідного судового рішення шляхом подання письмової заяви (ч. 3 ст. 514 КПК України) [34], зміст його процесуальних повноважень у межах такої процедури залишається недостатньо конкретизованим.

Насамперед закон не визначає механізму доступу захисника до медичної документації, необхідної для обґрунтування заяви про припинення або зміну примусових заходів медичного характеру. На практиці адвокат нерідко стикається з труднощами в отриманні інформації про перебіг лікування, результати психіатричних обстежень, застосування медичних препаратів, наявність чи відсутність позитивної динаміки психічного стану особи. Посилання представників психіатричних закладів на лікарську таємницю фактично обмежує можливості сторони захисту щодо формування належної доказової бази.

Крім того, чинні положення не містять детальної регламентації порядку

залучення незалежного лікаря-психіатра за ініціативою сторони захисту. Закон лише передбачає можливість подання відповідного висновку, однак не визначає порядок його отримання, обсяг повноважень незалежного фахівця, його доступ до медичної документації та процесуальне значення наданого ним висновку. Унаслідок цього сторона захисту фактично перебуває у менш вигідному становищі порівняно із психіатричним закладом, який володіє всією необхідною інформацією про особу та формує офіційний висновок комісії лікарів-психіатрів.

Також недостатньо врегульованим є питання процесуальної активності захисника під час судового розгляду заяв про продовження, зміну чи припинення примусових заходів медичного характеру. Законодавство не визначає, чи має адвокат право ініціювати допит членів комісії лікарів-психіатрів, ставити їм запитання, заявляти клопотання про проведення додаткового або повторного психіатричного обстеження, вимагати витребування додаткових медичних документів чи залучення спеціаліста для оцінювання наданого висновку. Відсутність чіткої регламентації зазначених повноважень призводить до того, що межі процесуальної активності захисника визначаються судом на власний розсуд у кожному конкретному випадку.

Також незрозумілим залишається питання, на підставі якого саме процесуального рішення повинна призначатися ще одна судово-психіатрична експертиза, покликана констатувати факт видужання особи або істотного поліпшення її психічного стану. Чинний КПК України не містить прямої вказівки щодо необхідності проведення окремої експертизи у таких випадках, як і не визначає суб'єкта, уповноваженого ініціювати її призначення, порядку постановлення відповідного рішення та меж предмета дослідження.

Наявність висновку комісії лікарів-психіатрів закладу, де особа перебуває на лікуванні, або висновку незалежного лікаря-психіатра вже сама по собі повинна бути достатньою підставою для вирішення питання про зміну чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру. Саме тому виникає питання, чи повинна додаткова судово-психіатрична експертиза

призначатися ухвалою суду, постановою прокурора, клопотанням сторони захисту чи іншого учасника провадження. Відсутність чіткої регламентації цього питання створює правову невизначеність та ризик неоднакового застосування відповідних положень на практиці.

Більше того, за відсутності законодавчо визначених критеріїв виникає ситуація, коли призначення нової експертизи фактично залежить від дискреції суду або позиції психіатричного закладу, що може призводити до необґрунтованого затягування процедури припинення примусових заходів медичного характеру. У результаті особа може продовжувати перебувати під примусовим лікуванням навіть тоді, коли медичні підстави для цього вже відсутні, а позитивна динаміка її психічного стану підтверджується відповідними медичними документами.

Окремою проблемою є відсутність прямої вказівки на обов'язкову участь захисника під час розгляду питання про продовження примусових заходів медичного характеру. З огляду на те, що особа, до якої застосовано такі заходи, часто не здатна повною мірою усвідомлювати зміст провадження, оцінювати висновки лікарів або самостійно відстоювати свої права, участь адвоката у таких провадженнях повинна бути безумовною. В іншому випадку виникає ризик формального вирішення питання виключно на підставі позиції психіатричного закладу без належного забезпечення принципу змагальності сторін та реального права на захист.

Самостійною формою є також участь захисника у судовому контролі. У межах цієї діяльності адвокат оскаржує незаконне затримання, порушує питання про зміну або скасування запобіжного заходу, звертається зі скаргами на бездіяльність слідчого чи прокурора, ініціює перевірку законності процесуальних рішень, а також документує порушення прав особи для подальшого використання у суді або, за потреби, у провадженні перед ЄСПЛ.

Ще однією формою є участь захисника у перегляді судових рішень. Законодавство прямо наділяє адвоката правом подавати апеляційні та касаційні скарги у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів

медичного характеру. Це особливо важливо у випадках, коли сама особа через психічний стан не здатна належним чином усвідомити зміст судового рішення або реалізувати право на його оскарження.

Таким чином, участь захисника у таких кримінальних провадженнях має декілька взаємопов'язаних форм: обов'язкове процесуальне представництво, участь у слідчих (розшукових) діях, участь у доказуванні, використанні спеціальних знань, здійсненні судового контролю та перегляді судових рішень. Сукупно вони формують систему компенсаторних гарантій, покликаних забезпечити ефективний захист особи, яка через психічний стан не може повною мірою захищати себе самостійно.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що чинне кримінальне процесуальне законодавство не забезпечує належного рівня нормативного врегулювання участі захисника у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Насамперед потребує вдосконалення ст. 506 КПК України, яка наразі має відсильний характер і не містить самостійного переліку процесуальних прав особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. Доцільним є доповнення цієї статті окремою частиною, у якій прямо передбачити право такої особи та її захисника: брати участь у всіх слідчих (розшукових) та процесуальних діях; ініціювати проведення додаткових, повторних, комісійних та комплексних психіатричних експертиз; отримувати доступ до медичної документації; залучати незалежного лікаря-психіатра або спеціаліста; подавати клопотання про припинення, зміну чи продовження примусових заходів медичного характеру; брати участь у судовому розгляді таких питань та оскаржувати відповідні судові рішення.

Доцільно викласти ч. 1 ст. 507 КПК України у більш розгорнутій редакції, яка б не лише формально закріплювала обов'язковість участі захисника, а й визначала момент виникнення такого обов'язку та його безперервний характер:

«1. У кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру участь захисника є обов'язковою з моменту встановлення

факту психічного розладу особи, виникнення обґрунтованих сумнівів щодо її осудності чи здатності усвідомлювати свої дії або керувати ними, а також у разі вирішення питання про призначення судово-психіатричної експертизи. Участь захисника забезпечується під час усіх слідчих (розшукових), процесуальних та судових дій, у тому числі при вирішенні питання про застосування, продовження, зміну чи припинення примусових заходів медичного характеру, а також під час перегляду відповідних судових рішень».

Доцільність такої редакції обумовлена тим, що чинна норма є надто загальною та не визначає ані моменту обов'язкового залучення захисника, ані меж його участі. Унаслідок цього на практиці можливі ситуації, коли адвокат залучається лише після отримання висновку судово-психіатричної експертизи або вже на стадії судового розгляду, хоча найбільш істотні порушення прав особи можуть мати місце саме на початкових етапах кримінального провадження.

Потребує уточнення і п. 5 ч. 2 ст. 52 КПК України. Доцільно передбачити, що участь захисника є обов'язковою не лише з моменту встановлення факту психічного захворювання, психічного розладу або виникнення сумнівів щодо осудності особи, а й під час усіх слідчих (розшукових), процесуальних та судових дій за участю особи, яка, ймовірно, вчинила кримінальне правопорушення у стані сильного душевного хвилювання. Це обумовлено тим, що такий стан, хоча й не виключає осудності, може істотно впливати на здатність особи повною мірою усвідомлювати значення своїх дій, правильно сприймати обставини провадження, критично оцінювати власну поведінку та реалізовувати право на захист. Особливо важливо забезпечити участь захисника у випадках, коли існує необхідність проведення судово-психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи для встановлення впливу сильного душевного хвилювання на поведінку особи у момент вчинення кримінального правопорушення.

Окремого нормативного закріплення потребує право захисника на доступ до медичної документації. З цією метою доцільно доповнити ст. 46 КПК

України положенням про те, що адвокат у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру має право отримувати від закладів охорони здоров'я медичні документи, довідки, виписки, результати обстежень, інформацію про лікування та перебіг захворювання особи. При цьому необхідно прямо передбачити, що надання такої інформації захиснику не є порушенням лікарської таємниці, якщо воно здійснюється в інтересах особи, щодо якої ведеться провадження.

Крім того, доцільно доповнити главу 39 КПК України окремою статтею, яка б визначала порядок залучення незалежного лікаря-психіатра стороною захисту. У такій нормі варто передбачити право захисника ініціювати огляд особи незалежним лікарем, отримувати для нього необхідну медичну документацію, подавати висновок такого спеціаліста до суду, а також заявляти клопотання про допит незалежного психіатра у судовому засіданні. Необхідно також визначити процесуальне значення такого висновку як джерела доказів та критерії його оцінювання судом.

Потребує законодавчого врегулювання питання процесуальної активності захисника під час розгляду судом заяв про продовження, зміну чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру. Доцільно доповнити ст. 514 КПК України положенням про те, що захисник має право ставити запитання членам комісії лікарів-психіатрів, ініціювати їх допит, заявляти клопотання про витребування додаткових медичних документів, призначення повторної або додаткової експертизи, залучення спеціалістів, а також заперечувати проти висновків, які не містять достатнього обґрунтування. Одночасно варто передбачити обов'язкову участь захисника у всіх судових засіданнях, де вирішується питання про продовження примусових заходів медичного характеру.

Доцільним є також нормативне врегулювання питання призначення додаткової судово-психіатричної експертизи у зв'язку з одужанням особи або істотним поліпшенням її психічного стану. Зокрема, главу 39 КПК України варто доповнити положенням про те, що така експертиза може бути призначена

виключно ухвалою суду за клопотанням захисника, прокурора, законного представника або самої особи. При цьому слід прямо визначити, що призначення нової експертизи допускається лише за наявності суперечностей між висновками лікарів, сумнівів щодо достовірності медичних документів або інших обставин, які перешкоджають вирішенню питання на підставі висновку комісії лікарів-психіатрів закладу, де особа перебуває на лікуванні. За відсутності таких сумнівів саме висновок комісії або незалежного лікаря-психіатра повинен визнаватися достатнім доказом для припинення чи зміни примусових заходів медичного характеру.

3.3 Участь захисника у слідчих (розшукових) та процесуальних діях за участю особи щодо якої планується застосування примусових заходів виховного характеру

Проблематика участі захисника у кримінальному провадженні, зокрема щодо неповнолітніх, а також забезпечення права на захист підозрюваного й обвинуваченого неодноразово ставала предметом наукових досліджень вітчизняних учених. Окремі аспекти діяльності захисника, його процесуального статусу, гарантій права на захист та особливостей провадження щодо неповнолітніх досліджували А. А. Ахундова [3], Н. В. Борзих [6], К. Е. Булдакова [8], Т. В. Варфоломеева [9], А. Є. Голубов [13], Ю. В. Гошовська [14], С. М. Зеленський [21], М. О. Карпенко [26], К. Ю. Кармазіна, Є. О. Грішин та Т. С. Сівак [25], Т. В. Корчева [33], О. В. Маслюк [40], Л. М. Палюх [46], А. Б. Романюк [59], В. В. Романюк [60], А. О. Сілкова [63], К. О. Юсупова [81] та інші.

Попри значну кількість наукових праць, присвячених участі захисника у кримінальному провадженні та особливостям здійснення провадження щодо неповнолітніх, ця проблематика залишається актуальною і сьогодні. Це

зумовлено як постійним оновленням кримінального процесуального законодавства, так і необхідністю приведення національної практики у відповідність до міжнародних стандартів захисту прав дитини та права на справедливий суд. Крім того, потребують подальшого наукового осмислення питання забезпечення ефективної участі захисника у провадженні щодо неповнолітніх, реалізації принципу дружнього до дитини правосуддя, використання практики Європейський суд з прав людини, а також удосконалення процесуальних гарантій неповнолітніх учасників кримінального провадження.

Під час здійснення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій за участю неповнолітньої особи, щодо якої планується застосування примусових заходів виховного характеру, участь захисника повинна мати не формальний, а реальний зміст. У таких кримінальних провадженнях захисник виконує не лише функцію правового представництва, а й забезпечує дотримання найкращих інтересів дитини, недопущення психологічного тиску, створення належних умов для реалізації права на захист та гарантування справедливості судового провадження.

Необхідність активної участі захисника зумовлена тим, що під час вирішення питання про доцільність застосування певного примусового заходу виховного характеру суд та інші учасники провадження повинні володіти максимально повною інформацією про особу неповнолітнього, його рівень психічного, інтелектуального й емоційного розвитку, особливості сімейного виховання, умови проживання, поведінку в навчальному закладі, коло спілкування, ставлення до вчиненого та перспективи виправлення без застосування суворіших заходів. Саме тому захисник повинен брати участь у допитах, пред'явленні для впізнання, слідчих експериментах, оглядах, судових засіданнях, а також у вирішенні питань щодо призначення психологічних, психіатричних чи комплексних експертиз. Його участь має бути спрямована на запобігання порушенню прав дитини, зокрема через навіювання відповідей, психологічний примус, використання некоректних тактичних прийомів чи

надмірну тривалість процесуальних дій.

Особливе значення має участь захисника у збиранні та поданні відомостей, що характеризують особу неповнолітнього. Йдеться про характеристики з місця навчання, дані про умови проживання, поведінку в сім'ї, стосунки з батьками, стан здоров'я, висновки психологів, педагогів, соціальних працівників, відомості про позитивні риси особистості, наявність захоплень, успішність, коло спілкування та інші обставини, які можуть свідчити про можливість виправлення без ізоляції від суспільства. Саме такі дані повинні становити основу для вибору найбільш доцільного та найменш обтяжливого заходу виховного характеру. У науковій літературі обґрунтовується доцільність використання спеціальної «соціальної доповіді», яка б містила комплексну характеристику неповнолітнього, включаючи його соціально-демографічні дані, сімейне середовище, особливості розвитку, інтереси, рівень сприйнятливості до виховного впливу та прогноз щодо найбільш ефективного заходу реагування.

Захисник також має відігравати важливу роль у забезпеченні індивідуалізації примусових заходів виховного характеру. Вибір конкретного заходу не може ґрунтуватися лише на тяжкості вчиненого діяння. Не менш важливими є вік неповнолітнього, умови його життя, рівень розвитку, ставлення до вчиненого, мотиви поведінки, вплив мікросередовища та здатність виправитися без застосування більш суворих заходів. Відтак захисник повинен наполягати на тому, щоб під час прийняття рішення були враховані всі обставини, що позитивно характеризують неповнолітнього, а також можливість застосування менш суворих примусових заходів виховного характеру.

Крім того, участь захисника є особливо важливою у випадках, коли йдеться про можливість направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи. Такий захід фактично пов'язаний із суттєвим обмеженням свободи пересування, звичного способу життя та соціальних контактів дитини, а тому повинен застосовуватися лише у виняткових випадках, коли інші заходи є явно недостатніми. Захисник має право ставити

питання про непропорційність такого заходу, вимагати дослідження альтернативних способів виховного впливу, а також звертати увагу суду на вік неповнолітнього, рівень його розвитку та можливість виправлення у сімейному чи соціальному середовищі. Особливо це стосується випадків, коли йдеться про осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, адже застосування до них найбільш суворих заходів виховного характеру повинно бути максимально обмеженим.

Дискусійним залишається й питання правової природи примусових заходів виховного характеру, що безпосередньо впливає на визначення обсягу повноважень захисника. У науковій літературі ці заходи по-різному розглядаються: як форма реалізації кримінальної відповідальності, як альтернатива покаранню, як особливий різновид звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання або ж як самостійний комплексний правовий інститут. Така невизначеність не є суто теоретичною, оскільки вона безпосередньо впливає на зміст гарантій права на захист. Якщо примусові заходи виховного характеру фактично мають ознаки державного примусу, обмежують права та свободи неповнолітнього і можуть передбачати його ізоляцію від сім'ї та звичного соціального середовища, то участь захисника повинна забезпечуватися на рівні, не нижчому, ніж у звичайному кримінальному провадженні.

Окремої уваги потребує проблема процесуального статусу неповнолітнього, щодо якого планується застосування примусових заходів виховного характеру. Законодавство фактично виходить із того, що у таких провадженнях ідеться не про покарання, а про виховний вплив. Водночас направлення до спеціальної навчально-виховної установи, обмеження дозвілля, покладення додаткових обов'язків чи встановлення контролю за поведінкою неповнолітнього є суттєвим втручанням у його права. За таких умов виникає питання, чи достатньо розглядати неповнолітнього лише як учасника провадження зі спеціальним статусом, чи доцільніше забезпечити йому весь обсяг гарантій, які надаються підозрюваному чи обвинуваченому.

Дискусійним є й питання меж суддівського розсуду при обранні конкретного примусового заходу виховного характеру. На практиці суди нерідко посиляються лише на загальні характеристики неповнолітнього, не досліджуючи належним чином його сімейне середовище, психологічні особливості, рівень розвитку, здатність до ресоціалізації без ізоляції від суспільства, вплив однолітків чи дорослих осіб. Саме тому захисник має наполягати на збиранні ширшого масиву відомостей про особу неповнолітнього, зокрема шляхом залучення психологів, педагогів, соціальних працівників, представників органів пробації та служби у справах дітей. Особливо актуальним є питання законодавчого закріплення обов'язкової соціальної доповіді щодо неповнолітнього, яка б містила не лише формальні характеристики, а й прогноз щодо найбільш ефективного способу виховного впливу.

Крім того, сумнівною видається чинна законодавча модель, за якої однакові види примусових заходів виховного характеру можуть застосовуватися як до неповнолітніх, звільнених від кримінальної відповідальності, так і до тих, кого звільнено від покарання, а також до осіб, які взагалі не досягли віку кримінальної відповідальності. Такий підхід нівелює різницю між ступенем суспільної небезпечності діяння, рівнем зрілості особи та характером її процесуального статусу. Саме тому в науковій літературі обґрунтовується необхідність диференційованого підходу до системи примусових заходів виховного характеру залежно від того, чи йдеться про звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання або застосування заходів до особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності.

Також дискусійним є питання, чи можна розглядати інститут застосування примусових заходів виховного характеру виключно як складову кримінального права. Більш переконливим видається підхід, відповідно до якого йдеться про самостійний комплексний інститут, що поєднує матеріально-правові та процесуальні норми. З одного боку, кримінальне законодавство

визначає підстави, види та межі застосування таких заходів, а з іншого – кримінальний процесуальний закон регламентує порядок їх призначення, участь захисника, законного представника, педагога, психолога та інших осіб. Саме тому належна участь захисника має охоплювати не лише процес доказування, а й контроль за дотриманням спеціальних процесуальних гарантій, передбачених для неповнолітніх.

Додатковими формами участі захисника у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів виховного характеру мають стати не лише традиційні процесуальні дії, пов'язані з поданням клопотань, участю у допитах чи оскарженням рішень, а й активна діяльність, спрямована на обґрунтування доцільності незастосування найбільш суворих заходів.

Передусім захисник повинен брати участь у встановленні умов життя та виховання неповнолітнього, його сімейного оточення, рівня розвитку, впливу батьків, однолітків та інших дорослих осіб. Саме ці обставини відповідно до кримінального законодавства підлягають обов'язковому врахуванню під час вирішення питання про звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, застосування примусових заходів виховного характеру чи призначення покарання. Тому захисник має ініціювати витребування характеристик із місця навчання, проживання, проходження пробаційних програм, довідок про склад сім'ї, стан здоров'я, матеріально-побутові умови, а також інших матеріалів, які можуть підтвердити можливість виправлення неповнолітнього без ізоляції від суспільства.

Важливою формою участі захисника є й ініціювання проведення психологічних, психолого-педагогічних та соціально-психологічних досліджень неповнолітнього. У багатьох випадках саме висновок психолога або спеціаліста у сфері дитячого розвитку може свідчити про підвищену навіюваність, залежність від авторитету дорослих, недостатній рівень критичного мислення, наявність психологічної травматизації чи складних сімейних обставин. Такі дані мають істотне значення для оцінки ролі неповнолітнього у вчиненні діяння, ступеня його усвідомлення та можливості

виправлення без застосування суворих заходів.

Окремою формою участі захисника має бути підготовка альтернативної програми ресоціалізації неповнолітнього. Йдеться про можливість запропонувати суду не лише критику обраного заходу, а й конкретний план виховного впливу: передання під нагляд батьків, залучення до психологічної допомоги, участь у соціальних або освітніх програмах, спортивних секціях, роботі з наставником чи педагогом. Такий підхід дозволяє зробити позицію сторони захисту більш конструктивною та переконливою.

Доцільно також передбачити участь захисника у вирішенні питання про покладення обов'язку на окрему особу здійснювати нагляд за неповнолітнім або проводити з ним виховну роботу. У багатьох випадках саме захисник може ініціювати залучення конкретного педагога, наставника, психолога, родича чи представника громадської організації, які реально здатні позитивно вплинути на поведінку неповнолітнього. Особливо це актуально у випадках, коли сім'я не виконує належним чином виховних функцій або сама має негативний вплив на дитину.

Ще однією важливою формою участі захисника є контроль за дотриманням прав неповнолітнього під час перебування у спеціальних навчально-виховних установах. Направлення до такої установи фактично пов'язане з істотним обмеженням свободи пересування, права на сімейне спілкування та інших особистих прав, а тому захисник повинен мати можливість ініціювати перегляд доцільності подальшого перебування особи в такій установі, перевіряти умови утримання, звертатися зі скаргами щодо порушення прав дитини та подавати клопотання про дострокове припинення заходу.

Крім того, важливою формою участі захисника має бути оскарження випадків, коли до неповнолітнього фактично застосовуються більш суворі заходи, ніж це випливає з характеру вчиненого діяння, його віку, поведінки та особистості. Особливо це стосується ситуацій, коли до осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності, застосовуються заходи, співмірні з тими, що

призначаються неповнолітнім, які вже визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення.

Окремою формою участі захисника має стати контроль за правильністю визначення процесуального статусу неповнолітнього. У чинному законодавстві відсутній єдиний підхід до назви та змісту статусу особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності. Це створює практичні труднощі, оскільки в різних нормах використовуються різні формулювання: «неповнолітній», «малолітній», «особа, яка не досягла віку кримінальної відповідальності», «неповнолітня особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння». За таких умов захисник повинен наполягати на визнанні такої особи самостійним суб'єктом кримінального провадження зі спеціальним процесуальним статусом та відповідним обсягом прав.

Саме тому важливою формою участі захисника є ініціювання визначення та розширення переліку процесуальних прав неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності. Йдеться про право знати, у вчиненні якого суспільно небезпечного діяння його підозрюють, право бути вислуханим, право на ознайомлення з матеріалами провадження, подання доказів, заявлення відводів, оскарження рішень, а також право на конфіденційне спілкування із захисником до початку першої процесуальної дії. У сучасному законодавстві ці питання врегульовані фрагментарно, що істотно ускладнює реалізацію права на захист.

Додаткового значення набуває участь захисника у вирішенні питання про момент його допуску до провадження. Нині на практиці адвоката нерідко залучають лише на завершальному етапі, коли неповнолітньому та його законним представникам уже надають для ознайомлення клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру та матеріали розслідування. Такий підхід фактично позбавляє сторону захисту можливості впливати на збирання доказів, перевірку версій, ініціювання експертиз чи участь у процесуальних діях. У зв'язку із цим захисник має бути залучений із моменту фактичного доставлення дитини до органу поліції або внесення

відомостей до ЄРДР.

Окремим напрямом діяльності захисника є перевірка законності застосування до неповнолітнього такого спеціального заходу забезпечення кримінального провадження, як поміщення до приймальника-розподільника для дітей. У цьому випадку захисник має не лише заперечувати проти наявності ризиків, передбачених ст. 177 КПК України, а й доводити невідповідність такого заходу віку дитини, її поведінці, сімейним умовам, відсутності схильності до переховування чи впливу на інших учасників провадження. Для цього адвокат може використовувати характеристики з місця навчання, документи про склад сім'ї, медичні довідки, відомості про успішність, поведінку та інші позитивні дані про неповнолітнього.

Ще однією формою участі захисника є перевірка відповідності клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру вимогам закону. Захисник повинен оцінювати, чи містить таке клопотання всі необхідні відомості, чи належним чином обґрунтовано необхідність застосування конкретного заходу, чи не порушено вимоги щодо підсудності та процесуального оформлення матеріалів. За наявності порушень адвокат має ініціювати повернення такого клопотання прокурору.

Важливою є також участь захисника у вирішенні питання про дострокове припинення застосування примусових заходів виховного характеру. Якщо поведінка неповнолітнього свідчить про його перевиховання, адвокат може ініціювати звернення до суду з клопотанням про дострокове звільнення від заходу, долучивши до нього характеристики, документи про успішність навчання, поведінку, ставлення до праці, результати психологічної роботи та інші відомості, що підтверджують позитивні зміни в особистості дитини.

Проведене дослідження дає підстави дійти висновку, що участь захисника у кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів виховного характеру нині не забезпечена належним нормативним регулюванням. Попри закріплення обов'язкової участі захисника, чинний КПК України не визначає ані повного обсягу його повноважень, ані особливостей

участі у слідчих (розшукових) та інших процесуальних діях за участю неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності або щодо якого планується застосування примусових заходів виховного характеру.

Передусім потребує вдосконалення питання процесуального статусу такої особи. Доцільно доповнити КПК України окремою статтею 498-1 «Неповнолітня особа у кримінальному провадженні щодо застосування до неї примусових заходів виховного характеру», у якій визначити права та обов'язки неповнолітнього, який вчинив суспільно небезпечне діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності. У цій нормі слід передбачити право такої особи знати, у вчиненні якого діяння її підозрюють, право на захисника, конфіденційне побачення з ним до першої процесуальної дії, право бути вислуханою, подавати докази, заявляти клопотання і відводи, ознайомлюватися з матеріалами провадження, оскаржувати рішення та брати участь у процесуальних діях.

Крім того, доцільно уточнити положення п. 2 ч. 2 ст. 52 КПК України, передбачивши, що участь захисника у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру є обов'язковою не лише з моменту встановлення факту неповноліття, а з моменту фактичного затримання дитини, її доставлення до органу поліції або внесення відомостей до ЄРДР. Це дозволить забезпечити реальну, а не формальну реалізацію права на захист і виключити випадки, коли адвокат залучається лише на завершальному етапі досудового розслідування.

Потребує доповнення й ст. 499 КПК України. Доцільно прямо передбачити право захисника брати участь у всіх слідчих (розшукових) та процесуальних діях за участю неповнолітнього, щодо якого планується застосування примусових заходів виховного характеру, зокрема під час допиту, пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту, освідування, огляду, призначення експертиз, розгляду питання про поміщення до приймальника-розподільника для дітей та інших дій, які можуть впливати на права й законні інтереси дитини.

Окремого нормативного закріплення потребує право захисника ініціювати проведення психологічної, психолого-педагогічної, психіатричної або комплексної експертизи, а також право залучати спеціалістів, педагогів, психологів, соціальних працівників, представників служби у справах дітей і органів пробації для оцінювання рівня розвитку дитини, умов її життя, впливу сімейного середовища та можливості виправлення без застосування суворих заходів.

Доцільно також передбачити у ст. 292 КПК України, що клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру повинно містити не лише опис обставин вчиненого діяння та запропонований захід, а й відомості про особу неповнолітнього, його сімейне середовище, умови проживання, рівень психічного та інтелектуального розвитку, результати психологічних досліджень, наявність чи відсутність ризиків повторної девіантної поведінки, а також обґрунтування неможливості застосування менш суворих заходів.

Потребує нормативного закріплення і спеціальна соціальна доповідь щодо неповнолітнього, яка повинна бути обов'язковим додатком до клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру. Така доповідь має містити комплексну характеристику особи, відомості про її сім'ю, навчання, поведінку, коло спілкування, психологічний стан, рівень соціалізації, а також прогноз щодо найбільш ефективного способу виховного впливу.

Не менш важливо вдосконалити положення ст. 502 КПК України, передбачивши більш детальний порядок дострокового припинення примусових заходів виховного характеру. Зокрема, слід визначити право захисника ініціювати питання про дострокове припинення заходу, подавати відповідні клопотання, брати участь у судовому розгляді цього питання, долучати характеристики, висновки психологів, педагогів, соціальних працівників та інші матеріали, що підтверджують позитивні зміни в поведінці неповнолітнього.

Крім того, доцільно передбачити в КПК України окрему норму, відповідно до якої направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи допускається лише за умови доведення неможливості його

виправлення шляхом застосування менш суворих заходів. У такому разі суд має бути зобов'язаний окремо мотивувати, чому передання під нагляд, обмеження дозвілля, залучення до соціальних програм чи інші форми виховного впливу є недостатніми.

Загалом удосконалення кримінального процесуального законодавства у цій частині має бути спрямоване на забезпечення реальної участі захисника, розширення його процесуальних можливостей, посилення гарантій прав неповнолітнього та впровадження індивідуалізованого підходу до вибору примусових заходів виховного характеру.

У науковій літературі дедалі частіше висловлюється позиція про необхідність запровадження спеціалізації адвокатів, які здійснюють захист неповнолітніх у кримінальному провадженні. Такий підхід видається цілком виправданим, оскільки участь у провадженнях щодо застосування примусових заходів виховного характеру потребує не лише знання кримінального та кримінального процесуального законодавства, а й володіння основами дитячої психології, педагогіки, вікової психіатрії, ювенальної превенції, пробації, сімейного права та особливостей комунікації з дітьми.

Неповнолітній учасник кримінального провадження часто не здатний повною мірою усвідомлювати зміст процесуальних дій, оцінювати наслідки власних пояснень чи протистояти психологічному впливу з боку дорослих осіб. Саме тому адвокат, який бере участь у таких провадженнях, повинен уміти не лише формально реалізовувати процесуальні права, а й встановлювати психологічний контакт із дитиною, виявляти ознаки навіюваності, страху, психологічної травматизації, залежності від батьків або інших дорослих осіб, а також належним чином реагувати на випадки порушення прав неповнолітнього.

У зв'язку із цим доцільним видається запровадження на законодавчому рівні вимоги про те, що участь захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх може здійснюватися лише адвокатами, які пройшли спеціальну підготовку у сфері ювенальної юстиції. Така підготовка має охоплювати питання психології дитячого віку, особливостей допиту неповнолітніх,

міжнародних стандартів захисту прав дитини, діяльності органів пробації, соціальних служб, порядку проведення психологічних і психіатричних експертиз, а також особливостей застосування примусових заходів виховного характеру.

Крім того, доцільно передбачити створення окремого реєстру або спеціалізації ювенальних адвокатів у системі безоплатної правничої допомоги та адвокатського самоврядування. Це дозволить забезпечити участь у таких провадженнях саме тих захисників, які володіють необхідними знаннями та практичними навичками, а також сприятиме більш якісному забезпеченню прав та законних інтересів неповнолітніх.

3.4 Участь захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб

Проблематика участі захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб також була предметом численних наукових досліджень. Окремі аспекти участі захисника під час досудового розслідування щодо народного депутата України, виборних осіб, неповнолітніх та інших спеціальних суб'єктів досліджували І. В. Бондар та О. П. Кучинська [5], В. О. Григорук [15], Є. В. Кузьмічова [35], Є. В. Смирнов [64], С. І. Чернобаєв [75] та інші.

Попри значну кількість наукових праць, питання участі захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб залишається актуальним. Це пояснюється необхідністю врахування особливого процесуального статусу таких осіб, існуванням спеціального порядку повідомлення про підозру, проведення окремих процесуальних дій, а також потребою забезпечення додаткових гарантій права на захист. Особливої уваги потребують питання участі захисника під час досудового розслідування щодо

народних депутатів України, адвокатів та інших суб'єктів, стосовно яких кримінальне процесуальне законодавство встановлює особливий порядок провадження.

Необхідність дослідження участі захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб обумовлена тим, що такі провадження поєднують у собі необхідність забезпечення загальних засад кримінального процесу та одночасне дотримання спеціальних гарантій, пов'язаних із професійним, службовим або конституційним статусом окремих суб'єктів. Йдеться про народних депутатів України, суддів, адвокатів, прокурорів, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, кандидатів у Президенти України, депутатів місцевих рад та інших осіб, перелік яких визначено у ст. 480 КПК України. Особливий порядок кримінального провадження щодо цих суб'єктів покликаний не створювати необґрунтовані привілеї, а забезпечувати незалежність їхньої діяльності, запобігати неправомірному тиску та гарантувати безперешкодне виконання професійних функцій.

Сутність кримінального провадження щодо окремої категорії осіб полягає у встановленні спеціальних процесуальних правил, які стосуються повідомлення про підозру, затримання, обрання запобіжного заходу, проведення обшуку, огляду, тимчасового доступу до речей і документів, застосування негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів, здатних обмежувати права й свободи особи. Для таких проваджень характерним є ускладнений порядок ухвалення процесуальних рішень, необхідність одержання згоди відповідних державних органів або органів професійного самоврядування, а також підвищені вимоги до суб'єктів, уповноважених здійснювати повідомлення про підозру. Зокрема, повідомлення про підозру народному депутату, судді, адвокату, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, кандидату у Президенти України та іншим суб'єктам може бути здійснено лише спеціально визначеними посадовими особами, переважно Генеральним прокурором України або його заступником.

Специфіка участі захисника у кримінальному провадженні щодо народного депутата України зумовлена насамперед наявністю спеціальних гарантій депутатської діяльності та особливого порядку притягнення такої особи до кримінальної відповідальності. Захисник у таких провадженнях має не лише виконувати традиційну функцію правничої допомоги, а й контролювати дотримання спеціальної процедури повідомлення про підозру, затримання, обрання запобіжного заходу, проведення обшуку та інших процесуальних дій.

Передусім захисник повинен перевіряти законність повідомлення народному депутату про підозру. Відповідно до КПК України письмове повідомлення про підозру народному депутату може здійснювати лише Генеральний прокурор або особа, яка виконує його обов'язки. Якщо повідомлення вручено іншим прокурором чи слідчим, це повинно розглядатися як істотне порушення вимог кримінального процесуального закону та підстава для оскарження відповідної підозри.

Окрему увагу захисник має приділяти питанням затримання народного депутата. Хоча після внесення змін до Конституції України депутатська недоторканність була істотно обмежена, це не означає повного скасування спеціальних гарантій. Захисник повинен перевіряти, чи існували законні підстави для затримання, чи не мало місце фактичне затримання без належного оформлення, чи було своєчасно забезпечено доступ до адвоката, чи не перевищено строки тримання без рішення суду. У випадку виявлення порушень захисник має ставити питання про незаконність затримання, недопустимість отриманих доказів та необхідність негайного звільнення особи.

Особливої специфіки набуває участь захисника під час проведення обшуків у службових приміщеннях, приймальнях, транспортних засобах, житлі народного депутата, а також щодо його електронних носіїв інформації, телефонів, листування та документів. Захисник повинен перевіряти, чи містить ухвала слідчого судді чіткий перелік предметів і документів, які дозволено відшукувати та вилучати, а також чи не виходять правоохоронні органи за межі такої ухвали. Особливе значення має контроль за недопущенням вилучення

матеріалів, пов'язаних із депутатською діяльністю, зверненнями громадян, роботою з виборцями, парламентськими запитами чи комунікацією з іншими особами, якщо це не стосується предмета доказування у конкретному кримінальному провадженні.

У провадженнях щодо народного депутата захисник також повинен враховувати ризик використання кримінального переслідування як засобу політичного тиску. Саме тому він має особливо ретельно перевіряти обґрунтованість підозри, наявність реальних доказів причетності депутата до кримінального правопорушення, відсутність вибіркового підходу з боку правоохоронних органів та дотримання принципу рівності сторін. У разі наявності ознак політично мотивованого переслідування захисник може посилатися на стандарти Європейський суд з прав людини щодо недопустимості використання кримінального провадження для досягнення політичних цілей.

Крім того, захисник народного депутата має значно активніше використовувати спеціальні знання, спеціалістів та експертів для перевірки фінансових документів, декларацій, електронного листування, цифрових доказів, аудіо- та відеозаписів, матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій. Це пов'язано з тим, що більшість кримінальних проваджень щодо народних депутатів стосується корупційних, економічних або службових кримінальних правопорушень, де доказова база є складною, багатокомпонентною та значною мірою побудованою на спеціальних знаннях.

Особливий характер проваджень щодо окремої категорії осіб обумовлює й специфіку діяльності захисника. Його роль не обмежується традиційним запереченням підозри чи підтриманням позиції клієнта. Захисник у таких кримінальних провадженнях повинен одночасно забезпечувати дотримання загальних процесуальних гарантій і контролювати додержання спеціального порядку, встановленого законом для відповідної категорії осіб. Саме тому одним із ключових напрямів його діяльності є перевірка компетенції суб'єкта, який здійснює повідомлення про підозру, погоджує клопотання чи приймає

рішення про проведення слідчих (розшукових) дій. Якщо такі рішення прийняті неналежним суб'єктом, це може бути підставою для визнання доказів недопустимими та скасування відповідних процесуальних рішень.

Вагомого значення набуває участь захисника у провадженнях щодо адвокатів. У таких випадках він має контролювати дотримання гарантій адвокатської діяльності, насамперед пов'язаних із захистом адвокатської таємниці. Захисник повинен перевіряти, чи містить ухвала слідчого судді чіткий перелік документів, які дозволено вилучити, чи не виходить обсяг обшуку за межі, визначені судовим рішенням, чи була забезпечена участь представника ради адвокатів регіону, а також чи не здійснюється незаконне вилучення матеріалів, що стосуються інших клієнтів адвоката. Особливе значення має й контроль за недопущенням допиту адвоката щодо обставин, які становлять адвокатську таємницю.

У кримінальних провадженнях щодо суддів, народних депутатів, кандидатів у Президенти України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та інших осіб зі спеціальним статусом захисник повинен приділяти увагу дотриманню процедур, пов'язаних із наданням згоди на притягнення до кримінальної відповідальності, затримання чи арешт [34]. Його діяльність має бути спрямована на перевірку достатності та обґрунтованості подання, наявності конкретних доказів, які підтверджують факт вчинення кримінального правопорушення, а також на виявлення випадків, коли орган досудового розслідування намагається використати кримінальне провадження як інструмент політичного, професійного чи іншого впливу.

Функції захисника у таких провадженнях є значно ширшими, ніж у загальному порядку. Вони охоплюють не лише класичну захисну функцію, а й функцію процесуального контролю, гарантування незалежності особи, запобігання втручанню у виконання професійних обов'язків та забезпечення збереження спеціально охоронюваної законом інформації. Особливо це стосується проваджень щодо адвокатів, суддів, прокурорів та осіб, діяльність яких пов'язана із зберіганням професійної таємниці або прийняттям владних

рішень.

Форми діяльності захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб можуть бути різними. Насамперед це участь у всіх слідчих (розшукових) та процесуальних діях, оскарження незаконних рішень, заявлення клопотань про визнання доказів недопустимими, ініціювання відводів, звернення до органів професійного самоврядування, підготовка скарг щодо порушення гарантій незалежності відповідної особи. Крім того, важливою формою діяльності захисника є інформаційно-аналітична робота, пов'язана з вивченням спеціального законодавства, яке регламентує статус відповідної категорії осіб, а також перевірка дотримання спеціального порядку проведення процесуальних дій.

Участь захисника у слідчих (розшукових) діях у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб має істотну специфіку, що зумовлена не лише особливим процесуальним статусом підозрюваного, а й необхідністю забезпечення додаткових гарантій незалежності його професійної, представницької чи публічної діяльності. Саме тому захисник у таких провадженнях виконує не лише традиційну функцію забезпечення права на захист, а й функцію контролю за додержанням спеціального порядку проведення слідчих (розшукових) дій.

Передусім специфіка полягає у тому, що захисник повинен перевіряти законність самого початку досудового розслідування та процесуальної форми проведення слідчих дій. У провадженнях щодо осіб, визначених ст. 480 КПК України, повідомлення про підозру, затримання, проведення обшуку, застосування запобіжних заходів та інших процесуальних дій може здійснюватися лише уповноваженими законом суб'єктами. Зокрема, письмове повідомлення про підозру народному депутату України здійснюється лише Генеральним прокурором або виконувачем його обов'язків, а адвокату – Генеральним прокурором, його заступником або керівником обласної прокуратури. Тому участь захисника повинна бути спрямована на встановлення того, чи дотримано вимоги щодо належного суб'єкта повідомлення про підозру,

оскільки порушення цієї вимоги може свідчити про істотне порушення права на захист та бути підставою для визнання подальших процесуальних дій незаконними.

Особливого значення участь захисника набуває під час проведення обшуків. У провадженнях щодо адвокатів, суддів, народних депутатів чи інших осіб зі спеціальним статусом обшук нерідко посягає не лише на особисту сферу підозрюваного, а й на гарантії функціонування відповідного інституту. Наприклад, під час обшуку в адвоката існує ризик незаконного отримання відомостей, що становлять адвокатську таємницю, а під час обшуку в народного депутата – вилучення матеріалів, пов'язаних із депутатською діяльністю, листуванням із виборцями, парламентськими зверненнями чи документами, які не стосуються предмета доказування. За таких умов захисник повинен не лише бути присутнім під час слідчої дії, а й активно реагувати на спроби виходу слідчого за межі ухвали слідчого судді, ініціювати внесення зауважень до протоколу, заявляти клопотання про недопустимість вилучення окремих документів чи носіїв інформації.

Участь захисника у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій має ще більш виражену специфіку. На відміну від звичайних кримінальних проваджень, щодо народного депутата України клопотання про проведення НСРД, які обмежують його права та свободи, мають бути погоджені Генеральним прокурором або особою, яка виконує його обов'язки. Це означає, що захисник після відкриття матеріалів кримінального провадження повинен перевіряти не лише наявність ухвали слідчого судді, а й дотримання спеціального порядку погодження відповідних клопотань. Порушення цієї процедури може бути самостійною підставою для визнання результатів НСРД недопустимими доказами.

Дискусійним у науці кримінального процесу є питання про межі активності захисника під час слідчих (розшукових) дій у таких провадженнях. Частина науковців вважає, що захисник має виконувати переважно пасивно-контрольну функцію, спостерігаючи за дотриманням процесуальної форми та

фіксуючи порушення. Інші дослідники обґрунтовують необхідність розширення його повноважень, зокрема, права вимагати негайного припинення слідчої дії у разі очевидного виходу за межі судового дозволу або порушення професійних гарантій особи. На наш погляд, більш обґрунтованою є саме друга позиція, оскільки формальна присутність захисника без можливості реально впливати на перебіг слідчої дії не забезпечує ефективного захисту особи зі спеціальним статусом.

Окрему проблему становить відсутність у КПК України чіткого алгоритму дій захисника у випадках порушення спеціального порядку проведення слідчих (розшукових) дій. Закон визначає особливий порядок їх ініціювання та проведення, однак не встановлює, які саме наслідки повинні наставати у разі його порушення. Наприклад, залишається дискусійним питання, чи є автоматично недопустимими докази, отримані внаслідок обшуку або НСРД, проведених без погодження Генерального прокурора щодо народного депутата, або ж для цього необхідно додатково доводити істотність порушення права на захист. Аналогічно, не врегульовано питання про правові наслідки проведення обшуку в адвоката без належного забезпечення гарантій адвокатської таємниці.

Особливість участі захисника полягає також у тому, що він повинен враховувати не лише інтереси конкретного клієнта, а й необхідність недопущення втручання у діяльність відповідного публічного чи професійного інституту. Так, у провадженнях щодо суддів захисник має контролювати дотримання гарантій суддівської незалежності, зокрема порядку затримання чи арешту за згодою Вища рада правосуддя, а щодо народного депутата – додержання спеціального порядку розгляду клопотань про обшук, затримання чи проведення НСРД за погодженням Генеральний прокурор.

Отже, участь захисника у слідчих (розшукових) діях у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб має комплексний характер і виходить за межі звичайного забезпечення права на захист. Вона поєднує процесуально-контрольні, гарантійні, доказові та превентивні функції, спрямовані не лише на

охорону інтересів конкретної особи, а й на недопущення використання кримінального провадження як засобу тиску на адвокатуру, суддівський корпус, парламент чи інші публічні інститути.

Таким чином, участь захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб має розглядатися як одна з ключових гарантій забезпечення законності, недопущення зловживань з боку сторони обвинувачення та дотримання спеціального процесуального порядку. Саме від активності та професійності захисника значною мірою залежить, чи не буде особливий статус особи використано як підстава для необґрунтованого обмеження її прав або, навпаки, для уникнення кримінальної відповідальності.

3.5 Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження

Забезпечення невідворотності притягнення до кримінальної відповідальності особи за вчинений злочин вважається одним із найголовніших принципів не лише в доктрині кримінального права, а й в правозастосовній діяльності. В умовах воєнного стану, коли велика частина території України перебуває під окупацією країни-агресора, широкого загалу набули як військові злочини, так і злочини проти основ національної безпеки.

У переважній більшості випадків фігуранти таких кримінальних проваджень переходять від слідства на непідконтрольній Україні території, що зумовлює необхідність застосування процедури заочного кримінального провадження.

Інститут кримінального провадження (*in absentia*) вперше знайшов своє відображення в законодавстві європейських держав, однак застосовувався виключно на стадії судового розгляду кримінального провадження та щодо нетяжких злочинів. Водночас в Україні порядок спеціального судового

провадження на законодавчому рівні було закріплено після прийняття 7 жовтня 2014 р. Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини», проте, в національному законодавстві використання заочного кримінального провадження можливе як на стадії досудового розслідування – спеціальне досудове розслідування, так і на стадії судового розгляду – спеціальне судове провадження [52].

Аналіз чинного законодавства та доктрини кримінального процесуального права дозволяє виокремити характерні ознаки, притаманні спеціальному кримінальному провадженню (*in absentia*): 1) спеціальне кримінальне провадження є особливою формою кримінального провадження та самостійним інститутом кримінального процесуального права; 2) можливе винятково у випадку переховування підозрюваного, обвинуваченого від органів досудового розслідування та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук; 3) перелік кримінальних правопорушень, за яких можливо проводити спеціальне кримінальне провадження, визначений кримінальним процесуальним законодавством; 4) вимагає від сторони обвинувачення та суду забезпечити додаткові гарантії дотримання прав та інтересів сторони захисту, зокрема, обов'язкове залучення захисника та ін. [79].

Процедура кримінального провадження (*in absentia*) є особливим правовим інститутом кримінального процесуального права України, який являє собою заочну форму кримінального провадження з формально визначеним процесуальним порядком і застосовується за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого, що цілком узгоджується з практикою ЄСПЛ та відповідає положенням ЄКПЛ.

Проблематика спеціального досудового розслідування у формі «*in absentia*» неодноразово ставала предметом наукових пошуків як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Окремі аспекти здійснення спеціального досудового

розслідування досліджували В. В. Афанасьєв [2], Г. І. Глобенко [11], І. В. Гловюк, М. М. Стоянов [12], В. Г. Дрозд [17], О. В. Захарченко [20], О. В. Калінніков [22; 23], А. В. Лапкін [36], Г. В. Мудрецька [41], О. О. Нагорнюк-Данилюк [43; 44], О. Ю. Татаров [67], В. М. Трубніков та Д. С. Слінько [71], С. Л. Шаренко та О. Г. Шило [77], А. В. Шевчишин [78] та багато інших.

Упродовж останніх років комплексний підхід до вирішення проблем реалізації прав підозрюваних та обвинувачених у спеціальному кримінальному провадженні, визначення місця і ролі захисника, прокурора та інших учасників такого провадження запропонували Р. С. Брухаль [7], І. З. Калька [24], Д. В. Коперсак [32], О. В. Маленко [39], Є. М. Пеліхос [49], Р. Г. Пєсцов [50], Д. О. Шумейко [80] та ін.

Водночас незважаючи на значний науковий доробок у цій сфері, проблематика забезпечення ефективного захисту інтересів особи, стосовно якої здійснюється спеціальне досудове розслідування, не може вважатися остаточно вирішеною. Насамперед це стосується питань визначення правового статусу захисника у провадженнях «*in absentia*», моменту його залучення, механізмів реалізації права на конфіденційне спілкування з підозрюваним, формування правової позиції сторони захисту за відсутності безпосереднього контакту з клієнтом, а також можливостей оскарження процесуальних рішень та збору доказів на користь особи, яка фактично не бере участі у провадженні. Саме тому вказана проблематика потребує подальшого теоретичного осмислення та вдосконалення відповідного процесуального регулювання.

У науковій літературі слушно зазначається, що кримінальне провадження за відсутності підозрюваного чи обвинуваченого має давнє історичне коріння. Такі форми провадження існували ще задовго до нашої ери, а їх виникнення традиційно пов'язують із правовою системою Стародавнього Рима. Саме римські юристи заклали основи розмежування матеріально-правових і процесуальних відносин, а також сформували підходи до розгляду справ за відсутності особи, яка ухилялася від явки або перебувала поза межами

досяжності судової влади. Згодом такі процедури дістали подальший розвиток у правових системах європейських держав і поступово трансформувалися у сучасні форми спеціального кримінального провадження [49, с. 26; 50, с. 13].

Значний інтерес становить зарубіжний досвід застосування інституту «*in absentia*». Так, відповідно до положень Резолюції (75) 11 Комітету міністрів Ради Європи «Про критерії, що регулюють розгляд справ за відсутності обвинуваченого», проведення судового розгляду без участі обвинуваченого допускається лише за умови дотримання низки фундаментальних гарантій. Передусім особа повинна бути своєчасно та належним чином повідомлена про дату, час і місце розгляду справи, мати достатній час для підготовки захисту, а факт отримання такого повідомлення має бути підтверджений належними доказами. Крім того, стороні захисту повинна бути забезпечена реальна можливість брати участь у процесі, впливати на його перебіг, подавати докази, заявляти клопотання та заперечення. Не менш важливим є й те, що після ухвалення рішення особі має бути вручена його копія, а строки на апеляційне чи інше оскарження повинні обчислюватися саме з моменту вручення такого рішення. Також особі гарантується право вимагати повторного розгляду справи, якщо її відсутність була зумовлена поважними причинами, про які вона не могла повідомити компетентні органи [83].

Особливу увагу слід звернути на те, що спеціальне досудове розслідування не може застосовуватися щодо неповнолітніх підозрюваних, навіть якщо вони вчинили кримінальні правопорушення, включені до переліку злочинів, за якими допускається провадження «*in absentia*». Такий підхід є цілком логічним і узгоджується з положеннями ч. 2 ст. 10 КПК України, відповідно до якої неповнолітні користуються додатковими процесуальними гарантіями [34]. Це ще раз підкреслює, що законодавець розглядає участь неповнолітнього у кримінальному провадженні як таку, що вимагає особливого рівня захисту, який не може бути забезпечений за умов відсутності особи.

У науковій літературі існують різні підходи до розуміння сутності спеціального кримінального провадження. Частина вчених вважає, що заочне

провадження характеризується відсутністю окремих стадій або елементів кримінального процесу, зокрема неможливістю допиту підозрюваного чи обвинуваченого. Водночас інші науковці обґрунтовують протилежну позицію. Зокрема, наголошується, що заочне провадження не є різновидом спрощеного або прискореного судочинства. Навпаки, воно повинно здійснюватися з дотриманням усіх загальних правил кримінального процесу, а через відсутність підозрюваного чи обвинуваченого вимагає ще більшої уважності до оцінки доказів, законності процесуальних рішень, ретельності процесуальних дій та забезпечення права на захист. Саме тому провадження «*in absentia*» слід розглядати не як спрощену, а як ускладнену форму кримінального провадження, у якій на суд, прокурора та захисника покладається підвищений обсяг процесуальної відповідальності.

Із початком повномасштабної збройної агресії рф проти України питання спеціального досудового розслідування та спеціального судового провадження набули ще більшої актуальності. Це пов'язано зі стрімким зростанням кількості кримінальних проваджень щодо злочинів проти основ національної безпеки, злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також воєнних злочинів. Після ратифікації Україною Римський статут Міжнародного кримінального суду та ухвалення Закону № 4012-IX стаття 438 КК України отримала нову назву – «Воєнні злочини». За таких умов інститут «*in absentia*» фактично став одним із ключових механізмів притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які переховуються на тимчасово окупованих територіях, на території рф або за межами України.

Саме тому спеціальне досудове розслідування займає особливе місце серед інших особливих порядків кримінального провадження. З одного боку, воно передбачає певне спрощення процесуальної форми, пов'язане з відсутністю необхідності забезпечення особистої участі підозрюваного. З іншого боку, така процедура значно ускладнюється необхідністю забезпечення додаткових гарантій права на захист, підтвердження факту належного повідомлення особи, залучення захисника, забезпечення доступу до матеріалів

провадження та можливості надалі оскаржити процесуальні рішення.

Спеціальне досудове розслідування здійснюється за загальними правилами досудового слідства, але з урахуванням особливостей, передбачених главою 24-1 КПК України. При цьому доказування у таких провадженнях має власну специфіку, оскільки відсутність підозрюваного обмежує можливість отримання його пояснень, проведення одночасних допитів, пред'явлення для впізнання за його участю, а також інших процесуальних дій, пов'язаних із безпосередньою участю особи. Це підвищує значення інших джерел доказів, зокрема документів, показань свідків, висновків експертів, цифрових даних, матеріалів негласних слідчих (розшукових) дій, фото- та відеофіксації [30, с. 301–303].

У науковій літературі справедливо наголошується, що дотримання прав підозрюваного або обвинуваченого у провадженні «*in absentia*» значною мірою залежить від поведінки самої особи. Якщо підозрюваний свідомо ухиляється від участі у кримінальному провадженні, це не означає автоматичної втрати ним права на захист. Навпаки, держава зобов'язана забезпечити йому можливість запросити захисника за власним вибором або отримати безоплатну правову допомогу. За таких умов саме захисник стає ключовою процесуальною фігурою, через яку реалізується право особи на захист, забезпечується принцип змагальності сторін та підтримується баланс між інтересами кримінального правосуддя і правами людини [80, с. 199].

ЄСПЛ у справі «*Colozza v. Italy*» звертав увагу на те, що право особистої присутності обвинуваченого під час судового розгляду його справи не має абсолютного характеру, оскільки, якщо процесуальне законодавство містило б заборону здійснення розгляду справи без обвинуваченого, то така обставина могла б призвести до паралізування кримінального провадження, бо це потенційно тягнуло б за собою втрату доказів, вплив строків притягнення до відповідальності тощо [58].

Стосовно удосконалення правової процедури проведення спеціального кримінального провадження, підтримуємо наукову позицію В. Г. Дрозд щодо

необхідності коригування п. 12 ч. 1 ст. 309 КПК України. На її думку, відповідна норма має передбачати можливість оскарження не лише ухвали про здійснення спеціального досудового розслідування, а й рішення про відмову у його проведенні [17, с. 336].

Також питання моменту залучення захисника до участі у кримінальному провадженні, що здійснюється у формі спеціального досудового розслідування, залишається дискусійним. Причиною цього є неоднозначність тлумачення окремих положень кримінального процесуального законодавства та наявність певних колізій між його нормами.

Так, Г. І. Глобенко звертає увагу на неузгодженість між п. 8 ч. 2 ст. 52 КПК України, відповідно до якого обов'язкова участь захисника виникає з моменту прийняття рішення про здійснення спеціального досудового розслідування, та ч. 1 ст. 297-3 КПК України, яка передбачає обов'язкову участь захисника вже під час розгляду клопотання про надання дозволу на таке розслідування. Фактично виникає ситуація, коли процесуальний закон формально пов'язує обов'язкову участь захисника з уже ухваленим рішенням про проведення спеціального досудового розслідування, хоча саме питання про можливість його здійснення розглядається за участю захисника. Це створює передумови для різного застосування норм закону, а також ставить під сумнів повноцінну реалізацію права на захист.

У зв'язку із цим Г. І. Глобенко висловлює позицію про необхідність залучення захисника вже з моменту надходження до слідчого судді клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування. Такий підхід обґрунтовується тим, що саме на цьому етапі вирішуються принципові питання щодо наявності підстав для застосування процедури «in absentia», яка має винятковий характер та може спричиняти істотні правові наслідки для особи. На думку дослідника, відсутність захисника на цьому етапі призводить до процесуального дисбалансу, створює перевагу для сторони обвинувачення та може порушувати засаду змагальності. Тому законодавець повинен чітко визначити, що захисник має бути залучений уже з моменту подання

відповідного клопотання, а не після ухвалення рішення про проведення спеціального досудового розслідування [11, с. 391].

Водночас, на нашу думку, наведений підхід є дещо надмірно розширеним. У випадках, коли у кримінальному провадженні відсутній захисник, а його участь є обов'язковою, слідчий суддя в будь-якому разі вживатиме заходів для залучення адвоката через систему безоплатної вторинної правничої допомоги. Такий механізм уже передбачений чинним КПК України та фактично дозволяє забезпечити представництво інтересів підозрюваного навіть за його відсутності. Отже, проблема полягає не стільки у відсутності законодавчого регулювання, скільки у практичній ефективності реалізації вже існуючих процесуальних механізмів. Насамперед це стосується належного інформування захисника, своєчасного надання йому доступу до матеріалів провадження та створення умов для реального здійснення ним своїх повноважень.

Слушною видається позиція С. Є. Абламського, який звертає увагу на те, що в багатьох випадках захисника залучають фактично напередодні розгляду клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування. За таких умов адвокат не має достатнього часу для повноцінного ознайомлення з матеріалами кримінального провадження, підготовки правової позиції, визначення процесуальної тактики та формування аргументів на користь свого підзахисного. Як наслідок, участь захисника часто набуває суто формального характеру, що ставить під сумнів ефективність наданої правничої допомоги та не відповідає вимогам принципу змагальності сторін. Саме тому доцільним видається законодавче закріплення мінімального строку, протягом якого захисник повинен мати можливість ознайомитися з матеріалами до моменту розгляду клопотання [1, с. 34–36].

На нашу думку, орієнтиром для такого строку можуть бути загальні положення КПК України, які регламентують порядок вручення клопотань про обрання чи зміну запобіжного заходу. Як відомо, такі клопотання повинні вручатися не пізніше ніж за три години до початку судового розгляду.

Аналогічний підхід доцільно застосовувати і щодо клопотань про здійснення спеціального досудового розслідування. Відтак захиснику слід вручати відповідне клопотання та матеріали, якими воно обґрунтовується, щонайменше за три години до початку судового засідання. Це дозволить уникнути ситуацій, коли адвокат змушений брати участь у судовому розгляді без реальної можливості підготуватися до нього. Крім того, доцільно передбачити право суду відкладати розгляд клопотання, якщо захисник обґрунтовано заявляє про недостатність часу для підготовки.

Не менш важливою є проблема визначення правової позиції захисника у спеціальному судовому провадженні. У науковій літературі пропонуються різні підходи до класифікації типових процесуальних ситуацій, у яких може діяти захисник. Зокрема, виділяють випадки, коли обвинувачений самостійно обрав адвоката і підтримує з ним контакт; ситуації, коли захисник призначений, але має можливість комунікувати з клієнтом; а також випадки, коли адвокат призначений, однак жодного зв'язку з обвинуваченим не підтримує. У двох перших випадках основною проблемою є визначення меж реалізації процесуальних прав клієнта через захисника [24, с. 101]. У третій ситуації виникає значно складніше питання – яким чином адвокат має формувати стратегію захисту за повної відсутності контакту з підзахисним.

Інші дослідники пропонують спрощений підхід і виділяють лише дві моделі поведінки: коли підозрюваний або обвинувачений підтримує зв'язок із захисником та узгоджує з ним позицію, і коли такий зв'язок відсутній, а адвокат змушений самостійно визначати тактику та стратегію захисту [80]. Саме остання ситуація є найбільш складною з точки зору реалізації права на захист, адже адвокат позбавлений можливості дізнатися реальне ставлення особи до обвинувачення, з'ясувати її позицію щодо фактичних обставин справи, отримати інформацію про можливі алібі чи інші обставини, що можуть бути використані на користь захисту.

У багатьох випадках адвокати прямо зазначають про неможливість встановити контакт із підзахисним, а отже, і неможливість з'ясувати його

правову позицію щодо висунутого обвинувачення. Саме тому особливого значення набуває рішення Ради адвокатів України № 183 від 27 грудня 2022 року, згідно з яким адвокат, який здійснює захист відсутньої особи, самостійно визначає правову позицію у справі, у тому числі щодо участі в судових засіданнях, подання доказів, заявлення клопотань, висловлення позиції по суті обвинувачення та оскарження судових рішень. Такий підхід дозволяє адвокату не обмежуватися формальним виконанням своїх обов'язків, а здійснювати реальний захист інтересів особи, навіть якщо контакт із нею відсутній.

Законодавчо закріплену процедуру здійснення спеціального судового провадження вкрай важко назвати еталонною та довершеною, оскільки на практиці виникають проблеми, пов'язані з процесуальними аспектами функціонування зазначеної процедури.

Фундаментальною проблемою зазначеної процедури є недосконалість законодавчо встановлених алгоритмів забезпечення права обвинуваченого на захист в частині належного його повідомлення про судовий розгляд справи, що має наслідком надмірну тривалість судового розгляду кримінальних проваджень. Надмірна тривалість зумовлює збільшення навантаження на судову систему України.

Положеннями ч. 5 ст. 139, ч. 3 ст. 323 та ч. 1 ст. 297⁵ КПК України визначено, що ухилення від явки на виклик суду (неприбуття на виклик без поважної причини більш як два рази) обвинуваченим, який оголошений у міжнародний розшук, та/або який виїхав, та/або перебуває на тимчасово окупованій території України, території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, є підставою для здійснення спеціального судового провадження. Судовий розгляд у кримінальному провадженні щодо злочинів, зазначених у частині другій статті 297-1 цього Кодексу, може здійснюватися за відсутності обвинуваченого (*in absentia*). За наявності таких обставин за клопотанням прокурора, до якого додаються матеріали про те, що обвинувачений знав або повинен був знати про розпочате кримінальне

провадження, суд постановляє ухвалу про здійснення спеціального судового провадження стосовно такого обвинуваченого [34].

Повістки про виклик обвинуваченого у разі здійснення спеціального судового провадження надсилаються за останнім відомим місцем його проживання чи перебування. Інформація про повістки про виклик обвинуваченого обов'язково публікується у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження, на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора та на офіційному веб-сайті суду. З моменту опублікування повістки про виклик у засобах медіа загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному веб-сайті суду обвинувачений вважається належним чином ознайомленим з її змістом.

Вказані норми презюмують обов'язковий виклик обвинуваченого до суду одночасно у чотири різні способи: надіслання фізичної повістки за адресою особи, публікацію повістки про виклик на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора, на офіційному веб-сайті суду та у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження.

В практичному аспекті найбільшою проблемою залишається саме здійснення публікації у засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження. Вказана проблема пов'язана, насамперед, із фінансуванням розміщення відповідних публікацій.

Статтею 130 Конституції України визначено, що держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів [31].

Частинами 3 та 4 статті 148 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлено, що Державна судова адміністрація України здійснює функції головного розпорядника коштів Державного бюджету України щодо фінансового забезпечення судів, крім Верховного Суду та вищих спеціалізованих судів. Функції розпорядника бюджетних коштів щодо місцевих судів здійснюють територіальні управління ДСА України [56].

Зазначені територіальні управління у встановленому законом порядку

визначають друкований засіб масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження, в якому розміщуються повістки про виклик підозрюваного, обвинуваченого, інформація про процесуальні документи та укладаються договори про надання відповідних послуг. Оплата таких послуг здійснюється на підставі Інструкції щодо застосування економічної класифікації видатків бюджету, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 12 березня 2012 року № 333 [53].

Ураховуючи дефіцит бюджетних призначень окремих місцевих загальних судів на зазначені потреби, на сьогодні в судах дуже гостро стоїть проблема з оплатою послуг за публікацію оголошень у засобі масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження – газеті «Урядовий кур'єр».

Окреслена проблематика відображена в Рішенні Вищої Ради Правосуддя від 23.05.2023 року за №520/0/15-23 «Про погодження перерозподілу бюджетних видатків між Державною судовою адміністрацією України та територіальними управліннями Державної судової адміністрації України щодо місцевих загальних судів» [55].

Ситуація, що подекуди складається, суперечить міжнародним стандартам здійснення спеціального судового провадження (*in absentia*). Відповідно до Резолюції Комітету міністрів Ради Європи (75) 11 від 19 січня 1973 року «Про критерії, які регламентують розгляд, що проводиться у відсутності обвинуваченого», одним із правил є своєчасність та швидкість повідомлення особі про судові засідання та в цілому про здійснення щодо неї кримінального провадження задля забезпечення розгляду справ упродовж розумного строку та відповідно забезпечення ефективності правосуддя [54].

Таким чином, сучасні реалії буття України, яка потерпає від безжалісної військової агресії РФ, актуалізували проблему належного та ефективного функціонування правового інституту розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження (*in absentia*) задля притягнення до відповідальності винної особи за її відсутності чи переховування. Однак, незважаючи на важливе значення впровадження зазначеного інституту права,

на практиці виникають проблеми, пов'язані не лише з рівнем нормотворчої техніки щодо регламентації процесуальних аспектів, а й проблеми через брак належного державного фінансування, через що процес притягнення до кримінальної відповідальності затягується на роки та характеризується вкрай низькою ефективністю, що негативно відображається на відправленні правосуддя у кримінальних справах в цілому.

Вирішення цієї проблематики полягає у збільшенні державного фінансування, передбаченого в законопроектах про Державний бюджет на відповідний рік. Важливо, щоб законодавець завжди враховував реальні потреби судової системи України щодо інформування обвинувачених про розгляд кримінальних справ стосовно них. Також, на нашу думку, цього можна досягти шляхом виключення з КПК України положення про обов'язковість публікації викликів до суду в засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора.

Висновки до розділу 3

1. Аргументовано, що на стадії підготовчого судового провадження захисник має реальні можливості впливати на подальший перебіг кримінального провадження шляхом ініціювання витребування доказів, виклику свідків, експертів і спеціалістів, заявлення клопотань щодо закритого режиму судового засідання, оспорування підсудності, порушення питання про повернення обвинувального акта чи клопотання прокурору. Особливо важливого значення така діяльність набуває у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх, де захисник може ініціювати повернення клопотання про застосування примусових заходів виховного характеру або зміну підсудності.

2. Обґрунтовано, що діяльність захисника під час апеляційного та

касаційного перегляду має власну криміналістичну специфіку, пов'язану з визначенням меж оскарження, належним структуруванням аргументації, акцентуванням уваги суду на істотних процесуальних порушеннях, недопустимості доказів, порушенні права на захист чи неправильному застосуванні норм матеріального та процесуального права. Під час провадження за нововиявленими або виключними обставинами тактика захисника повинна полягати у виявленні нових фактів, встановленні їх істотності для результату справи та доведенні необхідності перегляду судового рішення.

3. Доведено, що тактична діяльність захисника має комплексний характер і включає як загальні криміналістичні прийоми, адаптовані до потреб адвокатської діяльності, так і специфічні засоби, сформовані безпосередньо адвокатською практикою. До них належать виявлення та фіксація процесуальних порушень, обґрунтування недопустимості доказів, нейтралізація психологічного тиску, участь у допитах, ознайомленні з матеріалами провадження, самостійне збирання доказів, витребування документів, отримання висновків спеціалістів, аналіз інформації з відкритих джерел та використання цифрових даних.

Встановлено, що чинне кримінальне процесуальне законодавство недостатньо деталізує процесуальні можливості захисника на окремих стадіях судового провадження. У зв'язку із цим доцільно передбачити у КПК України право сторін завчасно подавати перелік доказів, які вони вважають за необхідне дослідити під час судового розгляду, клопотання про виклик свідків, спеціалістів, експертів і витребування документів, а також закріпити мінімальний строк вручення захиснику клопотань, пов'язаних зі спеціальним досудовим розслідуванням чи іншими питаннями, що потребують підготовки правової позиції, не менше ніж за три години до їх розгляду судом.

4. З'ясовано, що участь захисника у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру має особливий компенсаторний характер, оскільки адвокат фактично компенсує обмежені

можливості підзахисного до самостійної реалізації процесуальних прав, зумовлені його психічним станом. Саме тому участь захисника у таких провадженнях повинна розглядатися як одна з ключових гарантій права на справедливий суд і недопущення свавільного втручання держави у права людини.

Обґрунтовано, що чинний КПК України не забезпечує достатньо чіткого нормативного регулювання процесуального статусу особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру. У зв'язку із цим доцільним є законодавче закріплення окремого переліку процесуальних прав такої особи, визначення моменту обов'язкового залучення захисника, закріплення права адвоката на доступ до медичної документації, врегулювання порядку залучення незалежного лікаря-психіатра та визначення підстав призначення додаткової судово-психіатричної експертизи.

Встановлено, що участь захисника повинна забезпечуватися не з моменту отримання висновку судово-психіатричної експертизи чи довідки лікаря, а з часу виникнення будь-яких обґрунтованих сумнівів щодо осудності особи або її здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними. Стверджено, що відсутність адвоката на початкових етапах кримінального провадження створює ризик отримання недопустимих доказів, психологічного тиску та порушення фундаментальних процесуальних гарантій.

5. Доведено, що участь захисника у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів виховного характеру має особливий зміст, оскільки адвокат не лише забезпечує реалізацію процесуальних прав неповнолітнього, а й виконує функцію гаранта найкращих інтересів дитини, запобігає психологічному тиску та сприяє формуванню сприятливих умов для комунікації.

Обґрунтовано, що ефективний захист неповнолітнього у таких провадженнях неможливий без глибокого дослідження його особистості, умов життя, сімейного середовища, рівня психічного та інтелектуального розвитку,

поведінки, кола спілкування та перспектив виправлення без ізоляції від суспільства. У зв'язку із цим захисник повинен активно збирати характеристики, висновки психологів, педагогів, соціальних працівників та інші дані, що можуть впливати на вибір найменш обтяжливого заходу виховного характеру.

Встановлено, що чинне законодавство недостатньо чітко визначає процесуальний статус неповнолітнього, щодо якого планується застосування примусових заходів виховного характеру. У зв'язку із цим доцільно закріпити в КПК України самостійний процесуальний статус такої особи, визначити повний перелік її процесуальних прав, передбачити обов'язкову соціальну доповідь та встановити, що направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи допускається лише як винятковий захід.

Аргументовано, що участь захисника у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб має комплексний характер і не зводиться лише до класичного представництва інтересів підозрюваного чи обвинуваченого. У таких провадженнях адвокат одночасно виконує функцію процесуального контролю, гарантування незалежності відповідної особи, захисту професійної або службової діяльності та недопущення використання кримінального провадження як інструменту політичного чи професійного тиску.

6. Обґрунтовано, що особливий порядок кримінального провадження щодо осіб, визначених ст. 480 КПК України, спрямований не на створення необґрунтованих привілеїв, а на забезпечення незалежності їхньої діяльності та запобігання неправомірному втручання у виконання професійних обов'язків. Саме тому участь захисника у таких провадженнях повинна бути спрямована на перевірку дотримання спеціального порядку повідомлення про підозру, затримання, проведення обшуків, застосування запобіжних заходів і проведення НСРД.

Встановлено, що одним із ключових напрямів діяльності захисника є перевірка компетенції суб'єкта, який здійснює повідомлення про підозру чи погоджує проведення окремих процесуальних дій. Порушення вимог щодо

належного суб'єкта повідомлення про підозру або погодження НСРД повинно розглядатися як істотне порушення кримінального процесуального закону та самостійна підстава для визнання доказів недопустимими.

Доведено, що особливого значення участь захисника набуває під час проведення обшуків у житлі, службових приміщеннях, транспортних засобах, офісах чи щодо електронних носіїв інформації осіб зі спеціальним статусом. У таких випадках адвокат повинен контролювати дотримання меж ухвали слідчого судді, запобігати вилученню документів, що не стосуються предмета доказування, а також реагувати на порушення гарантій професійної таємниці або незалежності відповідного інституту.

7. Узагальнено, що спеціальне судове провадження є самостійним інститутом кримінального процесуального права, який забезпечує реалізацію принципу невідворотності кримінальної відповідальності у випадках, коли підозрюваний чи обвинувачений переховується від органів досудового розслідування та суду. Обґрунтовано, що провадження *in absentia* не є спрощеною формою кримінального процесу, а, навпаки, становить ускладнену процедуру, яка потребує підвищеного рівня процесуальної уважності, ретельності оцінки доказів та забезпечення додаткових гарантій права на захист.

Встановлено, що одним із центральних елементів забезпечення права на захист у спеціальному кримінальному провадженні є діяльність захисника, від своєчасного залучення якого, надання доступу до матеріалів провадження та достатнього часу для підготовки залежить реальна ефективність захисту.

Доведено, що чинне кримінальне процесуальне законодавство містить колізії щодо моменту обов'язкового залучення захисника у провадженні *in absentia*, а також не забезпечує належного часу для ознайомлення адвоката з матеріалами провадження. У зв'язку із цим доцільно законодавчо передбачити обов'язок вручення захиснику клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування та матеріалів, якими воно обґрунтовується, не пізніше ніж за три години до початку судового засідання.

Обґрунтовано, що однією з найбільш суттєвих практичних проблем спеціального судового провадження є недосконалість механізму належного повідомлення обвинуваченого про підозру і судовий розгляд. Враховуючи цифровізацію судочинства та розвиток офіційних електронних ресурсів, доцільним є внесення змін до КПК України шляхом виключення вимоги щодо обов'язкової публікації повісток у друкованих засобах масової інформації загальнодержавної сфери розповсюдження та заміни її повідомленням через офіційний веб-сайт суду, веб-сайт Офісу Генерального прокурора та інші сучасні електронні засоби комунікації.

8. Запропоновано внести зміни до положень КПК України, а саме:

8.1. Пункт 8 ч. 2 ст. 52 КПК України доцільно викласти у такій редакції:

«8) щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, – з моменту направлення такого клопотання до суду».

8.2. Статтю 87 КПК України доцільно доповнити частиною 4 такого змісту:

«4. Недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення спеціального порядку повідомлення про підозру, затримання, проведення обшуку, негласних слідчих (розшукових) дій чи інших процесуальних дій щодо осіб, визначених статтею 480 цього Кодексу».

8.3. Статтю 297-3 КПК України доцільно доповнити частиною 3 такого змісту:

«3. Клопотання про здійснення спеціального досудового розслідування та матеріали, якими воно обґрунтовується, вручаються захиснику не пізніше ніж за три години до початку судового засідання».

8.3. Частину 2 ст. 315 КПК України доцільно доповнити пунктом 6 такого змісту:

«б) визначає перелік доказів, які сторони вважають за необхідне дослідити під час судового розгляду, вирішує питання про виклик свідків, експертів, спеціалістів, витребування документів, речей та електронних

даних».

8.4. Статтю 481 КПК України доцільно доповнити частиною 3 такого змісту:

«3. Порушення вимог щодо належного суб'єкта повідомлення про підозру особі, визначеній статтею 480 цього Кодексу, є істотним порушенням кримінального процесуального закону».

8.5. Главу 38 КПК України доцільно доповнити статтею 498-1 такого змісту:

«Стаття 498-1. Процесуальний статус неповнолітнього, щодо якого вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру

Неповнолітній, щодо якого вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру, має право:

знати суть підозри або обставини суспільно небезпечного діяння;

користуватися правничою допомогою захисника;

брати участь у процесуальних діях;

подавати докази, заявляти клопотання та відводи;

висловлювати свою думку щодо заходів виховного характеру;

оскаржувати судові рішення».

8.6. Статтю 500 КПК України доцільно доповнити частиною 3 такого змісту:

«3. Направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи допускається лише за умови доведення неможливості його виправлення менш суворими заходами виховного характеру».

8.7. Главу 39 КПК України доцільно доповнити статтею 506-1 такого змісту:

«Стаття 506-1. Права особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру

Особа, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, має право:

знати, у зв'язку з яким діянням та на яких підставах вирішується питання про застосування до неї примусових заходів медичного характеру;
користуватися правничою допомогою захисника;
брати участь у судовому засіданні, якщо її психічний стан це дозволяє;
подавати докази, заявляти клопотання та відводи;
оскаржувати судові рішення;
користуватися іншими правами, передбаченими цим Кодексом».

8.8. Статтю 507 КПК України доцільно доповнити частиною 2 такого змісту:

«2. Захисник залучається до кримінального провадження з моменту виникнення обґрунтованих сумнівів щодо осудності особи або її здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними».

8.9. Статтю 509 КПК України доцільно доповнити частиною 4 такого змісту:

«4. Захисник має право ознайомлюватися з медичною документацією особи, ініціювати залучення незалежного лікаря-психіатра, ставити запитання експертам, заявляти клопотання про проведення додаткової або повторної судово-психіатричної експертизи».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Абламський С. Є. Особливості участі захисника у спеціальному досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. *Актуальні проблеми кримінального процесу та криміналістики*: тези доп. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29 жовт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. С. 34–36.
2. Афанасьєв В. В. Проблеми відповідності спеціального кримінального провадження (in absentia) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. *Юрист України*. 2018. № 1. С. 35–42.
3. Ахундова А. А. Захист прав підозрюваного у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2013. 17 с.
4. Басиста І. В. Практичні проблеми укладення угод про примирення у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 11–19.
5. Бондар І. В., Кучинська О. П., Циганюк Ю. В. Адвокат у кримінальному процесі: організаційно-правові засади. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 524–528.
6. Борзих Н. В. Діяльність захисника щодо забезпечення прав і свобод підозрюваного та обвинуваченого в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.
7. Брухаль Р. С. Роль прокурора у спеціальному досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 233 с.
8. Булдакова К. Е. Застосування практики Європейського суду з прав людини у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 116–121. DOI: <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.17>
9. Варфоломеева Т. В. Організаційні, процесуальні та криміналістичні проблеми захисту адвокатом прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1994. 39 с.

10. Глоба М. М. Застосування угод про примирення та визнання винуватості у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2021. 20 с.
11. Глобенко Г. І. Проблемні аспекти інституту спеціального досудового розслідування «in absentia». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 389–392.
12. Гловюк І., Стоянов М. Особливості доказування у спеціальному досудовому розслідуванні: окремі питання. *Право України*. 2017. № 12. С. 19–26.
13. Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 215 с.
14. Гошовська Ю. В. Застосування запобіжних заходів у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 17. Т. 2. С. 143–146.
15. Григорук В. О. Участь захисника під час досудового розслідування щодо окремої категорії виборних осіб: досвід країн Європейського Союзу. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 169–174.
16. Декайло П. Значення угоди про примирення в кримінальному процесі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. Вип. 4. С. 82–87. DOI: 10.35774/app2021.04.82.
17. Дрозд В. Г. Спеціальне досудове розслідування (in absentia) як диференційована форма кримінального провадження. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 7. С. 333–337. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.7.57>
18. Дуля В. В. Угода про примирення у кримінальному процесі. *Актуальні питання кримінального процесу очима молодих дослідників : матеріали V студ. наук. конф. (м. Харків, 15 трав. 2014 р.) / редкол. : О. В. Капліна (голов. ред.), Д. М. Говорун (заст. голов. ред.), О. І. Бережний та ін. Харків: НЮУ ім. Я. Мудрого, 2014. С. 226–228.*

19. Ємець І. О. Концептуальні засади представництва інтересів потерпілого у кримінальному провадженні: теорія та практика : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Г. О. Спіциної. Харків : Факт, 2025. 424 с.
20. Захарченко О. В. Деякі аспекти заочного судового провадження у кримінальному процесі Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 264–268.
21. Зеленський С. М. Процесуальний порядок вирішення справ про суспільно небезпечні діяння осіб, які не досягли віку кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 18 с.
22. Калінніков О. В. Генеза законодавства щодо досудового розслідування за відсутності підозрюваного (in absentia) у період незалежності України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 88–99.
23. Калінніков О. В. Досудове розслідування у кримінальному провадженні за відсутності підозрюваного (in absentia) в Україні та країнах Європи (порівняльно-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2021. 314 с.
24. Калька І. З. Реалізація прав підозрюваного, обвинуваченого в спеціальному кримінальному провадженні (in absentia): дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2023. 265 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f8ad0e39-66f3-472a-bdec-8ad4a4275deb/content> (дата звернення: 08.03.2026).
25. Кармазіна К., Грішин Є., Сівак Т. Дії захисника під час кримінального провадження в суді першої інстанції : метод. рек. Київ : Укр. фундація правової допомоги, 2014. 70 с.
26. Карпенко М. О. Особливості провадження в справах про злочини неповнолітніх : монографія. Харків : ФІНН, 2009. 240 с.
27. Карпенко М. О., Туманянц А. Р. Деякі питання впровадження ідеї відновного правосуддя в кримінально-процесуальне законодавство України. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 260–264.
28. Кириченко В. Л. Процесуальні можливості сторони захисту у

кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру: порівняльно-правовий аналіз. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 250–255. URL: https://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/5_2017/part_1/44.pdf (дата звернення: 08.03.2026).

29. Кісліцина І. О. Роль прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод про визнання винуватості: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Одеса, 2018. 23 с.

30. Коломойцев М. М. Теоретичні та праксеологічні засади реалізації права на захист в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2025. 412 с.

31. Конституція України: Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

32. Коперсак Д. В. Спеціальне досудове розслідування кримінальних правопорушень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2021. 314 с.

33. Корчева Т. В. Проблеми діяльності захисника в досудовому провадженні та в суді першої інстанції : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 20 с.

34. Кримінальний процесуальний кодекс України. Кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

35. Кузьмічова Є. В. Кримінальне провадження щодо окремої категорії осіб. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 107–116.

36. Лапкін А. В. Прокурор у спеціальному досудовому розслідуванні (in absentia). *Правові горизонти*. 2018. С. 107–111. DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2018.i13.p107>.

37. Лесяк О. Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2015. 20 с.

38. Линник О. В., Линник В. Я. Деякі актуальні питання участі захисника у кримінальному провадженні щодо неосудних осіб в Україні. *Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри:*

матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Суми, 25-26 квітня 2018 року). У 2-х частинах. Ч. 2. Суми, 2018. С. 77–80. URL: <https://ur.snau.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2018-2.pdf#page=77> (дата звернення: 08.03.2026).

39. Маленко О. В. Інститут заочного провадження в кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.09. Київ, 2019. 247 с.

40. Маслюк О. В. Процесуальна діяльність захисника зі спростування підозри (обвинувачення) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2018. 17 с.

41. Мудрецька Г. В. Правове регулювання застосування інституту спеціального досудового розслідування в межах кримінального провадження. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 103–107.

42. Мухін В., Штанько А. Інститут угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 46–51.

43. Нагорнюк-Данилюк О. О. Історія та розвиток інституту спеціального кримінального провадження в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 181–185.

44. Нагорнюк-Данилюк О. О. Спеціальне кримінальне провадження в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2016. 239 с.

45. Пайда М. І. Угода про визнання винуватості у кримінальному провадженні: особливості застосування та перспективи вдосконалення. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 3, ч. 3. С. 133–141. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.3.21>

46. Палюх Л. М. Провадження у справах про застосування примусових заходів виховного характеру : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2007. 16 с.

47. Палюх Л. Проблеми кваліфікації умисного невиконання

засудженням угод про примирення або про визнання винуватості. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 217–221. URL: <http://pgpjourn.kiev.ua/archive/2019/4/42.pdf>.

48. Паславський С. І. Статус захисника в кримінальному провадженні на підставі угоди про визнання винуватості: проблема правового регулювання. *Митна справа*. 2014. № 1 (91), ч. 2, кн. 1. С. 188–192 (дата звернення: 08.03.2026).

49. Пеліхос Є. М. Забезпечення права на захист підозрюваного, обвинуваченого при здійсненні спеціального кримінального провадження (in absentia): дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2022. 256 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c19bfc64-37cd-4531-9acd-25121b88cdef/content> (дата звернення: 08.03.2026).

50. Песцов Р. Г. Заочне провадження в кримінальному судочинстві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2012. 191 с.

51. Повзик Є. В. Угода про визнання винуватості та вимоги до її змісту. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 124–131.

52. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини. Закон України від 07.10.2014 № 1689-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1689-18#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

53. Про затвердження Інструкції щодо застосування економічної класифікації видатків бюджету та Інструкції щодо застосування класифікації кредитування бюджету: Мінфін України; Наказ, Інструкція від 12.03.2012 № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0456-12#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

54. Про критерії регламентації розгляду, який проводиться за відсутності обвинуваченого. Резолюція 75 (11) Комітету міністрів Ради Європи від 19 січня 1973 року.

55. Про погодження перерозподілу бюджетних видатків між Державною судовою адміністрацією України та територіальними управліннями Державної судової адміністрації України щодо місцевих загальних судів»: Вища Рада Правосуддя; Рішення від 23.05.2023 року за №520/0/15-23. URL: <https://hcj.gov.ua/doc/doc/39739> (дата звернення: 08.03.2026).

56. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 08.03.2026).

57. Пушкар П. В. Угода про визнання вини у сучасному кримінальному процесі: порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 225 с.

58. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Colozza v. Italy» (заява № 9024/80) від 12 лютого 1985 р. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57462>

59. Романюк А. Б. Проблеми захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 Харків, 2004. 20 с.

60. Романюк В. В. Кримінальне судочинство щодо неповнолітніх : монографія. Харків : Мадрид, 2016. 252 с.

61. Сенченко Н. М. Окремі питання апеляційного оскарження ухвали суду в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру. Право і суспільство. 2014. № 6.2. С. 189–193. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2014_6.2_34 (дата звернення: 08.03.2026).

62. Сидій Я. В. Деякі проблемні питання забезпечення укладення угоди про визнання винуватості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 77. ч. 2. С. 251–257. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.43>

63. Сілкова А. О. Звільнення неповнолітніх від покарання та його відбування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2019. 259 с.

64. Смирнов Є. В. Участь захисника в реалізації процесуальних прав підозрюваного (обвинуваченого) у кримінальному провадженні : автореф. дис.

... канд. юрид. наук : 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 23 с.

65. Соловйова О. Є. Роль та наслідки укладання угоди про примирення сторін у кримінальному процесі України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. Вип. 2 (61). С. 174–179. DOI: 10.32782/руув.v2.2025.30.

66. Тавакалян М. Б. Забезпечення реалізації принципу права на захист в кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру. *Кримінальна юстиція сучасної України: виклики та перспективи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. до 75-річчя д.ю.н., проф. Ю. П. Аленіна (м. Одеса, 20 листоп. 2021 р.) / відповід. ред.: Л. І. Аркуша, О. О. Торбас, В. А. Завтур; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2021. С. 43–48. DOI: 10.32837/11300.16008.

67. Татаров О. Ю. Заочне провадження в кримінальному судочинстві України: проблеми та перспективи реалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. № 2. С. 12–130.

68. Тертишник В. Компроміс у кримінальному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 11. С. 107–112.

69. Ткач А. В. Процесуальна діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо застосування примусових заходів медичного характеру: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 264 с. URL: <https://elar.navs.edu.ua/jspui/handle/123456789/20791> (дата звернення: 08.03.2026).

70. Трекке А. С. Кримінальне провадження на підставі угоди про визнання винуватості: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2018. 255 с.

71. Трубніков В. М., Слінько Д. С. Реалізація засад кримінального провадження в процесуальній формі заочного кримінального судочинства. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2014. № 18. URL: <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/1302> (дата звернення: 08.03.2026).

72. Турман Н. Поняття та значення угоди про примирення у кримінальному процесі України. *Юридичний науковий електронний журнал*.

2017. № 12. С. 273–277.

73. Удалова Л. Д. Застосування компромісів при вирішенні конфліктів під час досудового розслідування: навч. посіб. / Л. Д. Удалова, І. В. Паризький. Київ : «Видавничий дім «Скіф», 2012. 184 с.

74. Холодило П. В. Кримінальне провадження на підставі угод про визнання винуватості : дис.. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 296 с.

75. Чернобаєв С. І. Повноваження слідчого у кримінальному провадженні щодо окремої категорії осіб. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Т. 3. № 4 (25). С. 138–141.

76. Шак Р. Значення потерпілого і підозрюваного в укладенні угоди про примирення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2026. Том. 13. № 1 (49). С. 424–432. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2026.49.424>

77. Шаренко С. Л., Шило О. Г. Спеціальне досудове розслідування і судове провадження: проблемні питання правового регулювання. *Право України*. 2015. № 7. С. 58–65.

78. Шевчишен А. В. Поняття спеціального досудового розслідування (in absentia) та його функціональне призначення у кримінальних провадженнях щодо корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 125–134.

79. Шишман Д. М. Спеціальне досудове розслідування та спеціальне судове провадження (in absentia) як різновид заочного кримінального провадження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2017. Вип. 6, т. 3. С. 123–126.

80. Шумейко Д. О. Теоретико-правові та практичні засади здійснення спеціального кримінального провадження в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2021. 475 с.

81. Юсупова К. О. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи участі захисника в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх:

дис. ... д-ра філософії: 081 Право. Київ, 2023. 282 с.

82. Ященко С. О. Кримінальна відповідальність за умисне невиконання угоди про примирення або про визнання винуватості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2016. 18 с.

83. Committee of Ministers of the Council of Europe. Overview of the European standards regarding criminal proceedings held in the absence of the accused ("in absentia"). URL: <https://rm.coe.int/overview-of-the-european-standards-regarding-criminal-proceedings-held/1680b2d095> (дата звернення: 08.03.2026).

ВИСНОВКИ

У дисертації на підставі проведеного теоретичного узагальнення й емпіричних досліджень, запропоновано вирішення нового наукового завдання, суть якого полягає у формуванні концептуальних теоретичних, правових і організаційно-тактичних засад проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій за участю захисника у кримінальному провадженні. Досліджено генезу та сучасний стан наукових підходів до участі адвоката у кримінальному провадженні, визначено місце захисника у системі доказування, розкрито особливості реалізації ним процесуальних повноважень на різних стадіях кримінального провадження, а також обґрунтовано напрями вдосконалення кримінального процесуального законодавства України. Сформовано такі висновки:

1. Запропоновано авторську періодизацію нормативного становлення та наукового осмислення участі захисника у кримінальному провадженні, яка охоплює вісім етапів – від формування інституту присяжних повірених після судової реформи 1864 р. до сучасного етапу воєнних трансформацій. Обґрунтовано, що ключовим критерієм виокремлення цих етапів є зміна нормативного статусу захисника, рівня процесуальної самостійності адвокатури, ступеня реалізації засади змагальності та впливу міжнародних стандартів на національну правову систему. Особливу увагу приділено сучасному етапу, який характеризується цифровізацією судочинства, дистанційними формами участі адвоката, новими ризиками для адвокатської таємниці та необхідністю адаптації гарантій права на захист до умов воєнного стану.

2. Доведено, що сучасна модель захисту у кримінальному провадженні трансформувалася від допоміжної функції реагування на дії сторони обвинувачення до самостійної форми доказової діяльності. Наголошено, що захисника слід розуміти як повноцінного суб'єкта доказування, який має право не лише спростовувати доводи сторони обвинувачення, а й формувати

альтернативні версії події, збирати речові, документальні, електронні докази, залучати спеціалістів та експертів, використовувати відкриті джерела інформації та ініціювати проведення процесуальних дій.

3. Визначено, що захист у досудовому провадженні необхідно розглядати як багатофункціональний правовий інститут, який поєднує процесуально-доказову, превентивну, відновлювальну та гарантійну функції. Такий підхід дозволяє розглядати діяльність захисника не лише як засіб реагування на вже допущені порушення, а і як інструмент запобігання незаконному обмеженню прав особи, формування процесуального балансу та забезпечення реальної рівності сторін.

4. Обґрунтовано, що одним із визначальних критеріїв ефективності захисту є забезпечення раннього доступу до адвоката – з моменту фактичного затримання чи іншого реального обмеження свободи особи та особистої недоторканості, а не з часу формального повідомлення про підозру. Установлено, що саме фактичне позбавлення свободи, а не момент складення процесуальних документів, має визнаватися початком реалізації права на захист та відліку строків затримання.

5. Доведено, що тактика захисту є самостійним напрямом криміналістичної тактики, який охоплює систему науково обґрунтованих прийомів, рекомендацій, тактичних комбінацій та операцій, спрямованих на забезпечення прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого та інших учасників сторони захисту. Встановлено, що тактика захисту реалізується не лише під час досудового розслідування, а й на всіх стадіях судового провадження, включаючи підготовче провадження, апеляційний і касаційний перегляд, а також перегляд за нововиявленими або виключними обставинами.

6. Установлено, що особливості діяльності захисника безпосередньо залежать від характеру джерела доказової інформації. У вербальних процесуальних діях ключове значення мають комунікативно-психологічні аспекти, пов'язані із забезпеченням добровільності показань та виявленням

суперечностей. У невербальних діях пріоритетним є контроль за законністю вилучення, фіксації, пакування та дослідження матеріальних і цифрових слідів. У нонвербальних (змішаних) діях захисник повинен одночасно аналізувати поведінку учасників, організаційні, матеріальні та інші умови проведення процесуальної дії.

7. Аргументовано, що одним із ключових напрямів розвитку сучасної захисної діяльності є робота з цифровими слідами та електронними доказами. Вилучення мобільних пристроїв, комп'ютерної техніки, серверів, листування в месенджерах, геолокаційних даних, інформації з відеокамер і відкритих цифрових ресурсів вимагає від захисника не лише знання норм КПК України, а й розуміння технічних аспектів копіювання, перевірки цілісності, автентичності та збереження електронної інформації. У зв'язку з цим запропоновано розглядати цифрову компетентність адвоката як окремий елемент професійного стандарту правничої допомоги.

8. Доведено, що чинне кримінальне процесуальне законодавство характеризується істотним дисбалансом між можливостями сторони обвинувачення та сторони захисту. Попри формальне закріплення права адвоката на збирання доказів, законодавство не забезпечує належного механізму реалізації цього права, що проявляється у відсутності чітких процедур отримання письмових пояснень, доступу до матеріалів і речових доказів, залучення спеціалістів, проведення незалежних експертних досліджень та фіксації цифрової інформації.

9. Обґрунтовано, що використання спеціальних знань стороною захисту є одним із ключових інструментів забезпечення реальної змагальності кримінального провадження. Водночас чинна модель залучення експертів має суперечливий характер, оскільки право сторони захисту самостійно залучати експерта фактично обмежується відсутністю доступу до об'єктів дослідження, порівняльних зразків, речових доказів та інших матеріалів, необхідних для проведення повноцінного експертного дослідження.

10. Встановлено, що умови воєнного стану суттєво трансформували

організаційні та процесуальні аспекти участі захисника у кримінальному провадженні. До основних тенденцій належать поширення дистанційних форм участі адвоката, активне використання відеоконференцій, цифровізація комунікації, зміна територіальної підсудності та практика відновлення втрачених матеріалів кримінальних проваджень. Водночас мобілізація адвокатів, їх перебування у зоні бойових дій або на тимчасово окупованих територіях створюють нові ризики для забезпечення права особи на професійну правничу допомогу.

11. Доведено, що участь захисника у кримінальних провадженнях щодо неповнолітніх та осіб, стосовно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, має компенсаторний характер. У таких провадженнях адвокат не лише забезпечує реалізацію процесуальних прав особи, а й фактично компенсує її обмежені можливості до самостійного захисту, виконує функцію гаранта найкращих інтересів дитини, запобігає психологічному тиску та сприяє недопущенню свавільного втручання держави у права людини.

12. Установлено, що особливий порядок кримінального провадження щодо осіб, визначених ст. 480 КПК України, не створює необґрунтованих привілеїв, а спрямований на забезпечення незалежності професійної діяльності відповідних суб'єктів і запобігання використанню кримінального провадження як засобу політичного, професійного чи інституційного тиску. У таких провадженнях діяльність захисника повинна бути зосереджена на перевірці належності суб'єкта повідомлення про підозру, законності проведення обшуків, затримань, НСРД та дотримання гарантій професійної таємниці.

13. Аргументовано, що спеціальне кримінальне провадження *in absentia* не є спрощеною формою кримінального процесу, а навпаки характеризується підвищеними вимогами до забезпечення права на захист. Ефективність участі захисника у таких провадженнях залежить від своєчасного залучення адвоката, надання йому достатнього часу для ознайомлення з матеріалами та забезпечення реальної можливості формувати та відстоювати процесуальну

позицію.

14. Доведено, що орієнтація на практику ЄСПЛ повинна розглядатися як обов'язкова умова розвитку сучасної тактики захисту. Саме практика ЄСПЛ дозволяє виявляти типові порушення, пов'язані з обмеженням доступу до адвоката, втручанням у приватне життя, провокацією злочину, недотриманням права на мовчання, нерівністю сторін та порушенням права на свободу і особисту недоторканність.

15.3 урахуванням виявлених проблем і дисбалансів обґрунтовано необхідність удосконалення кримінального процесуального законодавства України, зокрема:

1) викласти ч. 3 ст. 93 КПК України у редакції, яка прямо передбачає право сторони захисту збирати письмові пояснення, виявляти та фіксувати цифрові дані, витребувати електронні документи, висновки експертів і спеціалістів;

2) доповнити КПК України ст. 95-1, яка закріплюватиме письмові пояснення, отримані стороною захисту, як самостійне процесуальне джерело доказів;

3) передбачити у ст. 236 КПК України заборону проведення обшуку до прибуття захисника, якщо особа заявила відповідне клопотання, крім невідкладних випадків;

4) закріпити право захисника використовувати власні технічні засоби фото-, аудіо- та відеофіксації під час проведення процесуальних дій;

5) розширити процесуальні права спеціаліста, залученого стороною захисту;

6) удосконалити порядок залучення експерта стороною захисту, забезпечення доступу до об'єктів дослідження та скорочені строки розгляду відповідних клопотань;

7) передбачити обов'язкове оголошення висновку експерта у судовому засіданні та право експерта ставити запитання учасникам провадження;

8) встановити недопустимість доказів, отриманих із порушенням

спеціального порядку здійснення процесуальних дій щодо осіб, визначених ст. 480 КПК України;

9) закріпити обов'язок вручення захиснику клопотання про спеціальне досудове розслідування та матеріалів, якими воно обґрунтовується, не пізніше ніж за три години до судового засідання;

10) визначити у КПК України окремий процесуальний статус неповнолітнього, щодо якого вирішується питання про застосування примусових заходів виховного характеру;

11) визначити у КПК України окремий процесуальний статус особи, щодо якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру, та закріпити право захисника на доступ до медичної документації, залучення незалежного психіатра і ініціювання додаткової експертизи;

12) доповнити Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» положеннями про право адвоката проводити огляд відкритих цифрових ресурсів, комп'ютерних даних та електронних пристроїв, здійснювати копіювання й фіксацію цифрової інформації у формах, придатних для використання у кримінальному провадженні.

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Ципліцький Д. О. Нові тенденції в діяльності захисника в умовах воєнного стану (за матеріалами правозастосовної практики). *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*. 2023. Вип. 14. С. 56–66.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2024-14-5>.

URL: <https://journals.ondise.in.ua/index.php/herald/article/view/58/53>.

2. Tsyplitskyi D. Obtaining Evidence by The Defense Counsel: Certain Ways To Resolve Existing Problems. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2024. № 1 (9). P. 165–171.

DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.9.2024.13>.

URL: <https://archive-criminology.com.ua/journal/article/view/117/114>.

3. Ципліцький Д. О. Відібрання пояснень захисником у кримінальному провадженні як спосіб збирання доказів: перспективи вдосконалення механізму правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 33 (3). С. 423–430.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.39>.

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/350/355>.

4. Спіцина Г. О., Ципліцький Д. О. Актуальні проблеми тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2 (35). Ч. 2. С. 217–225.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.47>.

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/600/647>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Ципліцький Д. О. Щодо питання надання адвокатам відстрочки від мобілізації на період воєнного стану: виклики сьогодення. *Адвокатура*

України: сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 143–146.

6. Ципліцький Д. О. Щодо питань визначення статусу особи, за яку внесено заставу до моменту фактичного її затримання та поміщення під варту на підставі ухвали слідчого судді. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 грудня 2023 р.). Київ, 2023. С. 501–507.

7. Ципліцький Д. О., Ірха А. С. Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження. *The latest development trends in philological science and education* (Latvia, February 7–8, 2024). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 187–192.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Національного наукового
центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України

Анастасія КУПРІЯНОВА

«10» _____ 2026 року

А К Т

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Ципліцького Дмитра Олеговича на тему «Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій за участю захисника» в освітню і науково-дослідну діяльність Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України

Комісія в складі:

1. Михальського Олега Олександровича, завідувача сектору Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, кандидата юридичних наук, старшого дослідника;
2. Хоші Вадима Віталійовича, завідувача відділу підвищення кваліфікації судових експертів Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, кандидата юридичних наук, старшого дослідника;
3. Давиденко Дар'ї Олександрівни, завідувача відділу аспірантури та докторантури Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидата економічних наук, старшого дослідника

склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто положення дисертаційного дослідження Ципліцького Дмитра Олеговича на тему «Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій за участю захисника», його публікації, на підставі чого прийнято рішення про їх упровадження в освітню і науково-дослідну діяльність Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України.

Комісією проаналізовано основні результати дослідження, зокрема, наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації, серед яких:

1. Ципліцький Д. О. Нові тенденції в діяльності захисника в умовах воєнного стану (за матеріалами правозастосовної практики). *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*. 2023. Вип. 14. С. 56–66.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2024-14-5>.

URL: <https://journals.ondise.in.ua/index.php/herald/article/view/58/53>.

2. Tsyplitskyi D. Obtaining Evidence by The Defense Counsel: Certain Ways To Resolve Existing Problems. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2024. № 1 (9). P. 165–171.

DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.9.2024.13>.

URL: <https://archive-criminology.com.ua/journal/article/view/117/114>.

3. Ципліцький Д. О. Відібрання пояснень захисником у кримінальному провадженні як спосіб збирання доказів: перспективи вдосконалення механізму правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 33 (3). С. 423–430.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.39>.

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/350/355>.

4. Спіцина Г. О., Ципліцький Д. О. Актуальні проблеми тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2 (35). Ч. 2. С. 217–225.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.47>.

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/600/647>.

5. Ципліцький Д. О. Щодо питання надання адвокатам відстрочки від мобілізації на період воєнного стану: виклики сьогодення. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.). Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 143–146.

6. Ципліцький Д. О. Щодо питань визначення статусу особи, за яку внесено заставу до моменту фактичного її затримання та поміщення під варту на підставі ухвали слідчого судді. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 грудня 2023 р.). Київ, 2023. С. 501–507.

7. Ципліцький Д. О., Ірха А. С. Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження. *The latest development trends in philological science and education* (Latvia, February 7–8, 2024). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 187–192.

На підставі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Д. О. Ципліцького містять науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, що дають підстави запровадити їх в освітній процес Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, зокрема при викладанні навчальних дисциплін, і мають важливе теоретичне та практичне значення для підготовки навчальних, методичних посібників, лекцій, методичних рекомендацій, а також для удосконалення вже існуючих і розроблення нових навчальних планів і програм, правових та організаційно-тактичних засад проведення судових експертиз тощо.

Також комісією констатовано, що наукові положення, пропозиції і рекомендації, викладені у наукових працях Д. О. Ципліцького, можуть бути використані при проведенні наукових досліджень, передбачених планом

науково-дослідних робіт, а також використані докторантами та аспірантами при проведенні дисертаційних досліджень за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 «Право»).

Отже, комісія дійшла висновку, що результати дисертаційної роботи на здобуття ступеня доктора філософії Ципліцького Дмитра Олеговича на тему «Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій за участю захисника» слід вважати впровадженими в освітній процес і науково-дослідну діяльність Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України.

Голова

Олег МИХАЛЬСЬКИЙ

Члени комісії:

Вадим ХОША

Дар'я ДАВИДЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

В. о. ректора Національного
юридичного університету імені
Ярослава Мудрого

Дмитро ЛУЧЕНКО

«16» 04 2026 року

А К Т

**про впровадження в освітню і наукову діяльність результатів
дисертаційного дослідження Ципліцького Дмитра Олеговича на тему
«Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) та процесуальних
дій за участю захисника»**

Комісія у складі:

*завідувача кафедри криміналістики, доктора юридичних наук, професора
Шевчука Віктора Михайловича (голова);*

*доцента кафедри, кандидата юридичних наук, доцента Борисенка Ігоря
Володимировича;*

*доцента кафедри, кандидата юридичних наук, доцента Негребецького
Владислава Валерійовича*

склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто положення дисертаційного дослідження Ципліцького Дмитра Олеговича на тему «Організація і тактика проведення слідчих (розшукових) та процесуальних дій за участю захисника», його публікацій, і на підставі ознайомлення й оцінки викладених у ньому положень прийнято рішення про їх упровадження в освітню і наукову діяльність Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого.

Комісією проаналізовано основні результати дослідження, зокрема, наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації, серед яких:

1. Ципліцький Д. О. Нові тенденції в діяльності захисника в умовах воєнного стану (за матеріалами правозастосовної практики). *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*. 2023. Вип. 14. С. 56–66.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-9656/2024-14-5>

URL: <https://journals.ondise.in.ua/index.php/herald/article/view/58>

2. Tsyplitskyi D. Obtaining Evidence by The Defense Counsel: Certain Ways To Resolve Existing Problems. *Archives of Criminology and Forensic Sciences*. 2024. № 1 (9). P. 151–157.

DOI: <https://doi.org/10.32353/acfs.9.2024.13>

URL: <https://archive-criminology.com.ua/journal/article/view/117>

3. Ципліцький Д. О. Відібрання пояснень захисником у кримінальному провадженні як спосіб збирання доказів: перспективи вдосконалення механізму правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2024. № 33 (3). С. 423–430.

DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2024.3.39>

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/350>

4. Спіцина Г.О., Ципліцький Д.О. Актуальні проблеми тактичного забезпечення участі захисника у слідчих (розшукових) діях. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. Т. 35. № 2 (35). Ч.2. С. 217-225. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.47>

URL: <https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/600>

5. Ципліцький Д. О. Щодо питання надання адвокатам відстрочки від мобілізації на період воєнного стану: виклики сьогодення. *Адвокатура України: сучасний стан та перспективи розвитку*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14 грудня 2023 р.) / редкол.: Т. В. Вільчик та ін. Харків : НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2024. С. 143–146.

6. Ципліцький Д. О. Щодо питань визначення статусу особи, за яку внесено заставу до моменту фактичного її затримання та поміщення під варту на підставі ухвали слідчого судді. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 грудня 2023 р.) / за заг. ред. Н. В. Нестор; уклад.: А. О. Полянський, О. В. Баулін, Ю. О. Мазниченко, Н. А. Гаврилюк, Ю. Б. Форіс; Міністерство юстиції України. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз. Київ, 2023. С. 501–507.

7. Ципліцький Д. О., Ірха А. С. Проблемні питання судового розгляду кримінальних справ в порядку спеціального судового провадження. *The latest development trends in philological science and education* (Latvia, February 7–8, 2024). Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 187–192. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-409-2-43>

За результатами комплексного аналізу поданих наукових праць комісія дійшла висновку, що дослідження Д. О. Ципліцького характеризуються належним рівнем наукової обґрунтованості, внутрішньою логічною цілісністю та практичною орієнтованістю. Сформульовані в них теоретичні положення, узагальнення та прикладні рекомендації можуть бути ефективно інтегровані в освітню і наукову діяльність Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого.

Зокрема, результати дослідження доцільно використовувати під час викладання профільних навчальних дисциплін, розроблення й оновлення навчальних і робочих програм, підготовки лекційних курсів, навчально-

методичних посібників і методичних рекомендацій. Окремі положення роботи мають вагоме прикладне значення.

Комісією також встановлено, що наукові висновки, пропозиції та рекомендації, викладені у працях Д. О. Ципліцького, можуть бути використані під час виконання науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт відповідно до затверджених планів наукової діяльності, а також у подальших фундаментальних і прикладних дослідженнях. Вони становлять інтерес для докторантів і аспірантів, які здійснюють наукові розвідки за спеціальністю 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» (081 «Право»), і можуть бути використані як теоретико-методологічна основа під час підготовки дисертаційних робіт та розроблення сучасних методик судово-експертної діяльності.

Керуючись викладеним, комісія дійшла висновку, що дисертація і подані наукові праці Д. О. Ципліцького містять науково обґрунтовані теоретичні положення та практичні рекомендації, що дають підстави запровадити їх в освітню і наукову діяльність Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, оскільки вони характеризуються вагомим теоретичним і прикладним значенням.

Члени комісії:

Віктор ШЕВЧУК

Ігор БОРИСЕНКО

Владислав НЕГРЕБЕЦЬКИЙ